

Миколаївщина:

НАРИСИ ІСТОРІЇ
РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 років

Миколаїв

«Ліон»

2017

УДК 94:323.27(477.73)"1917/1921"
М 59

Серія «Миколаївщина. 100-річчя подій
Української революції 1917–1921 років» заснована в 2017 році

*Видання здійснено в рамках обласної Програми підтримки
вітчизняного книговидання, книгорозповсюдження та популяризації
української книги у Миколаївській області на 2011–2015 рр.
(термін дії Програми подовжено на період до 2017 р.
рішенням Обласної ради від 25.12.2015 р.)*

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Л. Л. Левченко (керівник авторського колективу) (1.1, 1.3), Л. А. Вовчук (3.2),
О. В. Волос (4.3), В. С. Єрмілов (3.3), Ю. В. Котляр (2.1, 2.2, 2.3),
І. Б. Марцінковський (4.4), В. А. Пархоменко (1.2), О. П. Тригуб (4.1),
О. П. Хаєцький (4.2), В. В. Щукін (3.1)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Михайлуца М. І. – доктор історичних наук, професор (м. Одеса);
Сінкевич Є. Г. – доктор історичних наук, професор (м. Миколаїв)

*Рекомендовано до друку рішенням Правління Миколаївської
обласної організації Національної спілки краєзнавців України
(протокол № 3 від 3 листопада 2017 р.)*

Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років
М 59 / Л. Л. Левченко, Л. А. Вовчук, О. В. Волос та ін. — Миколаїв :
Іліон, 2017. — 280 с. — (Серія «Миколаївщина. 100-річчя
подій Української революції 1917–1921 років»).

ISBN 978-617-534-444-6

Серія книг «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» має на меті висвітлити історичний та джерельний матеріал революційних подій на Миколаївщині, пов'язаних із визвольною боротьбою та утвердженням української державності.

У першій книзі серії розглядаються державотворчі процеси на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Приділено увагу діяльності армії, флоту, селянському повстанському руху, етнічним, міжнародним, релігійним, освітнім та культурно-просвітницьким аспектам.

Розрахована на викладачів, науковців, краєзнавців та всіх, кому цікава історія рідного краю.

УДК 94:323.27(477.73)"1917/1921"

ISBN 978-617-534-444-6

© Державний архів
Миколаївської області, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1	
ВЛАДА, АРМІЯ І ФЛОТ	
1.1	Миколаїв за доби Української Центральної Ради 17
1.2	Українські національні військові формування на Миколаївщині у 1917 – на початку 1919 рр. 59
1.3	Проблема Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції 75
Розділ 2	
СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ	
2.1	Типологія селянських повстань 1918–1921 рр.107
2.2	Селянські республіки136
2.3	Перший Зимовий похід і Миколаївщина147
Розділ 3	
ЕТНІЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ РЕВОЛЮЦІЇ	
3.1	Етнічні меншини Миколаївщини в період Української національної революції156
3.2	Діяльність іноземних консульств у Миколаєві191
3.3	Досвід спільних дій медиків, української влади та союзників із попередження епідемії холери у Миколаєві в 1918 р.203

Розділ 4

РЕЛІГІЯ, ОСВІТА, КУЛЬТУРА

4.1	Православне духовенство Миколаївщини у добу Української Центральної Ради	208
4.2	Становлення вищої освіти на Миколаївщині в роки революції	228
4.3	Національно-культурні процеси на Миколаївщині в роки революції	250
4.4	Боротьба за державність України у першій половині ХХ ст. та участь і роль у ній українських товариств «Просвіта» Миколаївщини	271
	ПРО АВТОРІВ	279

Шановні жителі Миколаївської області!

У ваших руках книга «Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років», яка відкриває серію книг «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років».

Ми маємо розуміти й усвідомлювати: сучасна українська державність є продовженням традиції Української революції, адже незалежність виборювалася українцями з 1917 року, і ця боротьба проти імперської Росії триває і сьогодні. Нинішніх захисників України надихає самовідданість і жертовність воїнів армії Української Народної Республіки. Перемога обов'язково буде за нами, і запорукою цього є відроджене та боєздатне українське військо, а також підтримка нашої держави міжнародною спільнотою.

Цим виданням ми вшановуємо традиції боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців нашої національної державності.

Я вдячний авторам книги, яким вдалося показати героїчні і трагічні сторінки становлення української влади, формування армії та флоту, повстанської та визвольної боротьби, культурно-освітніх, релігійних та етнічних перетворень у 1917–1921 рр.

Миколаївщина – це край не лише суднобудівників і хліборобів, а й захисників рідної землі в часи Української національно-демократичної революції.

Усім читачам книги бажаю познайомитися з яскравими подіями історії Миколаївщини та відкрити для себе її нові сторінки.

*Голова Миколаївської обласної
державної адміністрації
Олексій САВЧЕНКО*

ПЕРЕДМОВА

Із 2017 р. Україна відзначає 100-річчя від початку Української революції. З цього приводу Президентом України Петром Порошенком видано Указ від 22 січня 2016 р. № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», яким 2017 рік проголошено Роком Української революції, та план заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років і вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 777-р.

У Миколаївській області видано розпорядження голови облдержадміністрації Олексія Савченка від 1 червня 2017 р. № 188-р «Про створення обласної науково-редакційної групи для підготовки матеріалів до проекту «Місця пам'яті Української революції». На його виконання зібрана обласна науково-редакційна група, до складу якої увійшли доктори історичних наук Юрій Котляр, Владислав Пархоменко, Олександр Тригуб, Лариса Левченко (заступник голови), кандидати історичних наук Володимир Щукін, Оксана Господаренко, Анатолій Погорелов, Ольга Волос, Олександр Хаєцький, Сергій Макачук. Очолив групу заступник голови облдержадміністрації Олександр Кушнір. До групи приєдналися доктор історичних наук Валерій Єрмілов, кандидат історичних наук Людмила Вовчук та голова миколаївської обласної організації Українського товариства «Просвіта», кандидат медичних наук Ігор Марцінковський. Завданням науково-редакційної групи стала підготовка матеріалів до Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції».

Концепція проекту була розроблена Українським інститутом національної пам'яті. Мета проекту полягає в проведенні дослід-

ницької та пошукової роботи для реконструкції подій Української революції в містах та селах України, відновлення імен та біографій лідерів і учасників революційних подій на місцях, встановлення та фіксації об'єктів, пов'язаних з цими подіями й особистостями; популяризації в різних формах історії та місць пам'яті Української революції, створенні тематичної інтерактивної веб-карти в мережі Інтернет, виданні фотоальбомів, енциклопедій, путівників, розміщенні публікацій у пресі, створенні фільмів, телепередач, розробці туристичних маршрутів, включенні відповідних тем у шкільні та вузівські програми; увічненні пам'яті про найбільш важливі місцеві події та особистості періоду Української революції в населених пунктах України, встановленні меморіальних або інформаційних дощок на об'єктах, пов'язаних з ними. Важливим напрямом проекту є підготовка тематичних видань, присвячених подіям Української революції 1917–1921 рр. в регіонах України.

Реалізація проекту «Місця пам'яті Української революції» почалася з виявлення директором архіву Л. Левченко документів з історії Миколаївщини за доби Української революції 1917–1921 рр. у фондах Держархіву Миколаївської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (м. Київ), Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ). Знайдені в засекречених за радянських часів архівних фондах документи були широко представлені в низці статей дослідниці та телепередач, присвячених подіям Української революції на Миколаївщині, підготовлених журналісткою Національного суспільного телебачення України «Миколаївська обласна філія» Тетяною Мілякіною в співробітництві з Держархівом Миколаївської області.

Важливою, з точки зору українського просвітництва, стала діяльність миколаївської громадської організації «Символи Миколаєва» та її голови Георгія Савченка, за підтримки котрого в школах міста Миколаєва навесні 2017 р. вченими та громадськими діячами (Ю. Котляр, Л. Левченко, А. Погорєлов, Ю. Зайцев, В. Мних) був прочитаний курс лекцій з історії Української революції 1917–1921 рр. для школярів.

Суттєвою стала заслуга Ольги Волос, яка разом із колегами з Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти та Миколаївської обласної наукової універсальної бібліотеки

імені Олексія Гмирьова 1 березня 2017 р. провела захід з підвищення кваліфікації та конференцію для вчителів Миколаївщини з проблематики Української революції 1917–1921 рр.

У червні 2017 р. на щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум», організатором якого є Чорноморський національний університет імені Петра Могили, проведено міжнародний науковий симпозіум «Повстання і революції в Україні та Польщі: історичний, політичний і міжнародний аспекти» (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.), ініціаторами якого були Миколаївське відділення Інституту історії України НАН України, Південне відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Науково-дослідний інститут полоністики, Миколаївська обласна організація Національної спілки краєзнавців України.

Значний внесок у популяризацію українських рухів на Миколаївщині справили статті, опубліковані головою Миколаївської обласної організації Українського товариства «Просвіта» Ігорем Марцінковським на сторінках сучасної миколаївської преси.

30 червня 2017 р. у Держархіві Миколаївської області відбулося організаційне засідання науково-редакційної групи, на якому було обговорено можливі варіанти розміщення меморіальних дощок на об'єктах, пов'язаних з Українською революцією на території сучасної Миколаївської області, та проект майбутнього тематичного видання. Кожен з вищеназваних миколаївських учених представив власні напрацювання з тематики дослідження.

Для Миколаївської області, особливо для міста Николаєва, проведення досліджень з історії періоду Української революції є надзвичайно важливим, адже згідно з традицією радянської історіографії місто вважалося проросійським. Однак наведені сучасними миколаївськими вченими результати досліджень переконливо свідчать, що у Николаєві в 1917–1920 рр. був присутній потужний український рух.

Одним з перших із миколаївських дослідників Української революції став відомий історик старшого покоління, доктор історичних наук, професор Валентин Шкварець. Його праця «Миколаївщина: погляд крізь століття»¹ в співавторстві з М. Мельником

¹ Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нариси історії. Миколаїв, 1994. 388 с.

стала першим неупередженим дослідженням історії нашого краю. У 2007 р. В. Шкварець написав навчальний посібник «Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність Миколаївщини: 1917–1921 рр.». Учений вказував, що після проголошення Української Народної Республіки гласний Миколаївської міської думи Борис Брояківський влаштував у Миколаєві урочисте читання III Універсалу Центральної Ради на паперті в церкві за участю священників і під жовто-синіми прапорами. «Чи підтримав хто Центральну Раду в Миколаєві? Насамперед слід зазначити, що на Українському національному з'їзді в Києві, де була утворена Центральна Рада, був і представник Миколаївської «Просвіти» (прізвище В. Шкварцем не зазначено. – Л. Л.). Так що підтримка була»². В. Шкварцю належить і перша спроба відновлення хронології революційних подій на Миколаївщині 1917–1921 рр. з урахуванням українського чинника³.

Ґрунтовні дисертаційні дослідження з близьких проблем згодом представили доктор історичних наук Владислав Пархоменко⁴ і кандидат історичних наук Оксана Господаренко⁵. Праці В. Пархоменка висвітлюють створення українських збройних формувань на Півдні України, в т. ч. у Миколаєві, за часів Центральної Ради та Гетьманату. О. Господаренко вивчено фінансово-господарську діяльність Миколаївської міської думи у період 1917–

² Шкварець В. П. Миколаївщина: погляд крізь століття. С. 155.

³ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр.: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 120 с.

⁴ Пархоменко В. А. Українські національні військові формування на Півдні України у 1917 – на початку 1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2000. 27 с.; Пархоменко В. А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія. Миколаївська філія». Т. 1 / ред. кол.: П. М. Тригуб (голова) та ін. Миколаїв, 1998. С. 44–48; Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві (1917–1918 рр.) // Воєнна історія. 2004. № 1–3. С. 18–27; Пархоменко В. А. Українізація в гарнізонах Одеси, Миколаєва та Херсона (квітень – грудень 1917 р.) // Науковий вісник МДУ. Вип. 11. Історичні науки. Миколаїв, 2005. С. 157–164.

⁵ Господаренко О. В. Муніципальна фінансова політика Миколаївського самоврядування в 1917–1920 рр. // Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Наукові праці. Т. 10. Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. С. 86–91; Господаренко О. В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918–1919 рр. // Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Наукові праці. Т. 5. Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. С. 70–73; Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2005. 18 с.

1920 рр., у т. ч. дослідниця вказала на факт звернення Думи до Центральної Ради за грошовою позикою для міста.

Доктором історичних наук Л. Левченко на підставі вивчення маловідомих архівних документів висвітлено історію Миколаєва за доби Української Центральної Ради, проблеми суднобудівних заводів та дотичні Миколаєву події, пов'язані зі спробою України реалізувати власну військово-морську доктрину в роки Української революції, розвиток архівної справи на Миколаївщині. Зокрема, під час дослідження Л. Левченко з'ясовано, що в складі Центральної Ради Миколаїв представляв член Української соціал-демократичної робітничої партії Олександр Рожанський, віднайдено примірники українських газет «Український бюлетень» та «Українська газета» – офіційних органів Миколаївської ради об'єднаних українських організацій, висвітлено роботу комісії Центральної Ради в Миколаєві після березневого повстання 1918 р. і візит делегації миколаївських гласних до Києва та їхні зустрічі з міністрами Центральної Ради, відновлено добре ім'я миколаївського градоначальника, а згодом Морського міністра в уряді гетьмана Павла Скоропадського – адмірала Андрія Покровського, досліджено роботу представників миколаївських суднобудівних заводів М. Кульмана та Б. Юренєва в складі української делегації на чолі з головою Ради міністрів Української Держави Ф. Лизогубом під час переговорів 1918 р. в Берліні з приводу повернення Україні Чорноморського флоту⁶.

Важливими, з точки зору відновлення правди про революційні події на селі, стали праці доктора історичних наук, професора Юрія Котляра, який досліджує повстанський рух на Миколаївщині в його класифікації та окремих проявах, зокрема історію Врадіївської, Висунської та Баштанської республік⁷.

⁶ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці: наук. журн. / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. Вип. 280. Т. 292. С. 88–107; Левченко Л. Проблема Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції: миколаївські візії // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 84–104; Левченко Л. Маловідомий факт Берлінських переговорів 1918 року в справі повернення Чорноморського флоту Україні // Зовнішні справи. 2017. № 5. С. 28–34; Левченко Л. Архіви Миколаївщини у контексті архівної історії України 1917–1925 рр. // Наукові праці: наук. журн. / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. Вип. 262. Т. 274. С. 97–116.

⁷ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2003. 196 с.; Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня

Подіям 1917 року в Миколаєві присвятив науково-популярну працю музеєзнавець С. Піскурьов⁸. У ній автор написав, що 10 листопада 1917 р. Миколаїв відвідав Дмитро Антонович.

Питаннями конфесійної історії часів національно-визвольних змагань 1917–1921 років в Україні та, зокрема, на Миколаївщині займався доктор історичних наук, професор Олександр Тригуб. У сфері його інтересів лежать проблеми міжконфесійних взаємин у православному середовищі, розколу українського православ'я, демократизаційні процеси в православ'ї, інституційне становлення Української автокефальної православної церкви⁹.

Центральне місце в науково-дослідницькій роботі кандидата історичних наук Людмили Вовчук посідають питання історії іноземних дипломатичних представництв на Півдні України. Перу дослідниці належить низка праць, що розкривають діяльність, місце та роль консулів зарубіжних країн у суспільно-економічному

Україні (1917–1931). Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. (Історична бібліотека МДГУ). Кн. 1. 156 с.; Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. (Історична бібліотека ЧДУ). Кн. 3. 92 с.; Котляр Ю. В. Лицарі Баштанської республіки // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4. Київ; Миколаїв: Світогляд, 2008. С. 385–389; Котляр Ю. В. Отамани Лихо в боротьбі за свободу України // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 6. Київ; Миколаїв: Світогляд, 2013. С. 7–30; Котляр Ю. В., Білоконь І. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 5. Київ; Миколаїв: Світогляд, 2010. С. 7–32; Котляр Ю. В. Отамани Лихо в історії українського повстанства // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 22–26; Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 50–53; Котляр Ю. В. Первомайська петлюрівська організація в антибільшовицькому повстанському русі // Краєзнавство. 2015. № 1/2. С. 164–171; Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64–69.

⁸ Піскурьов С. Миколаїв. Рік 1917. Червоні коліщатка. Оповідь без героя. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. 72 с.

⁹ Тригуб О. П. РПЦ на Півдні України в часи національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: збірник наукових праць: в 2-х т. Т. 1. Миколаїв; Одеса: Тетра, 2001. С. 287–292; Тригуб О. П. Православна церква на Миколаївщині (1917–1954 рр.) // Гілея (науковий вісник): збірник наук. праць. 2005. № 3 (липень – вересень). С. 109–131; 2005. № 4 (жовтень – грудень). С. 16–55; Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Миколаїв, 2000. 242 с.; Тригуб О. Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3(19) (липень – вересень). Т. 1. С. 24–29; Тригуб О. П. Становлення Української автокефальної православної церкви в Одесі (1920–1921 рр.) // Південь України: етніоісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 357–364.

розвиткові Північного Причорномор'я від кінця XVIII ст. і до встановлення більшовицької влади у 1920 р.¹⁰

Радянська історична наука створила власне більшовицьку концепцію історії України 1917–1921 рр., яка міцно закарбувалася в свідомості тисяч наших співвітчизників. Відверто скажемо, що в радянській історіографії досить міфів, підтасовок і замовчування правди, щоб сьогодні українським вченим доводилося не просто досліджувати історію заново, але ще й розмотувати міцно сплутані клубки брехні, долати психологічні бар'єри навіть у мозку національно свідомих громадян. Маємо надію, що Всеукраїнський проєкт «Місця пам'яті Української революції» надасть значний поштовх у розвитку подальших історичних досліджень із метою відтворення об'єктивної історії Миколаївщини 1917–1921 рр.

Історичні дослідження мають на меті фізичне встановлення місць пам'яті, з якими пов'язано події Української революції 1917–1921 рр., для позначення їх меморіальними або інформаційними дошками. В Миколаєві такого значення набуває, насамперед, будівля по вулиці Шевченка, 64 (на початку ХХ ст. – вулиця Таврійська, 46), в якій проводила свої засідання миколаївська організація Українського товариства «Просвіта», яка першою з організацій Миколаєва визнала Центральну Раду як вищий орган державної влади в Україні:

«Своїм Тимчасовим Урядом на Україні вважаємо тільки УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, її виконавчому органowi – Генеральному Секретаріату – цілком доручаємо керування нашим краєм, не вважаючи

¹⁰ Вовчук Л. Консульські установи Миколаєва (1860–1919 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). Одеса: ВМВ, 2009. С. 38–43; Вовчук Л. Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.): на матеріалах Південної України // Емінак. 2009. № 1–4(4) (січень – грудень). С. 73–79; Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX – 1919 р.) // Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14–15 квітня 2011 р.). Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. С. 168–171; Вовчук Л. Австрійські консули у Миколаєві (1860–1919 рр.) // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної наукової конференції (27–28 квітня 2012 р.). Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 119–121; Вовчук Л. А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея (науковий вісник): збірник наук. праць. К., 2014. Вип. 90 (№ 11). С. 60–64; Вовчук Л. А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Миколаїв, 2013. 276 с.; Вовчук Л. А., Тригуб О. П. Американські консули на Півдні України (1829–1919 рр.) // Американська історія та політика: науковий журнал. 2016. № 1. С. 19–27.

Будинок на вул. Шевченка, 64 (Таврійська, 46), у якому в різні роки розташовувалися миколаївська організація Всеукраїнського товариства «Просвіта», Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій, Державний архів Миколаївської області.

Фото 1938 р.

(Центральний державний архів кінофотофонодокументів ім. Г. С. Пшеничного)

ні на які наслідки переговорів з Центральним Правительством, і тільки розпорядженню цього Секретаріату підлягаємо»¹¹.

Ймовірно, щось містичне є в тому, що з 1925 по 1970 рр. у цьому будинку знаходився Державний архів Миколаївської області (Миколаївське окружне (місьцеве) архівне управління, Миколаївський державний історичний архів, Миколаївський обласний державний архів), а зараз там розміщується Миколаївський обласний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. Номер будинку був змінений з «46» на «64», і вже немає балкона, що колись прикрашав будівлю.

На жаль, багато будівель у Миколаєві за 100 років зникло з карти міста або сталася перенумерація будинків, і тепер без копітких досліджень архівних документів і пошукової роботи на місцевості складно встановити, чи збереглися ці будинки взагалі. Наприклад, сьогодні вже неможливо знайти будинок цирку Шеффера на вулиці Мала Морська, де 23 квітня 1917 р. відбулося Українське Віче, скликане Миколаївським Українським організаційним комітетом. На Віче делегат від Миколаєва Борис Брояківський звітував про свою роботу на Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня 1917 г.), а голова товариства «Просвіта» Олександр Зима читав доповідь «Основи автономії України».

Будинок по вулиці Московській, 3, де в 1917 р. розміщувалася штаб-квартира Миколаївської Ради об'єднаних українських орга-

¹¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 88.

нізацій, знесено. У цьому будинку 10 листопада 1917 р. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій прийняла постанову про визнання Української Народної Республіки. Правда, лише після III Універсалу Центральної Ради (7 (20) листопада 1917 р.), в якому йшлося ще про проголошення УНР у складі Федеративної Росії, тільки в IV Універсалі (9 (22) січня 1918 р.) була задекларована незалежність УНР. Немає вже й церкви, на паперті якої Б. Брояківський читав III Універсал Української Центральної Ради перед присутніми городянами:

«Миколаївська Рада:

1. Вітає Універсал Української Центральної Ради про оголошення Української Демократичної Республіки в Федеративній Росії і визнає, що цей акт відповідає потребам самих широких верств всього пролетаріату і революційної демократії на Україні.

2. Закликає українських солдатів, матросів, офіцерство, робітників, а також і всю демократію Миколаєва підтримати Верховний краєвий орган Української Демократичної Республіки – Центральну Раду.

3. Закликає Революційний Штаб, Раду Робітничих і Військових Депутатів і Міську Думу негайно вжити заходів для проведення в життя Універсалу Центральної Ради від 7 листопада ц.р.

4. Всі заходи, направлені проти Універсалу і Центральної Ради, вважає антиреволюційними, і коли такі будуть, знімає з себе всяку моральну відповідальність за стихійні вислови незадоволення, що можуть проти їх повстати.

5. Ставить в обов'язок всім українським організаціям, а також громадянам і гурткам флоту, війська, заводів, щоб ввійшли вони в повний контакт з Миколаївською Радою Об'єднаних Українських Організацій. Постійна адреса Ради: вул. Московська, № 3. Голова зібрання Ради О. Зима»¹².

У 1918 р. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій змінила штаб-квартиру й оселилася в уже відомому нам будинку за адресою: Таврійська, 46.

На вулиці Таврійській у будинку під старим номером «48» на другому поверсі здійснювався запис миколаївців у загони «Вільного козацтва». Відбувалося це у приміщенні Української військової ради.

¹² ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 183; Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 192.

Офіс Української комендатури і кабінет українського коменданта міста Миколаєва полковника Євтушевського (а пізніше його наступника на посаді – Чапківського) в 1918 р. розміщувалися за адресою: вулиця Нікольська, 54. Адреса Миколаївського Українського штабу на поштовій картці того ж року зазначена таким чином: «г. Николаев Херсонской губернии, 1-я Слободская и угол Адмиральской, Николаевская Александровская мужская гимназия. Николаевский Украинский штаб». Український військовий комісаріат і його глава Білик у грудні 1918 р. працювали в будинку Аркаса. На Базарній площі розміщувався штаб українських сотників міста Миколаєва. Ще не з'ясовано, де саме знаходився штаб миколаївської застави (начальником застави до 14 лютого 1919 р. був Сухотін, пізніше – В'язівський).

Поки що невідомо, де саме розташовувалися штаби і казарми різних українських військових формувань. Так, у 1917 р. в Миколаєві дислокувалися Миколаївський морський арсенал, Чорноморський мортирний артилерійський дивізіон, Миколаївський флотський напівекіпаж (зустріч з яким у своїх спогадах описує член Центральної Ради Дмитро Антонович), 34-та окрема легка (зенітна) батарея для стрільби по повітряному флоту, а також український Запорізький полк.

Станом на грудень 1918 р. в Миколаєві розміщувалися такі українські військові частини: 17-й піший Олександрівський полк (командир В'язівський), 6-та легка артилерійська бригада (тимчасово виконуючий обов'язки командира полковник Сухотін), 1-й кінно-артилерійський полк, 18-й легкий артилерійський полк, 16-й легкий артилерійський полк (командир Самосків), 3-тя важка артилерійська бригада (командир – сотник Косович), Миколаївський відділ Кременчуцького артилерійського депо.

Особливий інтерес представляють українські повітроплавні війська (морська авіація в той час тільки починала свою історію). У Миколаєві дислокувалися: Миколаївський повітроплавний парк Одеського району (командир Семендяєв) з 11 старшин, 3 урядовці, 85 козаків; Харківсько-Катеринославський науково-кадровий повітроплавний загін (командир – військовий старшина Віктор Попов) з 23 старшин, 5 урядовців, 1 підстаршини і 80 козаків; Одесько-Подільський науково-кадровий повітроплав-

ний загін (командир – військовий старшина Георгій Голубєв) з 19 старшин, 7 урядовців, 5 підстаршин і 20 козаків.

19 січня 1918 р. у приміщенні Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій, за адресою: Таврійська, 46, о 7-й годині вечора відбулося спільне засідання Української військової ради і Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій (яка мала статус цивільної ради). Їх голови, Степаненко і Олександр Зима, обговорювали не тільки питання про IV Універсал Української Центральної Ради, об'єднання обох миколаївських рад (військової і цивільної) і вибори загального виконавчого комітету, але ще і дуже важливе питання про оренду друкарні підприємства «Трудова газета», де збиралися друкувати видання українською мовою. У грудні 1918 р. було прийнято рішення про випуск у Миколаєві видання «Український часопис», до редакційної колегії якого увійшли Лобуренко, Траценко, Березовський, Рябоконт, Золотаренко та Костянтинівич. Поки не вдалося встановити, де саме знаходилася редакція цього видання. Необхідно також дізнатися, де була друкарня, в якій друкувалися українські газети Миколаєва «Український бюлетень» і «Українська газета».

Оскільки проект розрахований, у тому числі, на вчителів і школярів, їм буде цікаво дізнатися про миколаївські школи, в яких 1917 р. за сприяння Миколаївської Спілки українських учителів викладання велося українською мовою. Миколаївська Спілка українських учителів ініціював відкриття при дівочих училищах і школах № 26(51), 27 (52), 28, 29 українських відділень і курсів української мови та історії. У 1917 р. школа № 26 отримала назву «імені Грушевського», № 27 – «імені Котляревського», № 28 – «імені Шевченка», школа № 29 з «імені Жуковського» була перейменована на «імені Грінченка». Звичайно ж, номери шкіл 26, 27, 28, 29 ще дореволюційні і навряд чи мають щось спільне з нумерацією сучасних миколаївських шкіл.

Із книги, яку Ви тримаєте в своїх руках, ми започатковуємо серію «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років». Це нариси історії, які присвячені актуальним проблемам Української революції на території Миколаївщини. Видання розраховане на викладачів, науковців, краєзнавців та всіх, кому цікава історія рідного краю.

Л. Л. Левченко,
доктор історичних наук

Розділ І

ВЛАДА, АРМІЯ І ФЛОТ

1.1 Миколаїв за доби Української Центральної Ради

У лютому 1917 р. в Миколаєві, знесиленому Першою світовою війною, з ентузіазмом зустріли звістку про падіння монархії в Петрограді. Комісар Тимчасового уряду Іван Туляков, виступаючи в Миколаївській міській думі, обіцяв, що «під променями сонця Росії відтепер буде тепло всім...»¹³. 13 серпня 1917 р. у Миколаєві обрано демократичну Міську думу. Зі 157 тис. містян у списки виборців внесено 110 тис., хоча через малу кількість виборчих дільниць проголосувати вдалося лише 57 тис. виборців. Зі 102 гласних Думи 63 представляли партію есерів (соціалістів-революціонерів), 15 – соціал-демократів, 9 – єврейську громаду, 5 – партію Народної Свободи, 3 – Союз домовласників, по одному – інші політичні партії і громадські організації¹⁴. Соціал-демократи в Миколаєві були представлені двома партіями з діаметрально протилежними програмами: Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП) і Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП), яка, в свою чергу, поділялася на помірних меншовиків і радикальних більшовиків. 1 вересня 1917 р. міський голова Володимир Полієвктович Костенко направив Тимчасовому урядові вітальну телеграму¹⁵. Однак у зв'язку з більшовицьким переворотом у Петрограді надії на демократичні зміни в Миколаєві невдовзі згасли і 27 жовтня 1917 р. на екстреному засі-

¹³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 120.

¹⁴ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 7; Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 10.

¹⁵ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 18.

данні Дума засудила бездіяльність Тимчасового уряду і більшовицький переворот¹⁶.

Раніше, 23 квітня 1917 р., у Миколаєві була створена Рада робітничих і військових депутатів (збори відбулися в театрі Шеффера на вул. Адміральській), в якій провідну роль відігравали представники партій есерів і соціал-демократів. Головою Ради став Ян Петрович Ряппо, тоді він ще належав до есерівської партії. В той же день у Миколаєві (в цирку Шеффера на вул. Мала Морська) відбулося Українське Віче, скликане миколаївським Українським організаційним комітетом. На зборах прозвучали доповіді представників товариства «Просвіта» Бориса Вікторовича Брояківського (есер, інженер заводу «Наваль») і Олександра Олександровича Зими (есер, технік заводу «Наваль»)¹⁷. Брояківський звітував про свою участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу (Українського національного з'їзду), що відбувся в Києві 6–8 квітня 1917 р. Важливо зазначити, що в перший день роботи конгресу Брояківський від імені миколаївської «Просвіти» виголосив вітальну промову. Про це повідомлялося на першій сторінці офіційного видання «Вісті з Української Центральної Ради у Києві»¹⁸. У третій день роботи конгресу Михайло Грушевський закликав делегатів від сільських, волосних, повітових та губернських організацій обрати своїх представників до Центральної Ради. Незабаром до Миколаєва прийшла телеграма: «22–23 квітня відбудуться Загальні збори Центральної Ради. Запросіть приїхати обраних від Вас. Грушевський. Бойко. Педагогічний музей». На цій телеграмі Брояківський і Зима записали свою відповідь: «Дивуємося телеграмі, бо Миколаєву місця в Центральній Раді не дано»¹⁹. Чи можливо, що на відносини Центральної Ради і Миколаєва, представленого на Всеукраїнському національному конгресі членом миколаївської «Просвіти», міг вплинути старий конфлікт між Михайлом Грушевським і Миколою Аркасом? Ще в 1990 р. доктор історичних

¹⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 104.

¹⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 312. Арк. 90; Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 141.

¹⁸ Державна наукова архівна бібліотека (далі – ДНАБ). Український Національний З'їзд, 6–8 квітня 1917 р. Перший день – 6 квітня // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. Квітень 1917. № 3. С. 1.

¹⁹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1.

наук Віталій Сарбей на сторінках «Українського історичного журналу» в деталях описав цей конфлікт, що в кінцевому рахунку призвів до смерті Аркаса і видавця його «Історії України-Русі» Василя Доманицького. Тоді Грушевський звинуватив Аркаса в про-російській концепції історії України, причиною була елементарна заздрість ученого до успіху книги дилетанта²⁰.

Хоча до складу Центральної Ради не потрапив жоден представник від Миколаївського товариства «Просвіта», 20 червня 1917 р. на спільному зібранні миколаївського Українського організаційного комітету й просвітян розглянуто I Універсал Центральної Ради. 6 серпня 1917 р. на загальному зібранні товариства «Просвіта» схвалено резолюцію, в якій зазначено таке: [пункт 8] «Своїм Тимчасовим Урядом на Україні вважаємо тільки Українську Центральну Раду, її виконавчому органіві – Генеральному Секретаріату – доручаємо керівництво нашим краєм, не вважаючи ні на які наслідки переговорів з Центральним Урядом, і тільки розпорядженню Генерального секретаріату підлягаємо»²¹. Ймовірно, що Миколаївську раду об'єднаних українських організацій створено наприкінці квітня 1917 р., хоча повідомлення про її заснування газета «Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов» опублікувала лише 25 жовтня 1917 р. Однак до цієї дати Рада вже діяла, позаяк в архівах збереглися її документи з більш ранніми датами.

Складається таке враження, що I і II Універсали Центральної Ради не були помічені громадськістю Миколаєва, хіба що в Раді робітничих і військових депутатів стала формуватися невелика українська фракція²². Після публікації III Універсалу 10 листопада 1917 р. Миколаївська рада об'єднаних українських організацій (в 1917 р. розміщувалася за адресою: вул. Московська, 3; 1918 р. – за адресою: вул. Таврійська, 46) закликала Миколаївську міську думу, Раду робітничих і військових депутатів, Революційний штаб, солдат і матросів, офіцерство, городян підтримати Верховний крайовий

²⁰ Сарбей В. Г. М. М. Аркас і його «Історія України-Русі» // Український історичний журнал. 1990. № 7(352). С. 100–114.

²¹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 88.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 17.

орган Української демократичної республіки – Центральну Раду²³. У Державному архіві Миколаївської області збереглися свідоцтва про визнання Центральної Ради щонайменше на 14 різних зборах, котрі відбулися на заводі «Руссуд», у військових частинах, на ко-раблях, залізничній станції «Миколаїв», у поштово-телеграфному управлінні, в Союзі службовців Миколаївського міського громадського самоуправління, Миколаївській організації УСДРП і т. д.²⁴ Це, звичайно, не означало загального визнання Центральної Ради в Миколаєві: 6 грудня 1917 р. вкрай негативну резолюцію по відношенню до Ради схвалили представники Червоної гвардії: «Геть угодовську Раду, що йде з капіталістами. Збори протестують проти надсилання військових частин узагалі й зокрема до Миколаєва для встановлення порядку каральним способом, так як з перших днів революції миколаївські пролетарські організації з гідністю охороняють цей порядок»²⁵. Разом з тим, слід підкреслити, що Рада робітничих і військових депутатів, яка розглядала питання про ставлення до Центральної Ради 14 листопада 1917 р.,²⁶ і Миколаївська міська дума, що приділила цьому питанню увагу 15 листопада 1917 р.,²⁷ у своїх резолюціях визнали Центральну Раду як крайову владу, висловивши їй повну довіру. І в Раді, і в Думі проєктів резолюцій пропонувалося кілька, тому слід звертати увагу на результати голосування по них. Важливо відзначити позицію єврейської фракції Думи: Мендель Левін та Ілля Рабинович вітали відродження української державності, підкресливши, що в III Універсалі вперше гарантувалися права національних меншин.

Немає можливості приділити увагу всім відтінкам прийнятих резолюцій, але і не можна пропустити питання про можливі причини позитивного ставлення до Центральної Ради з боку Ради робітничих і військових депутатів і Миколаївської міської думи. Ви-

²³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 183; Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 192.

²⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 202. Арк. 150, 214; Спр. 314. Арк. 71; Спр. 195. Арк. 141; Спр. 270. Арк. 153; Ф. Р-5547. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10; Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 314. Арк. 67–68, 71, 73, 75; Спр. 270. Арк. 130; Спр. 314. Арк. 75; Спр. 498. Арк. 62, 64, 68–69.

²⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 64–65.

²⁶ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. «Ізв'єстія Николаевского Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ», № 162 від 16 листопада 1917 р. Арк. 3–4; № 163 від 17 листопада 1917 р. Арк. 3.

²⁷ ДАМО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 137–141.

ще вже зазначено, що як у Раді, так і в Думі у більшості були представники партій есерів (УСПР) і соціал-демократичного блоку (УСДРП і РСДРП). Причому в основній масі це були одні й ті ж особи. Наприклад, міський голова Володимир Костенко був членом партії есерів, входив і до складу Ради робітничих і військових депутатів (від робітників), і, звичайно ж, у Думу. Аналогічно Ян Ряппо – член партії есерів, голова Ради робітничих і військових депутатів і гласний Миколаївської міської думи. Борис Брояківський – член партії есерів, співпрацював з Радою робітничих і військових депутатів, гласний Миколаївської міської думи, член «Просвіти» і перший голова Українського організаційного комітету. Таких прикладів можна навести досить багато і по УСДРП. У Центральній Раді більшість також було представлено членами УСПР і УСДРП. До УСДРП належали Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко, Борис Мартос, Микола Ковальський; есерами були Микола Стасюк, Павло Христюк, Всеволод Голубович. До есерів примикав сам Михайло Грушевський. Ймовірно, саме партійна приналежність вплинула на те, що миколаївські Дума і Рада висловили свою підтримку Центральній Раді. Проте не можна знімати з шальки терезів візит Дмитра Антоновича до Миколаєва, який відбувся в перших числах листопада 1917 р., якраз напередодні розгляду питання про ставлення до Центральної Ради в Думі і в Раді. Антонович не тільки вивчав у Миколаєві перспективи українізації Чорноморського флоту, а й пообіцяв органам місцевого самоуправління всіляку підтримку з боку Центральної Ради, в т. ч. й фінансову²⁸. А на той час економічна й фінансова криза в Миколаєві була вже в повному розпалі. На жаль, Антонович, очоливши Генеральний Секретаріат морських справ, опосередковано відіграв негативну роль у долі Миколаєва і Чорноморського флоту. Про це вже у Варшаві в 1935 р. згадував його ад'ютант Святослав Шрамченко. Власне, і сам Антонович здивовано відреагував на вибір його кандидатури Морською Радою. У своєму звіті перед Центральною Радою він зробив наголос на Одесі, а про Миколаїв, зустрічі з його напівекіпажем і про мор-

²⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 63.

ську справу говорив мало. Антонович уважав, що Україні потрібен тільки флот берегової охорони, інші кораблі слід демобілізувати і передати торговельному флоту. У «Тимчасовому законопроекті про флот Української Народної Республіки» Україна проголосила себе спадкоємицею Чорноморського флоту Російської імперії, але розглядала його виключно в контексті мирних торгових відносин, що в умовах війни було неприйнятно. Шрамченко дорікав Антоновичу за звільнення військових моряків, які висловлювали бажання послужити Україні. Він назвав період роботи Морського міністерства під керівництвом Антоновича «руйнацією флоту згори»²⁹.

Розглядаючи вищевикладене, ми підійшли до головного питання: хто ж представляв Миколаїв у Центральній Раді, якщо це не був представник миколаївської «Просвіти» або Миколаївської ради об'єднаних українських організацій. До листопада 1917 р. склад Центральної Ради переформатувався вже тричі. Вивчаючи документи Державного архіву Миколаївської області, автор звернула увагу на маленьку замітку в газеті «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» від 11 листопада 1917 р. № 158: «Українська Центральна Рада комплектувалася в кілька прийомів. Зародкове ядро її склав з'їзд усіх українських організацій на початку квітня. Потім основну масу послідовно влили всеукраїнські з'їзди: військовий, селянський і робітничий. Нарешті після затвердження її Тимчасовим урядом 30 відсотків її складу дали Ради робітничих, військових і селянських депутатів, у тому числі від Миколаївської Ради тов. Рожанський»³⁰. Це прізвище не давало спокою автору, доки біографія Олександра Йосиповича Рожанського не була відновлена до деталей.

У списках членів Центральної Ради, опублікованих в офіційному виданні «Вісті з Української Центральної Ради», Олександр Рожанський значиться під номером 603 у групі представників «від національних меншостей»³¹. Це дало автору привід думати

²⁹ Антонович Д. Спогади про українське Морське міністерство // Військо України. Часопис збройних сил України. 5-те число. К., 1993. С. 73–74; Шрамченко С. Закон про Державну українську флоту та його виконавці // Військо України. Часопис збройних сил України. 4-те число. К., 1993. С. 29–30.

³⁰ ДАМО. Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 270. Арк. 85.

³¹ ДНАБ. Вісті з Української Центральної Ради. Листопад 1917. № 22–23. С. 2.

про його єврейське походження, однак Рожанський – імовірно, українець. «Імовірно» – тому що в своїй автобіографії та особистому листку з обліку кадрів він кілька разів змінює національність: то – росіянин, то – українець, тож невідомою залишається його справжня національна ознака. У різних документах він вказує на різну партійну приналежність: то він член УСДРП, а то – РСДРП, а в одному з документів узагалі записався безпартійним. І головне, в особистих документах Рожанського ніде не вказано на його членство в Центральній Раді³².

Чому Миколаїв послав до Центральної Ради члена Ради робітничих і військових депутатів? Відповідь проста: тому що в Миколаєві Центральна Рада сприймалася як вищий орган рад робітничих і військових депутатів, навіть політиками-українцями. Так було, доки в Раді робітничих і військових депутатів більшість не стала належати більшовикам. Підтвердженням цього є виступ Брояківського на вищезгаданому засіданні Ради з приводу розгляду питання про ставлення до Центральної Ради 14 листопада 1917 р., в якому він заявив: «...Центральна Рада, складена в більшості з соціалістів, фактично є центральним комітетом Рад робітничих і військових депутатів. Генеральний Секретаріат – однорідне соціалістичне Міністерство...»³³.

Олександр Рожанський народився 16 листопада 1883 р. в місті Прилуки Полтавської губернії, навчався в місцевому училищі. У 1901–1903 рр. служив у 175-му Батуринському полку, з 1904 р. учителював у селі Оханьки Прилуцького повіту. У 1904 р. Рожанський вступив до УСДРП, заснував учительський комітет і наступного року за збройний опір поліції потрапив під арешт. У 1906–1907 рр. відбував строк у Полтавських арештантських ротах, а після був висланий до Тобольської губернії на 3 роки. У Миколаєві Рожанський з'являється в жовтні 1911 р. і влаштовується на суднобудівний завод «Наваль». Але в травні 1912 р. його знову заарештовують і висилають до Кременчука під нагляд поліції на 2 роки. Незабаром він повертається до Миколаєва і знову працює на

³² ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 18. Спр. 5857.

³³ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. «Ізвѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ», № 162 від 16 листопада 1917 р. Арк. 3–4; № 163 від 17 листопада 1917 р. Арк. 3.

Перший склад Ради робітничих і військових депутатів міста Миколаєва, яким була прийнята резолюція про визнання Української Центральної Ради. Травень – серпень 1917 р.
(Державний архів Миколаївської області)

суднобудівному заводі «Наваль»³⁴. З моменту створення в Миколаєві Громадського комітету (або Комітету громадської безпеки) О. Рожанський стає його членом і відряджається на нараду чиновників морського відомства для вирішення питання про довибори в комітет³⁵. Він також стає членом виконавчого комітету та військової комісії Ради робітничих і військових депутатів (від робітників)³⁶, бере активну участь в роботі Губернського селянського з'їзду, що проходив у Миколаєві 30 квітня – 4 травня 1917 р.³⁷ З 10 травня 1917 р. бере участь у роботі обласного з'їзду Рад робітничих і військових депутатів в Одесі³⁸. 21 вересня 1917 р. у складі миколаївської делегації він відправляється в Петроград для вирішення питання про надання підтримки миколаївським заводам у будівництві суден комерційного флоту, вагонів і паровозів³⁹. У жовтні 1917 р. Рожанський виступає проти 30-відсоткового скорочення робітників і службовців на заводі «Наваль». 16 жовтня

³⁴ ДАМО. Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 361. Арк. 32

³⁵ Там само. Спр. 273. Арк. 79.

³⁶ ДАМО. Ф. Р-2247. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1–4; Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 107.

³⁷ ДАМО. Ф. Р-2247. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1–34.

³⁸ ДАМО. Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 274. Арк. 12.

³⁹ Там само. Спр. 278. Арк. 64–65.

1917 р. в Раді робітничих і військових депутатів пройшли перевибори. Тоді до складу Ради вперше потрапили більшовики, а саме – майбутній голова Ради народних комісарів Олександр Зимак (не плутати з Олександром Зимою). Рожанський знову став членом Ради як представник партії соціал-демократів (об'єднаної УСДРП і РСДРП)⁴⁰.

У жовтні 1917 р. Рожанський став героєм курйозного сюжету. Справа в тому, що ще в квітні – на початку травня 1917 р. у Раді робітничих і військових депутатів була створена судово-слідча секція, що складалася з двох комісій: власне слідчої та архівної. В архівній комісії були сконцентровані документи канцелярій Миколаївського військового губернатора і Миколаївського градоначальника, жандармського управління й охоронного відділення. Члени комісії виявляли в архівних документах інформацію про злочинні, з точки зору народно-революційної влади, дії царської адміністрації, про членів Союзу російського народу, інші монархічні організації та про людей, які свого часу внесли пожертви до фондів їх підтримки. Списки цих осіб публікувалися на сторінках газети «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов». Слідча комісія розбирала конфлікти і займалася реквізицією. Ймовірно, для підтримки діяльності секції й були створені загони швидкого реагування, завдання яких нібито полягало в охороні революційного порядку. Насправді вояки з «летючих загонів» стали персональними охоронцями деяких членів Ради робітничих і військових депутатів. Особливе обурення більш-менш заможних громадян викликали дії «летючих загонів» із реквізиції майна. 6 жовтня 1917 р. Рожанський разом із «летючим загonom» виїхали до Вознесенська для ліквідації заворушень на винному складі. Звідти деякі члени загону повернулися п'яними, а Порфирій Галевка влаштував дебош. Навіть реквізований кулемет і заарештований були забуті на катері. Начальник загону Гнат Шабалов, який не знав про поїздку, різко висловився на адресу Рожанського. За рішенням Ради робітничих і військових депутатів від 29 листопада 1917 р. «летючий загін» розформовано, вояків відправлено до їх

⁴⁰ ДАМО. Ф. Р-1817. Оп. 2. Спр. 270. Арк. 36.

військових частин із виплатою по 25 руб. кожному. Але конфлікт тривав: «летючий загін» відмовився здавати особисту зброю, оскільки протягом восьми місяців він нібито боровся зі злочинними елементами, і тепер життя його членів виявилось під загрозою. Галевка закликав у свої захисники Рожанського, але Рада залишила своє рішення без змін⁴¹.

Грудень 1917 р. у Миколаєві відзначений протистоянням між українськими політичними силами і більшовиками, що відбувалося на тлі страшної фінансово-економічної кризи в місті та війни, що почалася між більшовицькою Росією та Україною. Навіть Ян Ряппо відзначив цей факт у своїх спогадах: «Боротьба відбувалася по суті вже не з тими, в чиїх руках формально була влада, тобто не з міською думою і не з фракцією об'єднаних соціал-демократів і, звичайно, не з Революційним штабом, а з українцями, які опинилися завдяки деяким військовим частинам (Чорноморському артилерійському дивізіону й ін.), Універсалу Центральної Ради і спробам десятків двох українців на арені боротьби протягом грудня місяця»⁴².

3 грудня 1917 р. об 11-й ранку в Миколаєві відбулося свято прилюдного оголошення III Універсалу Центральної Ради. Бряківський на паперті церкви прочитав його, а серед натовпу майоріли жовто-блакитні прапори⁴³. 4 грудня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, на який, крім заявлених 500 делегатів, прибуло ще близько 2 тис. самовисуванців, ніби від селян чи «українського війська». Того ж дня В. І. Ленін та Л. Троцький надіслали ультиматум Раді народних комісарів Центральній Раді, в якому звинуватили її в дезорганізації загального фронту, роззброєнні Червоної гвардії, наданні підтримки війську Каледіна в просуванні на Дон і Кубань та в перешкоджанні проходженню радянських військ, що йшли на боротьбу з каледінцями. Генеральний секретаріат Центральної Ради наступного дня відкинув усі звинувачення, заявивши, що роззброєні великоросійські солдати мають можливість безпере-

⁴¹ ДАМО. Ф. Р-2247. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 69–81, 125–128.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 24.

⁴³ ДАМО. Ф. 216. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 13.

шкодно виїхати за межі України; більшовицькі частини самі покинули позиції, дезорганізувавши фронт, і за цих умов українські війська не можуть самотужки охороняти всю величезну лінію фронту, тому вони передислоковані з Північного та Західного фронтів на Південно-Західний і Румунський фронти; кожна нація має право на самовизначення, тому накидати Великої Росії, Дону, Уралу, Сибіру, Бессарабії своє розуміння політичного управління, як це робить Рада народних комісарів, український уряд не буде; в Українській Народній Республіці не можуть існувати неукраїнські збройні формування, тому з метою уникнення братовбивчої війни Раді народних комісарів пропонувалося відкликати більшовицькі полки з України. Ультиматум Ради народних комісарів і відповідь Центральної Ради було опубліковано у Миколаєві в газеті «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов»⁴⁴.

Отже, 6 грудня 1917 р. Україна фактично опинилася у стані війни з Росією. Російська Рада народних комісарів створила Південний революційний фронт на чолі з В. Антоновим-Овсієнком та М. Муравйовим. Пробільшовицька частина делегатів Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів перебралася з Києва до Харкова та провела новий з'їзд, на якому 12 грудня 1918 р. оголосила про розпуск Центральної Ради й створення Української Народної Республіки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у складі Росії (УНРС). 16 грудня 1917 р. близько 7-ї години ранку біля будівлі Миколаївського відділення Державного банку стався збройний конфлікт між гайдамаками і більшовиками. Гайдамаки обстріляли автомобіль, що перевозив зброю більшовиків. У перестрілках загинуло кілька людей, у т. ч. водій автомобіля начальника міліції. Напруга між ворогуючими сторонами була такою, що справа дійшла майже до оголошення в Миколаєві воєнного стану. О 5-й вечора цього ж дня в штабі гайдамаків зібралися представники військових українських частин,

⁴⁴ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Ультиматум Украинской Раде // Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатовъ. 6 декабря 1917 г. С. 2; Ответ Рады // Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатовъ. 10 декабря 1917 г. С. 2.

Військово-революційного комітету, Революційного штабу, Ради робітничих і військових депутатів, різних партій. Майже три години вони сперечалися між собою. Для з'ясування ситуації і примирення була створена комісія в складі: (від українців) Гаврилюк, Никоненко, Брояківський, Гриневич, Зима, (від нейтральних) Рожанський, Гіль, український комендант Миколаєва Євтушевський. Комісія мала зібратися в кабінеті міського голови В. П. Костенка об 11-й вечора й знайти ґрунт для примирення⁴⁵.

Причиною конфлікту було наполягання українських організацій на перегляді складу заснованого в листопаді 1917 р. Революційного штабу та включення до нього більшого числа членів від українських організацій. Підставою для цього «українці» вважали широке розгортання українського руху в місті. Думки, висловлені гласними Думи на засіданні 18 грудня 1917 р., із цього приводу були неоднозначними. Наприклад, гласний Абрам Рахманович сказав, що на заводі «Наваль» в усіх цехах відбулися мітинги, на яких «українці зовсім не користуються успіхом, не кажучи про гайдамаків...». Я. П. Ряппо вдався до захисту Центральної Ради: «Вони говорять, що Українська Рада буржуазна і навіть контрреволюційна. Тим часом Рада на $\frac{3}{4}$ складається з селян і буржуазною її назвати не можна, вона може бути недостатньо революційною, щоб перевернути все догори дном. ... На з'їзді Рад селяни говорили, що вони візьмуть вила, сокири й покладуть голови і не дадуть жодного фунта хліба Великоросії, якщо на Україну будуть послані більшовицькі війська. Правда, були голоси на з'їзді, що проти України йдуть не великоросійські війська, а Рада народних комісарів. У боротьбі з Радою народних комісарів об'єднуються буржуазія й демократія, і ця боротьба завдасть остаточного удару революції». Миколаївська міська дума вирішила створити власну комісію для ліквідації наслідків зіткнення між українцями і більшовиками, а «владу в місті організувати [на паритетних засадах] у складі»: 6 – від українців, 6 – від більшовиків, 3 – від Думи, 3 – від Ради лівої течії. Від Думи делегувати В. П. Костенка, Я. П. Ряппо і І. К. Шабалова⁴⁶.

⁴⁵ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Попытка соглашения // Извѣстія Николаевского Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. Николаев, 17 декабря 1917 г. № 187. С. 2.

⁴⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 202–204.

4–6 січня 1918 р. у Миколаєві відбулися чергові перевибори до Ради робітничих і військових депутатів. Українські політичні сили, висловлюючи свій протест проти більшовиків, від участі в цих виборах відмовилися. 7 січня 1918 р. були оголошені результати виборів: у новому складі Ради 45 % місць належало більшовикам, 15 % – прилеглим до них лівим есерам (на той час есери вже розкололися на два ворогуючих крила – лівих і правих)⁴⁷. Цей результат дав привід більшовикам заявити про свою більшість у Раді, проте навряд чи ці вибори, які проходили без участі найбільш активної в ті місяці української політичної сили, можна вважати легітимними. В опозиції знаходилося праве крило есерів і соціал-демократи (об'єднані), які отримали 40 % місць. Газета «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» назвала відмову українських політичних сил у Миколаєві від виборів до складу Ради робітничих і військових депутатів великою політичною помилкою і розколом української демократії в той момент, коли необхідно було згуртуватися перед наступом більшовицьких військ⁴⁸.

Однак отримання більшої в Раді ще не означало встановлення більшовицької влади в Миколаєві 13–14 січня 1918 р., як на те вказувала радянська історіографія (14 січня в Раді було прийнято резолюцію більшовиків про «повний перехід влади в руки Ради робітничих і військових депутатів», з 209 присутніх за неї проголосувало 129 осіб⁴⁹). У місті було ще дві сили, здатні до влади. Якщо Миколаївська міська дума під час боротьби між українцями та більшовиками дещо відійшла на задній план, то подальший аналіз подій у Миколаєві цілком доводить, що висновок радянської історіографії все одно є міфотворчістю. В середині січня 1918 р. перевага українських політичних сил у Миколаєві зберігалася. Між ними і більшовиками тривало протистояння. Брояківський у газеті «Голос труда» опублікував відозву на дії більшовиків

⁴⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 87.

⁴⁸ Там само. Арк. 28.

⁴⁹ Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). Миколаїв, 1959. С. 40; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.): сборник документов и материалов. Николаев, 1957. С. XXVI.

в Іваново-Вознесенську. Відозва дискредитувала політику диктатури пролетаріату. Більшовики зажадали арешту Брояківського і закриття друкарні «Голоса труда». Рожанський бачив провину Брояківського лише в тому, що той підписав відгук від імені «групи незалежних більшовиків». Цей крок уважали провокацією. В іншому, за логікою Рожанського, виходило, що все зазначене у відозві з приводу масових розстрілів і голоду робітників Іваново-Вознесенська – правда. За такі думки сам Рожанський піддався нападкам більшовиків, але для арешту впливового місцевого політика Брояківського у них не вистачило сил⁵⁰.

17 січня 1918 р. в Миколаєві відбулася демонстрація прихильників Центральної Ради. Гайдамаки вигукували гасло «Геть Ради, хай живе Міська Дума!»⁵¹ Це гасло цілком зрозуміле, позаяк Миколаївська міська дума зберігала вірність Центральній Раді і холодно поставилася до більшовиків. У цей день Олександр Зима повідомив у Думі про прийняття Центральною Радою IV Універсалу, який проголошував Незалежність України⁵². З 18 січня 1918 р. Миколаївська рада об'єднаних українських організацій почала випускати своє офіційне видання «Український бюлетень». На першій сторінці був надрукований IV Універсал, сповіщалося про намір вести мирні переговори з Німеччиною, а також викладалися основні пункти політичної програми Центральної Ради.

Миколаївський український військово-революційний штаб через «Український бюлетень» звернувся до населення Миколаєва: «Український військово-революційний штаб міста Миколаєва доводить до загального відома, що ним вживаються і будуть вживатися всі заходи з охорони всіх державних органів Незалежної Української Народної Республіки від всяких замахів на захоплення, від кого б такі зловмисні дії не виходили. Всі завоювання революції, всі цивільні свободи, всі права виборних громадських, революційно-демократичних організацій будуть охоронятися всіма засобами. Спокій і революційний порядок будуть забезпечені. Ніякого посягання на верховні права уряду незалежної Української

⁵⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 203. Арк. 28–36; Голодъ въ Ивановѣ-Вознесенскѣ // Голось труда. 1918. 19 февраля.

⁵¹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 203. Арк. 20–21.

⁵² ДНАБ. Українська газета. П'ятниця, 19 січня 1918. № 1. С. 3.

Вихід 18 січня (жовтня) 1918 року. Ціна 15 коп.

УКРАЇНСЬКИЙ БЮЛЕТЕНЬ

місто Миколаїв

ЗАЙ ЖИВЕ ЄДНІСТЬ в Українській!

ДЕМОКРАТІЇ УСІХ НАШОЇ РЕСПУБЛІЦІ!

№ 1. Вихідний день: 18 січня 1918 року.

ІЗВ'ЯЩЕННЯ

Важко було розвинути ідею про єдиний український фронт, який мав би на меті боротьбу за національну незалежність і демократію. Але це сталося, і тепер ми маємо можливість висловити свої пропозиції.

Состав Української Центральної Ради:
 Голова: М. Грушевський.
 Члени: М. Савченко, М. Сидоренко, М. Шумко, М. Ткаченко, М. Коваленко, М. Кобилянський, М. Левицький, М. Мельник, М. Мухоморов, М. Пилипко, М. Рудницький, М. Савченко, М. Сидоренко, М. Шумко, М. Ткаченко, М. Коваленко, М. Кобилянський, М. Левицький, М. Мельник, М. Мухоморов, М. Пилипко, М. Рудницький.

4-Й УНИВЕРСАЛЬ.

Важко було розвинути ідею про єдиний український фронт, який мав би на меті боротьбу за національну незалежність і демократію. Але це сталося, і тепер ми маємо можливість висловити свої пропозиції.

Демобілізаційна війна.

Важко було розвинути ідею про єдиний український фронт, який мав би на меті боротьбу за національну незалежність і демократію. Але це сталося, і тепер ми маємо можливість висловити свої пропозиції.

Германія і Україна.

Важко було розвинути ідею про єдиний український фронт, який мав би на меті боротьбу за національну незалежність і демократію. Але це сталося, і тепер ми маємо можливість висловити свої пропозиції.

НА УКРАЇНЬ.

Важко було розвинути ідею про єдиний український фронт, який мав би на меті боротьбу за національну незалежність і демократію. Але це сталося, і тепер ми маємо можливість висловити свої пропозиції.

Перше число офіційного видання Миколаївської ради об'єднаних українських організацій від 18 січня 1918 р. – «Український бюлетень» (Державна наукова архівна бібліотека)

Народної Республіки допущено не буде. Всі істинно демократичні верстви населення, всі чесні і свідомі громадяни повинні об'єднатися на зазначених підставах навколо своїх демократичних організацій і разом з Українським революційним штабом захищати справу революції і незалежну Українську Народну Республіку»⁵³.

З 19 січня 1918 р. у Миколаєві вже друкувалася «Українська газета». Передовиця цієї газети під назвою «Наші завдання і тактика» доводила до всіх містян російською мовою позицію українських політичних сил: «Пройшовши історичні часи революції від початку до останнього етапу – IV Універсалу, який проголосив Україну незалежною Народною Республікою, українська демократія і в цей важкий момент зі своїх позицій не зійде – вона буде перемогати або гинути, але революційних позицій ворогам її не здавати»⁵⁴. 19 січня 1918 р. Миколаївська рада об'єднаних українських організацій і Українська військова рада провели спільне засідання, на порядку денному якого були питання про IV Універсал, об'єднання обох рад і оренду підприємства «Трудовая газета» для створення власної друкарні⁵⁵. 20 січня 1918 р. Український військово-революційний штаб в «Українській газеті» сповістив про те, що залізниця, пошта, телеграф, телефон, військові склади охороняються українськими військами. Декрети Леніна і Троцького ніякої сили в Миколаєві не мають, оскільки місто розташоване в межах незалежної Української Республіки⁵⁶. 21 січня 1918 р. військовий комісар українських військ Миколаївського гарнізону К. Бойчук через місцеву пресу повідомив про створення Революційного українського штабу: «З причини грізного моменту, що його переживає Українська Народна Республіка, коли вороги республіки і революції всюди намагаються замість порядку революційного внести розвал і анархію, в Миколаєві для охорони революції, прав Українського народу і Української Республіки створено на цей тривожний і грізний момент орган найвищої Української влади – Революційний Український Штаб, розпорядження якого є за-

⁵³ ДНАБ. Український бюлетень. Четвер, 18 січня 1918. С. 1.

⁵⁴ ДНАБ. Українська газета. П'ятниця, 19 січня 1918. № 1. С. 1.

⁵⁵ Там само. № 1. С. 3.

⁵⁶ Там само. Субота, 20 січня 1918. № 2. С. 1.

Перше число офіційного видання Миколаївської ради об'єднаних українських організацій від 19 січня 1918 р. – «Українська газета» (Державна наукова архівна бібліотека)

кон для всіх українських військ і для всіх громадян Української Республіки в Миколаєві. Доводячи про це до відома військ українського Миколаївського гарнізону, додаю, що входжу в Український Революційний Штаб повноправним членом виконувати його постанови і закликаю всі українські війська дружно і вірно стати на захист рідної землі, на охорону революції від усяких замахів, на підтримку слави і честі українських військ під верховним керівництвом Українського революційного штабу міста Миколаєва». Цього ж дня К. Бойчук оголосив про запис до загонів «Вільного козацтва».

Запис здійснювався в будівлі Української військової ради за адресою: вул. Таврійська, 48⁵⁷.

21–25 січня 1918 р. в Миколаєві проходили вибори до Українських Установчих Зборів, які так ніколи й не було скликано. Газета «Пролетарское знамя» (друкований орган Миколаївського комітету РСДРП) навела такі результати цих виборів: із 40 тис. осіб, унесених до списків, проголосувало 17 894 виборці, тобто 44,7 %; більшість голосів отримали більшовики – 5 208 (29 %), на другому місці були ліві есери – 1 409 (8 %) ⁵⁸. З приводу цих виборів Дмитро Дорошенко 1925 р. писав у своїй «Історії України 1917–1923 рр.»: «Проведені в самому розпалі більшовицьких настроїв, з уживанням крайнє демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу більшовицьких і есерівських елементів. ... По повороті до Києва Центр[альна] Рада постановила провести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила 12 травня 1918 р. Українські есефи [соціал-федералісти] і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення. Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними – більшістю голосів українських та російських есерів, меншовиків і всіх жидівських фракцій проти голосів есефів, самостійників і польської демократичної централі» ⁵⁹. Відтак фактично Центральна Рада власноруч ствердила перемогу більшовиків на виборах до Українських Установчих Зборів.

22 січня 1918 р. у Миколаєві відбулося чергове зіткнення між українськими військовими частинами і червоноармійцями, під час якого загинув начальник Червоної гвардії Золотухін. Причиною зіткнення стало захоплення червоноармійцями зброї 4-ї української сотні Запорізького полку, надісланого до Миколаєва за розпорядженням Центральної Ради для охорони державних

⁵⁷ ДНАБ. Українська газета. Субота, 20 січня 1918. № 2. С. 1; Українська газета. Неділя, 21 січня 1918. № 3. С. 1.

⁵⁸ ДНАБ. Пролетарское знамя. Понедельник, 22 января (4 февраля) 1918. № 17. С. 3.

⁵⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Документально-наукове видання: в 2-х т. Том II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. К.: Темпора, 2002. С. 8.

установ. У відповідь запорожці напали на підводи, що перевозили зброю червоногвардійців. У ліквідації конфлікту брали участь гласний Миколаївської міської думи Мойсей Макотинський і Олександр Рожанський. Почувши звістку про те, що Центральна Рада через наступ більшовиків залишила Київ, українці зрозуміли, що не мають шансів на успіх у переговорах, і погодилися здати зброю⁶⁰.

Отже, не 13–14 січня (як вважалося раніше в радянській історіографії), а 24 січня 1918 р. (день припинення стрільби й удаваного настання перемир'я) можна вважати датою першого встановлення в Миколаєві більшовицької влади.

Однак і цю дату автор ставить під сумнів, оскільки Миколаївська міська дума в засіданні 7 лютого 1918 р. висловила протест на будь-яке можливе втручання комісарів у справи органів місцевого самоуправління. В. П. Костенко говорив про те, що від початку обрання демократичної Міської думи нею встановлено тісні взаємовідносини з Радою робітничих і військових депутатів.

У грудні 1917 р. – січні 1918 р., під час розпалу боротьби між українцями й більшовиками, Дума зберігала нейтралітет, а коли в місті утвердилася влада народних комісарів, Думі «так чи інакше доводиться висловити свою позицію». Вона заявила про те, що нормальний розвиток демократичних установ зупинено жовтневим переворотом, який висунув замість загального виборчого права ідею диктатури, що вилілася в організацію уряду народних комісарів у центрі і його органів на місцях. Тому Дума «змушена встановити певний контакт» з Радою народних комісарів, але вона вимагає гарантій збереження всієї повноти її функцій і невтручання в її діяльність комісарів⁶¹. Така позиція Думи зумовлена небезпідставними страхами гласних Олександра Паршикова і Абрама Білика, котрі побували в Москві на З'їзді місцевих і земських самоврядувань. Білик, виступаючи в Думі, повідомив колегам: «Нова влада всюди діє одним способом – через насильство; зневажаються права міських і земських самоврядувань, доля яких залежить від того, чи є у більшовиків достатня фізична сила для пов-

⁶⁰ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 34–35.

⁶¹ Там само. Арк. 61–63.

ного розгрому органів, обраних на основі загального виборчого права. На думку більшості з'їзду, влада, яка спирається на багнети, зводить нанівець всі завоювання свободи, довго протриматися не може...». Він вказав на систему терору, яка застосовувалася більшовиками до всіх інакомислячих, нагадав про ліквідацію Центрального комітету партії есерів, про закриття соціалістичної преси, про розстріл мирних демонстрацій і розгін Всеросійських Установчих Зборів. Мабуть, з гласних Думи один Ян Ряппо продемонстрував своє лояльне ставлення до більшовиків. З приводу його висловлювань міський голова Костенко зауважив, що той тільки щойно вступив у комісари, а вже відчув смак влади і став на точку зору чисто бюрократичного контролю, якого Дума не може допустити. Ряппо, котрий в Раді народних комісарів узяв на себе відповідальність за питання освіти, відповів: «...такий контроль вже фактично існує, і невизнання його є лише красивим жестом»⁶². У 1920 р. Ян Ряппо став членом ВКП(б).

Ще далі відстрочити дату встановлення більшовицької влади в Миколаєві дозволяє факт публікації в пресі оголошення про створення Ради народних комісарів – 18 лютого 1918 р. Цей орган був сформований не лише з більшовиків і їхніх прибічників – лівих есерів, а й із соціал-демократів. Олександр Рожанський став у ньому комісаром з національних питань⁶³.

У лютому 1918 р. економічна криза в Миколаєві набрала розмірів справжньої глобальної катастрофи. Місцеве самоврядування вичерпало всі можливі фінансові джерела. 9 січня 1918 р. міський голова Костенко їздив до Києва для пошуку грошей в Центральній Раді, але обіцяну позику в 1 млн 200 тис. руб. Рада так і не надала⁶⁴. 11 січня 1918 р. Костенко дав інтерв'ю газеті «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», у якому намалював перспективи економічної трагедії, що чекала на Миколаїв. «Великі суднобудівні і військові заводи, які мають до 25 тис. чоловік робітників, споживають на ринку різних продуктів ще на 10 млн, самі не даючи взамін нічого цінного. Їхні вироби: міноносці,

⁶² ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 54–56.

⁶³ Там само. Арк. 54–56.

⁶⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 203. Арк. 2.

підводні човни, башти, турбіни, снаряди не купують ні в Новому Бузі, ні у Вознесенську, ні в інших прилеглих пунктах, що живлять Миколаїв. Заводи з'їдять місто і потім повинні будуть закритися. З листопада місяця вдалося підтримати заводи за рахунок запасів Державного банку. Однак, позаяк політична криза затягнулася і їй не видно кінця, то цей спосіб підтримки заводів в подальшому загрожує загибеллю всьому місту і не вирішує питання, а лише відкладає закриття заводів на 2–3 тижні, поки не будуть вичерпані до дна всі каси банків. Очевидно, що таке місто як Миколаїв, не може винести на собі настільки непосильний тягар, як субсидування великих місцевих заводів. Власне кажучи, весь Миколаїв є великим робітничим селищем, за час війни інші джерела його існування, такі як хлібна та експортна торгівля, абсолютно втратили своє значення. І неможливо вимагати, щоб це селище, що живе від заробітків робітничої маси, могло би годувати заводи, за рахунок яких воно живе»⁶⁵.

Ситуація ускладнювалася тим, що місцеві відділення Державного банку вже були підпорядковані Центральній Раді, а правління суднобудівних заводів, яке надавало їм фінансування, знаходилося в Петрограді. Тому на засіданні Ради народних комісарів Рожанський запропонував звернутися за пошуком грошей у Петроград, але більшовики наполягали на новому оподаткуванні населення міста п'ятимільйонним податком. Раніше Дума вже приймала рішення про такий податок для організації громадських робіт з метою ліквідації безробіття. Есери вважали, що новий п'ятимільйонний податок дискредитує їхню партію. Навіть Рожанський виступив з різкою критикою репресивної політики більшовиків, порівнюючи її з побиттям жирондистів за часів Французької революції⁶⁶. Однак голова Ради народних комісарів Олександр Зимак розпорядився закрити всі кредитні установи Миколаєва і почати масову реквізицію цінностей у населення⁶⁷. В кінці лютого або на початку березня комісар морського відомства Бистров доставив з Петрограда 11 млн руб. для видачі заробітної плати робітникам

⁶⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 72–75, 87–91.

⁶⁶ Там само. Спр. 203. Арк. 68.

⁶⁷ ДАМО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3.

суднобудівних заводів і сам розповів про це газеті «Голос труда». Замітку з цієї газети передрукували інші засоби масової інформації. Незабаром Зимака наказав закрити «Голос труда», оскільки його «дістали» статейки про 11 млн руб., адже насправді Бистров привіз тільки 7,5 млн руб. Більшовики запропонували заводчанам здати гроші до Державного банку для їх рівномірного розподілу по всіх промислових підприємствах міста, але ті відмовилися. Тоді виплата заробітної плати, запланована на 6 березня 1918 р., була відстрочена, а гроші конфісковані. Газету «Голос труда» все-таки закрили, але вона ще встигла опублікувати резолюції загальних зборів кількох цехів заводу «Руссуд», спрямовані проти створення загонів Червоної армії та із закликом до скликання Установчих Зборів⁶⁸. 17 березня 1918 р., коли німецькі війська входили до Миколаєва, на суднобудівних заводах відбулися загальні збори цехових комітетів з керівниками заводоуправлінь, на яких було прийнято рішення про закриття заводів з 18 березня; про виплату наявних у заводських касах незначних сум заробленої до 16 березня зарплати. Тільки «Руссуд» був змушений викинути на вулицю понад 4 тис. осіб. Через цей випадок популярність більшовиків у середовищі робітників значно знизилася.

За допомогою реквізиції, під час якої миколаївцям залишали тільки наручний годинник і обручку, більшовикам все-таки вдалося зібрати в Державному банку трохи більше 50 млн руб. в асигнаціях, цінні папери та речі. Михайло Муравйов і Християн Раковський, котрі в паніці втікали з Одеси від наступу німецьких військ, зупинилися в Миколаєві 14–16 березня 1918 р. З одеських банків Муравйову не вдалося вивезти гроші і цінності, тому з Миколаєва він послав радіограму комісару транспортної флотилії Кондратенку з наказом знищити Одесу. У своїй палкій промові Муравйов звинуватив південного пролетаря в антипатії до радянської влади, в переслідуванні меркантильних інтересів, у тому, що він швидше готовий мити підлогу під німцем, ніж сприйняти ідеологію більшовизму. Однак Муравйов був відвертий, заявляючи, що

⁶⁸ ДНАБ. Голось труда. Органъ Николаевского комитета партіи соціалістовать-революціонеровъ. Суббота, 2 марта 1918. № 6. С. 1; Голось труда. Органъ Николаевского комитета партіи соціалістовать-революціонеровъ. Вторник, 2 марта 1918. № 7. С. 4.

«...Новоросію ми захищаємо не заради її самої, не заради її робітників, а заради того, що вона нам потрібна як територія маневрів для боротьби з контрреволюцією. ... Усе найкраще і революційне йде до нас з півночі, з Уралу, Дону. Все це збирається за Дніпром, і справжня війна почнеться звідти»⁶⁹. 16 березня, втікаючи вже з Миколаєва, Муравйов украв у місцевому відділенні Державного банку цінностей на 17 млн руб. Вивезти інше завадив міський голова Костенко, члени Думи і єврейської самооборони⁷⁰.

Смерть знайшла Муравйова пізніше, за наказом Леніна і Троцького, оскільки цей бандит допик навіть геніям пролетарської революції. 24 квітня 1918 р. керуючий банком Оттон Зборомирський у «Николаевском вестнике» опублікував замітку, варту цитування: «На підставі даних мені Центральним Управлінням Українського Державного Банку вказівок, доводжу до відома панів клієнтів Миколаївського відділення Державного Банку, що в разі, якщо взяті 3(16) березня цього року представниками колишньої радянської влади з комори відділення банку цінності не будуть повернені за належністю, вартість цих цінностей має бути відшкодована власникам за рахунок Російського Уряду Народних Комісарів»⁷¹.

Напередодні вступу німецьких військ анархісти мали намір захопити владу в Миколаєві. У будинку Авраамових, а також у Петроградському готелі, де, викинувши на вулицю постояльців, розмістилися одеські анархісти, були створені їх штаби. Анархісти тероризували населення, грабували крамниці, напали на дільницю портової міліції і утримували її майже дві доби⁷². 16 березня 1918 р. анархісти зламали двері крамниці Сакізчі, що знаходилася в Лондонському готелі, і винесли звідти весь тютюн. У ніч з 16 на 17 березня вони обчистили квартиру С. П. Юріцина⁷³. Домовлятися з анархістами про мир довелося навіть Раді народних комісарів.

⁶⁹ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Рѣчь Муравьева // Трудовая жизнь. Ежедневная вѣспартійная соціалістическая газета. (7)20 марта 1918 г. № 15. С. 3.

⁷⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 3, 7.

⁷¹ Там само. Спр. 319. Арк. 31.

⁷² ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Походження «анархистовъ» // Трудовая жизнь. 20 марта 1918 г. № 15. С. 3.

⁷³ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Ихъ агонія... Грабежи и налеты // Трудовая жизнь. 19 марта 1918 г. № 14. С. 1–2.

У ніч з 15 на 16 березня 1918 р. Думі стало відомо, що більшовики розвели Варварівський міст і з метою прикриття свого відступу ведуть вогонь по німецьких військах з кулемета і самохідної гармати. Загинув один німецький солдат. У місті почалося формування бойових дружин, до яких приєдналася єврейська самооборона, міліція і добре озброєний, хоча й нечисленний, український повітроплавний загін. Вони почали роззброювати більшовиків. Уночі міські дружини попередили п'ять нальотів. У перестрілці загинув член єврейської самооборони Григорій Шноль. О п'ятій годині вечора 16 березня штаб більшовицьких військ вже не керував діями Червоної армії. О восьмій вечора за наказом командира кінного Запорізького козачого полку Шевчука семеро козаків і шестеро членів «Вільного козацтва» без зусиль роззброїли червоноармійців, відібравши у них 16 кулеметів, гвинтівки, коней і т. д.⁷⁴ У ніч на 17 березня гласні Миської думи, побоюючись зворотного вогню німців, спробували подати їм сигнал про те, що стрільба з міста не буде вестися. Відповіді не помітили, але було очевидно, що сигнал побачили. На світанку, переконавшись у тому, що більшовики забралися геть, Дума вислала назустріч німцям своїх представників: Олександра Рожанського, Баяна Терентьєва і Малевича. Зустріч відбулася на Варварівському мосту. Німці заявили миколаївським парламентарям, що «вони прийшли не як завойовники, а як друзі на офіційне запрошення Київської Центральної Ради для відновлення порядку і налагодження правильного товарообміну»⁷⁵.

Брест-Литовський мирний договір, що досі викликає стільки суперечок і неоднозначних оцінок, був підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 р. За допомогу в боротьбі з більшовиками Центральна Рада обіцяла розплатитися з Німеччиною і Австро-Угорщиною 60 млн пудів зерна, іншими продуктами харчування і залізною рудою. Сьогодні багато хто задається питанням: чи був інший вихід у тій ситуації? Так, був. Це – підписання договору з Антантою, але вона не бачила Україну незалежною державою і наполягала на її федерації з більшовицькою Росією. Російська Федеративна

⁷⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 49.

⁷⁵ Там само. Спр. 284. Арк. 4; ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Расквартирование нѣмцев // Трудовая жизнь. 19 марта 1918 г. № 14. С. 2.

Республіка підписала договір з країнами Четверного Союзу 19 лютого (3 березня) 1918 р. Дізнавшись про підписання договору між Росією і Четверним Союзом, Миколаївська міська дума терміново зібралася на засідання. У своїх виступах гласні висловили осуд обом договорам. Гласний Олександр Паршиков заявив: «Не Смольному і не Берліну вирішувати питання про буття Росії, не можна допустити, щоб долі народів вирішувалися капіталістами. Потрібно докласти всіх зусиль до скликання міжнародної конференції». Міський голова Костенко наполягав на тому, що в разі потрапляння Миколаєва в зону окупації ворога органи місцевого самоврядування повинні залишатися на місцях і стати останньою цитаделлю для населення. Тут слід підкреслити, що Костенко використовував саме цей термін – «окупація», він же використаний у резолюції Думи з даного питання. Сьогодні деякі вчені не вважають за можливе вживати цей термін і навіть не хочуть вірити в те, що його могли використовувати в 1918 р. Найгостріша критика гласних була звернена як на адресу Ради народних комісарів Російської Федерації, так і на адресу Української Центральної Ради. Дума наполягала на скликанні Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Гласний Олександр Ісаєв прямо запитував: «Ми знаємо, що окупація відбувається за згодою Центральної Ради з центральними державами. Міська дума повинна наполягати на тому, щоб Українська Центральна Влада скликала Українські Установчі Збори і дала відповідь, чим вона керувалася, укладаючи цей мир»⁷⁶.

І ось німці вже в місті. 17 березня 1918 р. о восьмій ранку німецький лейтенант зажадав від міського самоуправління виділення будівель під розміщення офіцерів і солдатів. Для німецьких солдатів виділили казарми флотського напівекіпажу, а для офіцерів – Лондонський і Петроградський готелі, будинки Менкіні і Теодоровича⁷⁷. По всьому місту були розвішані білі прапори. Об одинадцятій ранку німці вже оглядали суднобудівний завод «Наваль»⁷⁸. О четвертій годині дня відбулося засідання Думи з

⁷⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 76–77.

⁷⁷ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Расквартирование нѣмцев // Трудовая жизнь. 19 марта 1918 г. № 14. С. 2.

⁷⁸ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Оккупанты на «Наваль» // Трудовая жизнь. 19 марта 1918 г. № 14. С. 2.

представниками німецького командування. Принципово німці прийняли вимоги Думи і заявили, що саме в ній вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві. Причина такої заяви бачиться в тому, що Дума була господарським органом, здатним забезпечити організацію збору зернових і інших продуктів для вивезення їх до Німеччини, Австрії та інших країн. Українським організаціям міста німці відповіли, що повноваження тих будуть уточнені тільки після прибуття представників Центральної Ради⁷⁹. Слід зауважити, що багато фактів про прибуття і перебування німців у Миколаєві було перекручено. Наприклад, широко відомо, що на Варварівському мосту представники міського самоуправління нібито піднесли німцям хліб-сіль. Розвінчати цей міф допомагає виступ гласного Фроїма-Самсона Ноевича Злочевського на засіданні Думи. «Як єврей, – заявив Злочевський, – я з почуттям обурення повинен спростувати наклеп щодо того, що єврейське населення піднесло хліб-сіль іноземцям. Це брехня. Нам всім однаково боляча поява іноземців, цей ганебний виклик варягів для встановлення порядку. Як громадянин, я з почуттям задоволення відзначаю заклик до об'єднання. Меншість давно вже закликала до об'єднання, але треба було вдарити обухом по голові, щоб зрозуміти, що шляхом ворожнечі державного порядку не досягнеш. Що стосується питання про владу, то влада може бути тільки в руках міського самоуправління, Українських і Всеросійських Установчих Зборів»⁸⁰.

Оскільки офіційно більшовики були не при справах, у Раді робітничих і військових депутатів намічалися перевибори. У пресі і на мітингах у Миколаєві поширювалася критика й на адресу українських організацій – «як в зв'язку з тим, що вони звернулися за допомогою до німців, так і через їх поведінку в Миколаєві. Лунали голоси, що українці – це ті ж більшовики, [тільки] праворуч, що в Український штаб проникли темні елементи від колишніх більшовиків до колишніх поліцейських»⁸¹. Тому Миколаївська Рада

⁷⁹ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 86.

⁸⁰ Там само. Арк. 86–88.

⁸¹ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. На улицахъ // Извѣстія г. Николаевъ. 20 марта 1918 года. С. 2.

об'єднаних українських організацій з метою очищення своїх рядів почала фільтрацію своїх членів і проведення перевиборів. Своїх представників до Ради делегували товариство «Просвіта», партія українських есерів, український гурток заводу «Балтвод», Українська педагогічна спілка, українці заводу «Руссуд», поштово-телеграфне управління й ін. 21 березня 1918 р. в Миколаєві вже пройшла конференція представників українських організацій, після якої почалася реорганізація українських бойових дружин у загони «Вільного козацтва» (очолив їх сотник Кульчицький)⁸². У ці ж дні до виконання своїх повноважень повернувся комісар українських військ Миколаєва К. Бойчук, а його помічником став Микола Ілліч Нестеренко⁸³.

Після відновлення в Україні влади Центральної Ради до Миколаєва дійшли її закони. Велике збурення трапилося з приводу «Тимчасового земельного закону», в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. Селяни не розуміли, в чому суть так званої соціалізації, і цілою депутацією з'явилися в Думу за роз'ясненнями. До того ж ситуація з уведенням цього закону ускладнювалася раніше оголошеним більшовицьким «Декретом про землю», чутками про те, що німці повернуть землю поміщикам, а також розташованим навколо Миколаєва Березанським колоністським округом, заселеним німцями. Селяни запитували: яка нація тепер в Україні головна – українці чи німці?⁸⁴. Газета «Известия г. Николаев» 21 березня 1918 р. опублікувала статтю І. І. Іванова «Політичні листи: самостійність», в якій автор розвивав тему про незалежність України й аналізував майбутнє Центральної Ради у взаємозв'язку з використанням нею іноземного чинника для повернення влади. Автор писав: «...в даний момент, і на папері, Україна є абсолютно незалежною державою. Питання тільки в тому, чи збережеться ця незалежність у майбутньому, і чи є вона в даний

⁸² ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Среди украинцевъ // Путь социал-демократа. Органъ Николаевского Комитета Р.С.Д.Р.П., периодическая рабочая газета. Четверг, 21 марта 1918 г. № 18. С. 3; ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 34; ЦДАВО України. Ф. 2313. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5–6, 9, 11–12, 14, 22.

⁸³ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Официальный отдѣл // Трудовая жизнь. 22 марта 1918 года. № 17. С. 3.

⁸⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 13.

момент чимось більшим, ніж простою заявою на папері. У цей час «незалежність» ця знаходиться в руках німців». На основі аналізу земельного питання Іванов робив висновок: «Спроба Центральної Ради створити «незалежну» національну державу за допомогою іноземної сили неминуче повинна потерпіти крах, позаяк національно визнаної народом влади Раді створити не вдасться...»⁸⁵. Критику політики Центральної Ради, в тому числі й земельного закону, в своїх спогадах згодом навели її члени Павло Христюк та Дмитро Дорошенко⁸⁶.

Незабаром німці відкрили селянам своє справжнє обличчя: в опублікованих у миколаївських газетах оголошеннях селян закликали до покори німецькій владі, а тим, хто візьметься за зброю, обіцяли розстріл⁸⁷. Остаточну крапку в земельному питанні поставив глава адміністрації окупованих українських територій фельдмаршал Герман фон Ейхгорн своїм указом від 6 квітня 1918 р. про примусовий засів ланів. Миколаївські гласні дізналися про цей указ, перебуваючи в Києві. Статтю про вбивство Ейхгорна 30 липня 1918 р. передруковували всі миколаївські газети.

21 березня 1918 р. міський голова Костенко обговорював з генералом Робертом фон Кошем питання про дії німецьких військових у місті, арешти, реквізиції, господарювання на заводах і т. д. Поговорити було про що, адже в місті так і не було відмінено військовий стан, уведений Радою народних комісарів ще 2 березня⁸⁸. Німецькі солдати і офіцери розплачувалися з населенням не грошима, а записками і запевненнями в тому, що гроші їм поверне Центральна Рада⁸⁹. 20 березня 1918 р. німецький комендант Миколаєва полковник фон Гільгаузен пояснив, що в «реквізиційній

⁸⁵ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Іванов І. І. Політичеськія письма: Самостійность // Извѣстія г. Николаевъ. 21 марта 1918 года. С. 1.

⁸⁶ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Книга друга: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Том II. [Текст 1921 року]. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. С. 128, 131–132; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. С. 10–12.

⁸⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 12–13, 15–16.

⁸⁸ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Копії документів к збірникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны». Т. 1 (октябрь 1917 г. – февраль 1919 г.). Оп. 1. Спр. 35. Арк. 148.

⁸⁹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 55.

квитанції» чітким почерком слід вписувати назву товару, прізвище продавця, кількість придбаного, ціну, номер військової частини, що забрала товар. Квитанція мала завірятися печаткою. Оплата по «реквізиційних квитанціях мала здійснюватися після одержання очікуваних українських грошей»⁹⁰. Фон Кош переконував Костенка, що мета німецької присутності – налагодження «правильного» товарообміну між Україною, Німеччиною та Австрією. Тому німці мають намір усунути все, що перешкоджає досягненню цієї мети⁹¹. Однак було очевидно, що так званий товарообмін мав відбуватися тільки в одну сторону. 22 березня 1918 р. до Миколаєва прибув уповноважений німецьких пароплавних товариств Роберт Гун, місія якого полягала в обстеженні плавзасобів і налагодженні вивезення зернових з українських портів до портів Румунії, Болгарії, Туреччини та Сербії⁹² (Босфор і Дарданелли були заблоковані Антантою, тому вивіз здійснювався по Дунаю).

Більшовики влаштовували в Миколаєві масові мітинги, на яких лунали такі промови: «Ми ще тут, ми все бачимо, все помічаємо. Прийде ще наш час, і ми вам покажемо. Чому ви радієте? Все, що ви бачите навколо, – це контрреволюція. Тільки ми, більшовики, могли привести вас до повної перемоги. Але ви повірили більше представникам справа – контрреволюціонерам. Ви поплатитеся за це. Тільки нам близькі були потреби народу... [Більшовики заявляли] про необхідність негайного побиття єврейської нації... Це євреї виписали германців, євреї допомогли Раді увійти на Україну»⁹³. 22 березня 1918 р. єврейські соціалістичні партії були змушені скликати загальні збори для висловлення протесту проти цькування на національному ґрунті.

На одному з мітингів на заводі «Наваль» 20 березня 1918 р., де робітники протестували проти вивезення хліба з України і вимагали виплати зарплати, головували гласний Абрам Рахманович і Олександр Рожанський⁹⁴. Після мітингу відбулося закрите засі-

⁹⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 3.

⁹¹ Там само. Спр. 284. Арк. 16–18.

⁹² Там само. Спр. 281. Арк. 55.

⁹³ Там само. Арк. 37.

⁹⁴ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Рабочая и партійная жизнь. На заводѣ «Наваль» // Извѣстія г. Николаевъ. 20 марта 1918 года. С. 3.

дання, скликане більшовиками. На засіданні було прийнято рішення про виступ проти німців 22 березня 1918 р. Рішення підтримали на заводах «Руссуд» і «Темвод». Однак есери і меншовики вважали виступ проти добре організованої та озброєної армії самогубством. Найбільше в цьому намагалася переконати присутніх Софія Мандельштам – гласна Думи. Звичайно, в запалі до її слів ніхто не прислухався. Тлумачного плану повстання розроблено не було, і фактично воно спалахнуло раптово в результаті конфлікту з німцями, що виник 21 березня (вівторок) з приводу реквізиції бензину на заводі «Наваль». О першій годині дня раптом пролунав гудок, сприйнятий заводчанами як сигнал до повстання. Члени «летючих загонів», серед яких був і Ф. Латишев, кинулися в Союз металістів і Революційний комітет, збили замки в збройових кімнатах, забрали гвинтівки і кілька ящиків з патронами⁹⁵.

Інший учасник повстання, М. Щеглов, згадував, що містом поширювалися чутки про підхід більшовицьких військ Антонова-Овсієнка залізницею Катеринослав – Долинська, а також з боку Херсона. Але, як з'ясувалося згодом, це були тільки чутки⁹⁶. Учасник повстання Трохим Габестро писав, що реально існував тільки партизанський загін під командуванням А. Когана. Тому в союзники запросили анархістів під командуванням якогось Рязанцева та Марусі Никифорової. Загони анархістів за домовленістю мали наступати на Богоявленськ, Тернівку, Водопій і центр Миколаєва. Зустрівшись із німцями, попереду яких ішли жінки з дітьми, партизанський загін Когана і Трохима Габестра не зміг відкрити вогонь і відступив. Невеликий загін, яким командував брат Трохима Габестра, Іван Габестро, взагалі виявився в анекдотичній ситуації. На його правому фланзі діяли анархісти. Увечері, в розпал бою, загін анархістки Марусі Никифорової кинув позиції і «без узгодження з іншими загонами відступив на вечерю»⁹⁷. Таким чином, повсталі в місті залишилися без підтримки.

⁹⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 552. Арк. 7–8.

⁹⁶ Щеглов М. К. Героїчне повстання // Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Миколаїв, 1959. С. 45; ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Копії документів к збірникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны». Т. 1 (октябрь 1917 г. – февраль 1919 г.). Оп. 1. Спр. 35. Арк. 187.

⁹⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 504. Арк. 1.

На початку повстання німці від несподіванки були в шоково-му стані. Перевагу отримали повсталі, яким навіть вдалося захопити радіостанцію. Перегрупувавшись, німецькі війська перейшли в наступ. М. Щеглов так згадував кінець повстання на своїй ділянці: «Відступаючи під натиском в десятки раз переважаючих сил ворога, ми зазнавали все більших і більших втрат. Залишки нашої групи відходили по Херсонській до 6-ї Слобідської, а звідти до Тернівської і Колодязної. Ці два невеличкі квартали утворюють трикутник, посеред якого стояла водорозбірна колонка. Вона виявилась непоганим прикриттям. Нас залишилось лише троє: один колишній фронтовик, другий – молодий хлопець у цивільному костюмі і я. Двоє нас залягло за виступом будинку, а молодий товариш – на другому боці Тернівської за кам'яним стовпом водорозбірної колонки. Однак вже по суті не було боєприпасів. Залишалось щось 15–20 патронів і дві гранати. А тим часом у нашому напрямі з боку Купорної вулиці просувалось відділення мадярів. Розгорілася інтенсивна перестрілка, в якій ми втратили свого молодого товариша. Перебіжками по одному вороги підходили все ближче й ближче. Отут дійшла черга і до гранат. Скориставшись переполохом від вибухів, ми перебігли через двори на 5-ту Слобідську, а звідти поступово добралися до Одеської. Повстанців тут вже не було. По Херсонській, Аптекарьській, 2-й Слобідській і 1-й Воєнній вулицях повсюдно сновигали німці...»⁹⁸. Городяни відкривали свої хвіртки, щоб повсталі змогли сховатися в лабіринтах вулиць і будинків.

Газета «Рідний край» повідомляла про закінчення повстання на іншій ділянці: «...німці, зміцнившись, значними силами переслідували відступаючі загони кулеметним вогнем, що супроводжувався для прикриття перехресним вогнем тридюймових гармат. Одночасно німці в районі Глазенапівської вулиці зосередили значні сили австро-німецьких військ, котрі, зайнявши вокзал, повели наступ на пункти, де закріпилися, відступивши від вокзалу, партизани. ... Бої протягом суботнього дня [23 березня]... відбувалися головним чином в районі базару і 2-ї та 3-ї Воєнних вулиць. Бої в цьому районі характерні особливою запеклістю. На вулицях лежало

⁹⁸ Щеглов М. К. Героїчне повстання. С. 46–48.

багато обгорілих трупів, причому прибрати їх не було жодної можливості, внаслідок переповнення моргу. Убитих в місті не менше двох тисяч чоловік. Абсолютно рознесено місце, де був базар: всі магазини погоріли. Розбито будівлю Миської думи, Петроградського готелю, будинок, де знаходився склад [сільськогосподарських] знарядь Ельворті, великий будинок братів Векслер. Околиці міста охоплено пожежами. Повстання придушено найсуворішим чином»⁹⁹. Німці вели вогонь по будівлі Миської думи, оскільки там був створений пункт Червоного Хреста, куди прибували поранені повстанці й містяни.

Знаходимо різні відомості про кількість жертв повстання. М. Щеглов повідомляв, що німці втратили більше тисячі вбитими¹⁰⁰. Вальтер Фест, книга якого «Миколаїв: останній форпост німецьких військ на Чорному морі» нещодавно була перекладена і видана в Миколаєві, писав про те, що «об'єднані війська втратили 200 чоловік убитими і 400 пораненими»¹⁰¹. Газета «Родной край» повідомляла про дві тисячі жертв, але не уточнювала, з якого боку скільки¹⁰². Величезна кількість марних жертв була серед мирних містян, особливо серед жінок та дітей. Вони не вміли ховатися, і коли стрілянина до ночі, здається, трохи вщухла, ті з них, хто затримався далеко від домівок, вирішили перебігти до своїх осель. Тут-то їх і накривав шквальний вогонь, оскільки в темряві їх сприймали за рухомі фігури повсталих.

Які наслідки повстання були для різних сторін? У результаті своєї перемоги німці отримали повний контроль над Миколаєвом і нарешті приступили до здійснення «мирної місії, яка випала на долю німецької армії», тобто до вивезення зернових¹⁰³. Більшови-

⁹⁹ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Копии документов к сборникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны». Т. 1 (октябрь 1917 г. – февраль 1919 г.). Оп. 1. Спр. 35. Арк. 189.

¹⁰⁰ Щеглов М. К. Героїчне повстання. С. 49.

¹⁰¹ Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. Николаев: ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО «ЛІТОПИС», 2016. С. 50.

¹⁰² ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Копии документов к сборникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны». Т. 1 (октябрь 1917 г. – февраль 1919 г.). Оп. 1. Спр. 35. Арк. 189.

¹⁰³ Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. С. 51.

ки, незважаючи на поразку, відчували себе значною силою, здатною «постояти не на життя, а на смерть, коли мова йде про долю революційних завоювань»¹⁰⁴. Для Центральної Ради настав «кінець популярності» серед і так мало співчуваючого їй пролетаріату Миколаєва: його симпатії після повстання цілком опинилися на боці більшовиків.

Вранці 24 березня 1918 р. німці почали масові обшуки, арешти і терор. Вони вривалися до кожного будинку й квартири, шукали нібито більшовиків і зброю, однак розстрілювали без суду і слідства просто підозрілих городян. Німці навіть здійснили обшук у міському архіві, вважаючи, що архівісти приховують зброю. Як згадував начальник архіву Антон Добровольський, німці скинули архівні справи зі стелажів на підлогу, та зброї так і не знайшли¹⁰⁵. Вимоги воєнного стану посилювалися: тепер містяни повинні були виходити на вулицю тільки з білою пов'язкою на руці. Більшовики вели себе досить вільно, навіть провели чергове засідання в будинку на вулиці Нікольській, 46. Місто було поділено ними на сфери впливу: район Слобідки переданий у розпорядження Василя Бабаніна, Трохима і Івана Габестрів; район Пісків відданий Денису Давидову і Юрію Юрковському; міський район закріплений за Олександром Гордоном, Цилею Білявською, Ніною і Цезарем Гурвичами¹⁰⁶.

На засіданні 24 березня 1918 р. були присутні гайдамаки, представники німецького командування, гласні Думи Ян Ряппо і Абрам Рахманович. Головував Олександр Гордон, направлений ще в травні 1917 р. Яковом Свердловим до Миколаєва для створення більшовицької організації. Незабаром Гордон відправився в Москву на Всеукраїнський партійний з'їзд. З Москви прибувала агітаційна література, але оскільки її було недостатньо, то більшовики заснували власну друкарню, що розміщувалася на квартирі Трохима Габестра, а потім у квартирах Свінціоніка та Ізопольського. Надруковані листівки зберігалися на квартирі Івана Чигрина і

¹⁰⁴ Щеглов М. К. Героїчне повстання. С. 49.

¹⁰⁵ ДАМО. Ф. Р-88. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7.

¹⁰⁶ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 504. Арк. 5-7.

звіди поширювалися серед населення міста і німецьких солдатів. До того ж для німців листівки друкувалися німецькою мовою¹⁰⁷.

В кому ж німці вбачали винного у повстанні? Як це не звучить абсурдно, в міському голові Володимирі Костенкові. Його заарештували за втрату контролю над ситуацією в місті та відправили до Одеси. Дума була позбавлена права займатися політичними питаннями. Замість Костенка німці призначили колегію для управління господарськими справами в складі гласних Федора Гіля, Георгія Плотіцина і Семена Терещенка. У травні 1918 р. німці розігнали демократичну Миколаївську міську думу і відновили в правах цензову думу, обрану в 1916 р. за законодавством Російської імперії.

28 березня 1918 р. на засіданні Думи було вирішено відправити в Центральну Раду депутацію від міста в складі гласних Баяна Терентьєва, Олександра Ісаєва і Фроїма-Самсона Злочевського. Супроводжувати їх мав член Центральної Ради Олександр Рожанський. Під час підготовки до подорожі виникли суперечки між Міською думою і місцевою Українською радою. У доповіді Рожанського на засіданні управи 30 березня 1918 р. з цього приводу сказано так: «...остання [Миколаївська рада об'єднаних українських організацій] не схильна відправити до Києва свого представника разом з делегацією від міста і, очевидно, збирається послати своїх представників самостійно»¹⁰⁸. Автор не виявила відомостей про те, що українські організації міста все ж делегували когось у Центральну Раду.

В засіданні 28 березня 1918 р. Дума прийняла резолюцію, в якій заявила про свою непричетність до повстання, невинність Костенка і висловила співчуття родинам загиблих: «Сотні марно загиблих стали жертвами темної провокації, яка скористалася збудженим станом робітників під впливом широких народних лих і викликала маси на вулиці під вірний розстріл з єдиною метою вчинити криваву бійню. Почуття найбільшого обурення й гніву висловлює Дума мерзенним провокаторам, яких повинно виявити

¹⁰⁷ Габестро Т. В. В боротьбі з німецькими окупантами // Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 60.

¹⁰⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 80.

майбутнє неупереджене слідство»¹⁰⁹. Оскільки німці продовжували терор і розстріли в Миколаєві, гласні Думи звернулися за допомогою до полковника Євтушевського. 10 квітня 1918 р. він уже влаштувався в офісі Української комендатури за адресою: вул. Нікольська, 54. В той же день він прибув на засідання Думи і доповів про те, що зміг добитися звільнення міського голови Костенка¹¹⁰. Ще 30 березня 1918 р. Миколаївська міська управа, зважаючи на гостру потребу населення в юридичному захисті, а також на те, що будь-які зносини з німецьким штабом населення міста мало здійснюватися німецькою мовою, заснувала юридичне бюро та відкрила його відділення в районних громадських комітетах міста. Організацію юридичного бюро взяли на себе міський юрисконсульт Я. Л. Шварц і його помічник М. В. Бегак. Вони залучали до надання юридичної допомоги населенню міста інших юристів, які добре знали німецьку мову¹¹¹. 10 квітня 1918 р. газета «Николаевский вестник» опублікувала таку замітку: «Миколаїв – не показник. Нам повідомляють з Києва, що німецьке командування підтвердило Українському урядові, що воно не схильне втручатися у внутрішні справи. Поодинокі випадки, як Миколаїв, не можуть бути показником, оскільки минулі заворушення змусили нас тимчасово застосувати тут особливі заходи. Німецька влада взагалі прагне увійти в тісний зв'язок із представниками позитивного класу населення, щоб спільними силами налагодити господарське життя»¹¹². Однак гласні Думи розуміли, що цієї мети вже не досягти.

31 березня 1918 р. в міській управі гласний Семен Терещенко виголосив промову, в якій звинуватив німців у провокуванні продовольчої кризи в Миколаєві: «Завдані подіями збитки, безсумнівно, дуже великі, але визначити розмір цих збитків представляється поки неможливим, оскільки доступ до продовольчих складів був закритий німцями. Вони, головним чином, і розкрадали запаси зі складів. Разом з тим германці пред'являли до Продовольчого відділу неймовірні вимоги на всякого роду продукти. Ними забрано

¹⁰⁹ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 91.

¹¹⁰ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Николаевский вестник. Издание военных властей г. Николаева. Воскресенье, 14 апреля 1918 г. № 10. С. 3.

¹¹¹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 80.

¹¹² Там само. Спр. 319. Арк. 9.

500 пудів цукру, 30 пудів чаю, кави та ін. Продовольчий відділ був безсилий регулювати або скільки-небудь зменшити вимоги, так як останні супроводжувалися погрозами. Германці скористалися приміщенням кінотеатру, де влаштували свій склад, до якого звозили взяті продукти і товари... З причини розгрому і розладу продовольчої справи Продовольчий відділ змушений був припинити постачання населення продуктами... Напередодні подій, що відбулися, Продовольчий відділ мав у своєму розпорядженні 46 голів рогатої худоби, але худобу забрали в дні розгрому австрійські солдати... чи вдасться посланим агентам закупити в районі нові гурти худоби, чи вдасться поставити сюди худобу і чи не потрапить вона до рук іноземців – важко сказати... Запасів хліба в Миколаєві вистачить тільки на один місяць, і тому... необхідно запровадити в місті карткову систему. Надалі можна ще розраховувати на закупівлю хліба в Дніпровському повіті; з Одеського повіту, де було багато хліба, останній вивозиться німцями»¹¹³. 11 і 12 квітня 1918 р. до Миколаєва прибули ще два німецьких піхотних батальйони, десантники і кавалерія, тому німці почали вимагати в Думи 50 тис. руб. для влаштування казарм. Також вони вимагали відшкодувати збитки за розбиту радіостанцію в сумі 11 тис. руб. Дума таких грошей не мала і була змушена взяти черговий кредит. Фінансове становище Миколаєва ускладнилося ще й рішенням Центральної Ради про «одноразовий майновий податок на заможні і торгово-промислові класи» міст. Найбільшу суму повинен був сплатити Харків – 50 млн, за ним Одеса – 40 млн, Київ – 35 млн, Ростов – 25 млн, Катеринослав – 20 млн, Таганрог – 10 млн, Миколаїв – 5 млн, Суми – 3 млн, від Житомира, Єлисаветграда, Маріуполя, Кременчука, Черкас, Білої Церкви вимагалось по 2 млн, від менших міст – від 1 млн до 75 тис. руб.¹¹⁴ Від цих звісток обурення населення тільки зростало.

13 квітня 1918 р. до Миколаєва прибула спеціальна парламентська анкетно-слідча комісія Центральної Ради. До її складу

¹¹³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 84–85.

¹¹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упорядн. В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. К.: Наукова думка, 1997. С. 174–175.

входили: Андрій Мельник (згодом – лідер ОУН, а в той час – член есерівської партії), член Центральної Ради соціал-демократ Андрій Долуд, Матвій Гіндес (згодом – посол Держави Ізраїль в Уругваї), Шаля, Павлов, представники Міністерства юстиції Ольшанський і Військового міністерства Подільський (про них поки нічого не вдалося дізнатися). Комісія повинна була розслідувати взаємини, що склалися у місцевого самоуправління з німецьким командуванням, випадки анархічних виступів, «настрої умів на місцях». Вона мала повноваження проводити допити цивільних і військових чинів, знайомитися з документами, відвідувати в'язниці та опитувати заарештованих. Результати своєї роботи комісія повинна була представити на розгляд Центральної Ради¹¹⁵. 13–14 квітня 1918 р. відбулися спільні засідання комісії і міського самоуправління. Гласні Думи розповідали про події, що передували повстанню, про відносини з більшовиками, про катастрофічні наслідки повстання. Гласні Давид Кокізов і Олександр Паршиков наполягали на невинності міського голови Костенка. Абрам Рахманович запропонував створити з представників думських фракцій власну комісію для збору матеріалів і розслідування причин повстання¹¹⁶. Автор не знайшла в документах Центральної Ради, що збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, свідчень, які підтверджують розгляд Центральною Радою результатів роботи цієї комісії по Миколаєву, крім однієї єдиної записки про припинення розстрілів у місті. Можливо, питання Миколаєва дійсно розглядалося в Центральній Раді, проте не всі протоколи її засідань, записані стенографічним способом, на сьогодні розшифровані.

Разом з початком роботи комісії Центральної Ради до Миколаєва був призначений тимчасовий комісар у цивільних справах Павло Шатоха (Шатохін). Його канцелярія розмістилася в будинку Леонтовича на перехресті вулиць Адміральська і Московська. Тимчасовим уповноваженим демобілізаційного відділу став дехто Маляр, його відділ працював у будинку за адресою: вул. Мала Морська, 1. Комендант міста Миколаєва полковник Євтушевський

¹¹⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 102–103.

¹¹⁶ Там само. Спр. 158. Арк. 141–143.

почав формувати українську вартову команду для охорони міста. Запис бажаючих здійснював старшина Коробейников¹¹⁷. В архівах автору вдалося знайти велику кількість заяв громадян, які просили прийняти їх в українську охоронну команду. З цих заяв стають відомими не тільки імена, по батькові, прізвища цих людей, їх соціальний статус, але навіть адреси, за якими вони проживали. Серед заяв знайдено 12, що належать членам Союзу георгіївських кавалерів. Також почалася реорганізація миколаївської міліції, розгромленої, за словами начальника міліції С. Белогая, німцями.

6 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради було прийнято закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», згідно з яким в Україні ліквідовувалися губернії і повіти, її територія поділялася на 32 землі. Миколаївщина отримувала назву «Помор'я», центром цієї землі ставало місто Миколаїв. Разом з прийняттям закону створювався Департамент місцевого самоврядування. В Одесу був призначений Центральною Радою окружний комісар С. Коморний. Саме до нього 1 квітня 1918 р. поспішила звернутися Миколаївська рада об'єднаних українських організацій за допомогою. Рада запитувала, як вирішити питання суднобудівних заводів, як вести себе з міським самоуправлінням, чи повинні бути в різних установах представники від Ради, що робити з продовольчою кризою, хто повинен дбати про комерційне судноплавство і т. д. Для підтримки своєї діяльності Рада просила виділяти по 10 тис. руб. на місяць¹¹⁸. Однак, як повідомляє нам Дмитро Дорошенко, Коморний зустрівся в Одесі з непереборними труднощами і 26 березня (за старим стилем; ймовірно, 8 квітня) 1918 р. покинув Одесу. За заявою Коморного, Одеса з прилеглим до неї регіоном була настільки космополітичною, мало пов'язаною з Україною, що навіть мала намір створити власну республіку; Центральною Радою не мала там жодного впливу¹¹⁹.

22 квітня 1918 р. з Києва, з Центральної Ради, повернулася делегація миколаївських гласних. На закритому засіданні Думи

¹¹⁷ ДАМО, науково-довідкова бібліотека. Николаевский вѣстникъ. Изданіе военных властей г. Николаева. Воскресенье, 14 апрѣля 1918 г. № 10. С. 1.

¹¹⁸ ЦДАВО. Ф. 2313. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 14.

¹¹⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 8.

Терентьев, Ісаєв, Злочевський доповідали про результати роботи в Центральній Раді, зустрічі й бесіди з Головою Ради Міністрів і Міністром закордонних справ Всеволодом Голубовичем, Міністром внутрішніх справ Михайлом Ткаченком, іншими членами уряду. Олександр Рожанський не виступав у Думі, ймовірно, тому, що не був гласним.

Перш за все, миколаївська делегація прагнула з'ясувати питання про роль і призначення німецьких військ. Про це в Думі доповідав гласний Терентьев. Як Голубович, так і Ткаченко роз'яснили, що німецькі війська покликані спеціально для звільнення України від більшовиків і для встановлення спокою і порядку, тому ні в які внутрішні справи німецькі війська не мають права втручатися. Військова влада повинна знаходитися в руках українського військового комісара. Спількування між міським самоуправлінням і німецькою владою має відбуватися виключно через офіційних представників українського уряду. Щодо міського самоуправління Голубович заявив, що роль його буде тільки посилюватися, а не послаблюватися. Ткаченко також підтвердив, що політика міністерств буде спиратися головним чином на міські самоуправління. У відповідь на ці запевнення миколаївські делегати заперечили, що з боку уряду відчувається посягання на права місцевого самоуправління. Наприклад, пропонується вилучити міліцію з ведення міського самоуправління і передати її в підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. На той час це вже було зроблено в Києві і планувалося в Одесі. Ткаченко відповів: «...якщо міліція не проявить себе на належному рівні, то вона теж буде вилучена з підпорядкування міського самоуправління» у Миколаєві.

Друге питання полягало в скликанні З'їзду міст України та Українських Установчих Зборів. На той час уже був створений організаційний комітет з'їзду з представників земств, міських самоврядувань та Міністерства внутрішніх справ. До програми з'їзду планувалося включити питання про міські самоуправління, поділ України на землі, надання банками субсидій містам тощо. Щодо Українських Установчих Зборів Голубович повідомив про наявність різних думок у політичних колах. Він особисто схилився до думки про відсутність потреби в проведенні Українських Установчих

Зборів. Однак у парламенті ставлення до Українських Установчих Зборів зовсім інше і навіть намічена дата їх проведення – 12 травня.

Третім питанням було земельне. Воно не знайшло ще свого остаточного вирішення, однак принцип соціалізації землі був визнаним і мав утілюватися в життя. В четвертому питанні йшлося про ставлення до Великої Росії. Голубович пояснив, що Україна знаходиться в стані війни з Великою Росією, тому будь-які відносини з нею неможливі. З Францією і Англією, що належить до блоку Антанти, Україна тримає нейтралітет. Останнім питанням, яке обговорювалося з Голубовичем, було становище в місті. Голубович пообіцяв: «Спочатку можливі деякі утиски, стан облоги буде знято за першої можливості. Всі політичні та професійні організації будуть відновлені, за винятком тих, що гармоніювали з радянською владою. Смертна кара на території України скасована і тому ніким не може застосовуватися».

Гласний Ісаєв озвучив у Думі торгово-промислове й робітничче питання: «Нам було виразно заявлено, що ніяких соціалізації, націоналізації й іншого не буде допущено, а, навпаки, буде відновлено «священну» приватну власність у всьому своєму обсязі. Винятки можливі для міських самоуправлінь у відповідних межах, так, наприклад, можуть бути допущені муніципалізація млинів, хлібопекарень тощо. Всі підприємства, в тому числі й заводи, будуть передані їх власникам. Щодо товарообміну, представники центральної влади нам дали зрозуміти, що Україна не може особливо сподіватися на отримання товарів з центральних країн. Товарообмін проводитиметься не на засадах вільної торгівлі, а в загальнодержавному масштабі. Для цього будуть використані міські і земські продовольчі управи, які перебуватимуть у віданні Міністерства продовольства. Весь надлишок поживних продуктів буде спрямований туди, куди це обумовлено мирним договором. Відносно поживлення торгівлі і промисловості, Міністром торгівлі [Іван Фещенко-Чоповський] сказано, що ним вживатиметься всіх заходів для того, щоб якомога швидше налагодити поставку вугілля з Донецького басейну, налагодити транспорт і поставити на ноги ті громадські роботи, які були запроваджені містами. З цією останньою метою Українським урядом асигновано 100 млн руб.

Громадські роботи проходитимуть під керівництвом спеціальних організацій, як, наприклад, у нас – комітет безробітних, а також загальнодержавного органу; характер загальнодержавних робіт буде визначатися, головним чином, з точки зору державних інтересів». Далі доповідач повідомив, що український уряд планує запровадити державний контроль над промисловістю. З цією метою він пропонує заснувати фабрично-заводські ради з представників від робітників, підприємців і міського самоуправління.

Гласний Ісаєв у своїй промові висловив власне враження від Центральної Ради. На його думку, в Раді Міністрів і міністерствах працювали «люди ділові, які бажають працювати і усвідомлюють реальність серйозного становища». Ісаєв уважав, що міському самоуправлінню «залишається ввійти безпосередньо в діловий контакт з ними і дочекатися того моменту, коли на Україні постане здорова центральна влада».

Третій член миколаївської депутації, гласний Злочевський, підкреслив, що в деяких міністерствах Миколаєву надають особливого значення: він стане головним містом землі Помор'я і нарешті буде поєднаний з Києвом прямим залізничним сполученням. В уряді повідомили, що в майбутньому в Україні розгорнеться будівництво залізниць, які дадуть багато роботи миколаївським заводам із виготовлення величезної кількості вагонів, паровозів і тому подібного. Щодо вивезення зерна Злочевський передав таке розпорядження: до 31 липня за мирним договором має бути вивезено 60 млн пудів зерна, і для «здійснення цього будуть застосовуватися репресивні заходи». Український уряд на підставі мирного договору збирався накласти заборону на вивіз деяких товарів (шкіри, мішків), інші продукти синдикувати (об'єднати зусилля для реалізації спільного економічного проекту). Ввозити в Україну планувалося насамперед аптекарські товари, в менших обсягах – мануфактуру, галантерею, землеробські машини. Щодо надання Миколаєву дозволу для випуску облігаційної позики в Центральній Раді відповіли позитивно: «бо нашому місту вони хочуть особливо допомогти».

Злочевський також висловив своє враження від лідерів Центральної Ради: «всі міністри, їхні товариші – енергійні, здібні

люди, які прагнуть на руїнах створити щось. Кругом панує ділова обстановка. Єдино на кого може спиратися тепер центральний уряд – це на міське самоуправління».

Однак колега Ісаєва і Злочевського по делегації Баян Терентьев не поділяв їх цілком позитивного враження від міністрів Центральної Ради. Він сказав, що «його враження дещо інше: він не розраховує на продуктивність нинішнього кабінету, так як його діловитості він не помітив»¹²⁰.

Це засідання відбулося за тиждень до того, як до Миколаєва дійшла телеграма з Києва такого змісту: «...29 квітня [в] приміщенні цирку відбувся багатолюдний з'їзд делегатів хліборобів землевласників, які представляють собою [від] 7 до 8 мільйонів селян власників дев'яти губерній України. З'їзд пройшов [в] піднесеному настрої. За виборів президії виступили доповідачі Дусан Рейхерт і Кістяківський, а також представники з місць Ніколаєнко [з] Полтавської, Кучьма Херсонської, Прокопенко Чернігівської, Шохотька Полтавської, Сумцов Харківської, Кузмін Курської [губерній], Коваленко [з] Кременчуцького повіту. Доповідачі критикували політику Центральної Ради і народного міністерства, а головне земельний закон, котрий вніс на селі стільки розрухи й анархії. Влада повинна бути тверда і сильна, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу, бо в іншому випадку народ буде незадоволений. А все потрібно робити для народу і коли він буде бачити, що уряд буде все робити [в] його інтересах, він охоче віддасть всі свої сили на благо держави. Юрченко з Полтавської губернії каже, що влада повинна бути диктаторська, повинна бути поєднана в одній особі. У залі лунають вигуки [на адресу] гетьмана Скоропадського, які переходять в овацію. Входить Скоропадський і звертається до зібрання з такою промовою: «Панове, дякую Вам за те, що Ви мені передаєте цю владу. Не для своєї вигоди беру я на себе тягар тимчасової влади. Однак Ви самі добре знаєте, що анархія всюди запанувала і що тільки на Вас, хлібороби, і на розсудливі кола ми будемо спиратися. Прошу Бога, щоб він дав нам силу й міць врятувати Україну». Потім хлібороби

¹²⁰ ДАМО. Ф. 1817. Оп. 2. Спр. 158. Арк. 144–147.

піднімають на руки щойно обраного гетьмана і гучне «Слава» лунає в залі»¹²¹. Так в історії України почався період Гетьманату Скоропадського, але це вже зовсім інша історія, яка вимагає окремого викладу.

Таким чином, у Миколаєві містяни вітали Центральну Раду та проголошення Незалежності України. Втім, Центральна Рада припустилася в своїй політиці багатьох помилок і прорахунків. Це і невдалий земельний закон, демобілізація армії і флоту в умовах війни, ігнорування економічних і фінансових проблем, відсутність регіональної політики, заклик німецько-австрійських військ на рідну землю. Під сумнівом виявляється і так званий успіх молодого української дипломатії на Брест-Литовських мирних переговорах. Хіба успіх дипломатії може призводити до окупації і таких колосальних жертв, як у Миколаєві? Всі ці помилки й прорахунки дозволили більшовикам, висунувши аргументи проти Центральної Ради й спровокувавши на суднобудівних заводах Миколаєва повстання, повернути на свій бік населення й у результаті захопити владу. На адресу Центральної Ради мало б надійти більше критики, ніж овацій. І хоча основним досягненням Центральної Ради стала свобода і демократія, на той час цього не зрозуміли і не оцінили її сучасники, а зробили свій вибір на користь більшовицької диктатури.

1.2 Українські національні військові формування на Миколаївщині у 1917 – на початку 1919 рр.

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії, яка покінчила з самодержавством, дала поштовх до розгортання національного руху в Україні. Ідеї національного відродження захопили й солдатські маси. З цього приводу голова Центральної Ради М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою... несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську. ... Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей»¹²².

¹²¹ ДАМО. Ф. Р-5547. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–2.

¹²² Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ; Відень: Дніпросоюз, 1921. С. 545.

Центром відродження українських збройних сил став Київ. 9 березня тут відбулися перші збори українських офіцерів і солдатів під головуванням М. Міхновського, які ухвалили вважати себе Установчою Військовою Радою. 16 березня засновано товариство «Український Військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка», яке звернулося з відозвою формувати власні збройні формування. Проте більшість лідерів Центральної Ради розглядали революцію як наднаціональне явище і тому відкидали саму ідею формування регулярних збройних сил. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко згадував, «що не збройною, не військовою силою ми збирались тоді виборювати свої права»¹²³. Генерал-хорунжий Армії УНР О. Греків у спогадах відзначав: «Професор Грушевський, голова Ради, взагалі дивився зневажливо-негативно на військову спеціальність і не надавав значення військовим питанням, що, втім, не завадило йому із захватом парадувати, в якості представника верховної влади, на церемонії вручення прапора полку гетьмана Сагайдачного, формованої мною дивізії»¹²⁴.

Процес створення протягом 1917 р. національних військових частин, що отримав назву українізації, не залишив осторонь і Миколаївщину, що входила до складу Одеського військового округу і восени 1916 р. стала тиловим районом Румунського фронту. Розташовані напередодні Першої світової війни у Миколаєві 58-й Празький піхотний та 7-й Донський козацький полки у 1914 р. поповнили діючу армію. На початку 1917 р. до складу миколаївського військового гарнізону входили 45-й запасний піхотний полк, 456-та ополченська піша дружина, окремий Чорноморський артдивізіон; 34-та окрема легка протиповітряна (зенітна) батарея, моторно-понтонний батальйон, козака сотня 7-го Донського полку.

Розгортається агітаційна робота серед гарнізону міста, наслідком якої стало посилення національної свідомості серед солдатських і матроських мас Миколаєва. Так, 15 квітня 1917 р. судновий комітет міноносця «Жуткий» передав скарбнику «Союзу

¹²³ Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. Ч. 1. С.138.

¹²⁴ Греков А. П. Переговори украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918–1919 гг. на Украине) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2004. № 1–2. С. 140.

матросів» 20 крб 89 коп., зібраних офіцерами, кондукторами, матросами міноносця на придбання національного українського прапора. А 17 травня відбулися установчі збори військового гуртка «Курінь», мета якого – «поширення між військами національно-політичної свідомості через агітацію словом і належною літературою, агітація федерально-республіканських ідей»¹²⁵. У статуті відзначалося, що членами гуртка можуть бути українці і взагалі всі, зацікавлені українським відродженням.

Розуміючи, що в той час, коли діюча армія все більше перетворювалася на масу дезертирів, а створені українські частини ще зберігали дисципліну та боєздатність, російське верховне командування дало дозвіл на формування українських військових підрозділів. З цього приводу комендант Миколаєва полковник Меленевський наказом від 25 червня 1917 р. пропонував негайно формувати з бажаючих українські роти для відправлення на фронт¹²⁶. Проте лише восени відбулася відправка українського підрозділу з міста на фронт. Про це свідчить лист, надрукований у місцевій газеті: «Шановний добродію панове редактор! Офіцери і козаки-гайдамаки першого ешелону з м. Миколаєва щиро просять Вас висловити нашу щирю подяку всім українським організаціям м. Миколаєва, що взяли участь у проводах ешелону, а особливо щирю подяку Українській Робітничій Партії за підношення нам прапора, а також подяку представникам українських організацій О. О. Зимі, Б. В. Брояківському. ... Хорунжий гайдамацького куреня Савчир»¹²⁷.

Поступово відбувається українізація миколаївського гарнізону. 29 жовтня загальні збори Морського арсеналу визнали Центральну Раду вищою владою в Україні. 14 листопада про підтримку українського уряду заявили матроси Миколаєва. Так, у резолюції, прийнятій на загальних зборах флотського напівекіпажу, відзначалося «потрібним на місцях виконувати розпорядження

¹²⁵ Пархоменко В. А. Українізація гарнізону Миколаєва у 1917 році // Аркасівські читання. Матеріали 7-ї міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2017. С. 129.

¹²⁶ Трудовая газета. 1917. 27 июня.

¹²⁷ Там само. 1 октября.

Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату», які «зможуть запобігти подальшому розвитку анархії в країні та врятувати Україну, а також і всю Росію від загибелі»¹²⁸.

Дивізійний комітет окремого Чорноморського мортирного артдивізіону на засіданні 12 листопада ухвалив «вимагати негайної українізації всього дивізіону», а тим, хто не співчуває українізації, надавалося право до відрядження в інші частини за їх бажанням¹²⁹. У складі дивізіону на той час перебувало 600 солдатів та 16 гармат. На початку грудня збори солдатів 34-ї окремої легкої протиповітряної батареї вирішили: «визнати над собою владу Української Центральної Ради», а також «віднині вважати батарею в територіальних військах УНР»¹³⁰. Таку ж резолюцію прийняли й офіцерські збори під головуванням командира батареї капітана Кризе.

2 грудня в Миколаїв для підтримки українських сил із Одеси прибуло 400 гайдамаків, з яких розпочнеться у місті формування 23-го українського Запорізького піхотного полку¹³¹.

Отже, у Миколаєві про підтримку Центральної Ради заявили найбільш боєздатні з кадровим офіцерським складом артилерійські підрозділи та морський напівекіпаж. Розташований у місті 45-й запасний піхотний полк все більше підпадав під вплив більшовиків, про це свідчить доповідь контр-адмірала Чорноморського флоту О. Немітца від 26 вересня: «Розташований у місті Миколаєві 45-й піхотний запасний полк у нинішній час є частиною цілком недисциплінованою, яка не може бути використана навіть у цілях охорони порту та заводів»¹³². Проте незабаром під впливом агітації на бік більшовиків перейшли матроси флотського напівекіпажу та моторно-понтонний батальйон. Місцевою владою був організований «легальний» розпуск військових частин, для цього утворені медичні комісії з огляду військовослужбовців. Усіх, хто заявляв себе хворим, відпускали по домівках. Так, в ополченській

¹²⁸ Пархоменко В. А. Українізація гарнізону Миколаєва у 1917 р. С. 129.

¹²⁹ ДАМО. Ф. Р-2247. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 27.

¹³⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 271. Арк. 42.

¹³¹ Пархоменко В. А. Українізація гарнізону Миколаєва у 1917 р. С. 129.

¹³² Там само.

дружині замість 4-х тисяч – залишилося півтори тисячі осіб, переважно жителів Миколаєва.

Наприкінці 1917 р. політичне протистояння між УНР і прихильниками більшовиків переросло у збройне. Головною військовою опорою більшовиків у Миколаєві стали загони Червоної гвардії, які формувалися з добровольців, переважно робітників, і в жовтні нараховували близько 600 осіб. 6 грудня секція Червоної гвардії миколаївської Ради робітничих і військових депутатів спільно з представниками гарнізону та флотського напівекіпажу утворили Військово-революційний комітет, який розпочав підготовку до здобуття влади в місті.

Перші постріли на вулицях Миколаєва пролунали в ніч з 15 на 16 грудня 1917 р. Внаслідок провокації червоногвардійців казарми гайдамаків були обстріляні з кулемета якимось «таємничим» автомобілем. А вранці 16 грудня вже гайдамаки зупинили та обстріляли на розі вулиць Спаської та Глазенапівської автомобіль, в якому червоногвардійці перевозили бойові набої. Обидві сторони мали вбитих та поранених. Для припинення конфлікту були скликані загальні збори, на яких представники від Військово-революційного комітету та Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій утворили спільну комісію в складі 13 осіб для розв'язування всіх суперечок мирним шляхом. На зборах присутні зазначали, що «кровопролиття недопустиме, бо нашому місту передбачається бути вільним містом в Україні, і тому тут це питання багнетом не вирішити»¹³³. Але всі сподівання на досягнення компромісу з більшовиками були марними. У місті назрівав новий конфлікт.

Створення у Харкові радянського уряду – Народного Секретаріату – активізувало діяльність миколаївських більшовиків. 14 січня 1918 р. Рада робітничих і військових депутатів після бурхливих суперечок, за пропозицією більшовиків, проголосила у Миколаєві радянську владу.

Але боротьба за владу ще тривала, спочатку у вигляді демонстрацій. Соборною, центральною вулицею міста, 50 гайдамаків у

¹³³ Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. 1917. 17 декабря.

кінному строю, за якими їхав вантажний автомобіль із 15 солдатами та кулеметом, з гаслами «Геть Ради!» рушили до Міської думи, де на мітингу виступили проти радянської влади¹³⁴. 22–23 січня 1918 р. відбулися збройні сутички між 23-м українським Запорізьким полком і загонами червоногвардійців та солдатів 45-го запасного піхотного полку. Під час боїв на вулиці Садовій червоногвардійцям вдалося захопити у гайдамаків 3 гармати та 10 ящиків гвинтівок¹³⁵. 23 січня гайдамаки були вибиті з їхньої останньої опори – залізничного вокзалу, після чого вони звернулися з пропозицією розпочати переговори, які відбулися в цей же день у приміщенні Міської управи. У ході переговорів гайдамаків звинувачували у тому, що ті вчинили напад на підводи зі зброєю Червоної гвардії, а представники 23-го українського Запорізького полку в свою чергу заявили, що радянські війська незаконно захопили зброю 4-ї української сотні¹³⁶. Розуміючи, що сила не на його боці, український Запорізький полк склав зброю і визнав у місті владу Рад¹³⁷. Обидві сторони мали десятки вбитих та поранених, серед загиблих був і командир кінного загону Червоної гвардії В. Золотухін. Частина українських військ, що не побажала скласти зброю, відступила з Миколаєва у район станції Долинська.

У січні-лютому 1918 р. територія Української Народної Республіки перейшла під контроль більшовиків. Однією з головних причин такого фіналу стала політика української правлячої еліти у військовій справі. Недовіра до регулярного війська; небажання конфліктувати з російським Тимчасовим урядом, а потім більшовицьким Раднаркомом; відсутність чіткої програми формування власної армії – все це призвело до того, що з початком військового протистояння з радянською Росією – УНР виявилася практично беззахисною.

Після укладання Брестського миру між УНР і країнами Четверного союзу німецько-австрійські війська розпочали просування в глиб України. 16 березня німці підійшли до Миколаєва, де

¹³⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 279. Арк. 8.

¹³⁵ ДАМО. Ф. П-4074. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 2.

¹³⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 34.

¹³⁷ Пархоменко В. А. Українізація гарнізону Миколаєва у 1917 р. С. 130.

загони червоногвардійців вчинили їм опір. Однак увечері радянські війська почали залишати позиції, в місті їх затримували та обеззброювали створені військові українські дружини «Вільного козацтва». В ніч з 16 на 17 березня 13 козаків увійшли до казарми кулеметної команди червоногвардійців і швидко обеззброїли їх, захопивши 16 кулеметів і 20 коней¹³⁸. Ці трофеї були доставлені у створений тимчасовий український штаб з охорони міста, який очолив О. Поляков.

17 березня 1918 р. німецькі війська увійшли до Миколаєва. Німецький комендант міста генерал Науман оголосив: «Особи, що перебувають у складі українських військових частин, повинні мати свою відзнаку на одязі і мати при собі посвідчення двома мовами, підписане німецьким і українським командирами»¹³⁹. 20 березня оприлюднено наказ комісара українських військ Миколаєва К. Бойчука, в якому пропонувалося всім офіцерам та солдатам УНР «мати на лівому рукаві пов'язку національних українських кольорів блакитного з жовтим»¹⁴⁰.

Повернувшись до Києва в березні 1918 р., уряд УНР в умовах по суті австро-німецької окупації країни, знову розпочав формування національної армії. Планувалося, що українське військо буде складатися із 8 корпусів піхоти та 4-х дивізій кінноти. На Півдні України передбачалося сформувати 15-ту та 4-ту піхотні дивізії. Із них у Миколаєві – 58-й Празький піхотний полк 4-ї дивізії та 15-та гарматна бригада¹⁴¹.

Однак ця діяльність була перервана гетьманським переворотом. Тому наступний етап в історії українських національних формувань доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині пов'язаний вже з Українською Державою П. Скоропадського.

Військове міністерство Української Держави в процесі створення національної армії поклало в основу план, розроблений урядом УНР. 24 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон про

¹³⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 48.

¹³⁹ Известия. 1918. 20 марта.

¹⁴⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 58.

¹⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 12.

загальний військовий обов'язок і затвердила план організації армії. Згідно з законом, армія мирного часу повинна налічувати 175 генералів, 15 тисяч офіцерів, 291 тисячу молодших офіцерів і солдатів. До складу гетьманської армії планувалося включити 8 армійських корпусів, Сердюцьку дивізію, 8 корпусних кінних полків, окрему Таврійську піхотну бригаду, 4 кінні дивізії¹⁴².

Проте формуванню всіх цих частин перешкождали дві основні причини: по-перше, негативне ставлення німецької окупаційної влади до створення боездатної, численної української армії, яка своєю присутністю ставила б під сумнів необхідність перебування в Україні австро-німецьких військ; по-друге, селянство, з якого формувався рядовий склад армії, внаслідок консервативної аграрної політики вороже ставилося до гетьманської влади, і уряд не поспішав проводити набір до війська.

У вересні 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, полемізуючи з військовим міністром О. Рогозою, заявив, що створення постійної армії, набраної з селян і робітників, – це утопія, якщо й формувати армію, то тільки з кадрів офіцерства та інтелігенції, яким близькі інтереси Української Держави. «Створення ж армії шляхом набору селян і робітників рівносьильне передачі зброї в руки більшовиків»¹⁴³.

Сам П. Скоропадський у мемуарах зазначав, що головною перешкодою в процесі формування власних збройних сил для нього стали не внутрішні проблеми, а позиція німецького командування. Так, представник німецької військової адміністрації генерал В. Гренер рекомендував гетьману створити загін із двох тисяч осіб для власної охорони. Всі інші функції армії, а саме захист країни від більшовицької агресії, візьмуть на себе німецькі та австро-угорські війська¹⁴⁴. Звичайно, П. Скоропадський добре розумів: така позиція німців викликана не стільки їхніми бажаннями допомогти та позбавити Українську Державу зайвих витрат на армію,

¹⁴² Дерябин А. Гражданская война в России, 1917–1922: Национальные армии: униформа, вооружение, организация. М.: Изд-во АСТ, 1998. С. 14.

¹⁴³ Петров В. И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. М.: Наука, 1988. С. 156.

¹⁴⁴ Скоропадський П. П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. С. 179.

скільки страхом перед можливістю її використання проти них¹⁴⁵. Проте такі побоювання німців були значно перебільшені, оскільки в будь-якому випадку їхні окупаційні сили переважали військові можливості України.

Але все ж таки процес створення українських національних формувань тривав. Військове міністерство Гетьманату в цих умовах зберігало переважно штаби корпусів, дивізій, полків, які в майбутньому стали б основою для відновлення української армії.

Наказом від 16 червня 1918 р. військовий міністр О. Рогоза розпорядився повернути все «здорове», що було в армії до більшовицького перевороту, а саме – відновити усім військовослужбовцям України ранги і звання, які вони мали в старій армії. Тепер рангам царської армії в Українській Державі відповідали: генерал російської армії – генеральний бунчужний, генерал-лейтенант – генеральний значковий, генерал-майор – генеральний хорунжий, полковник – так само, підполковник – військовий старшина, капітан – сотник, штабс-капітан – значковий, поручик – хорунжий¹⁴⁶.

Наказом О. Рогози від 3 червня 1918 р. відбулася зміна назв та нумерації корпусів, дивізій, полків гетьманської армії. Тепер 8-й армійський корпус, що комплектувався на Півдні України за часів УНР, перейменувався у 3-й армійський корпус. Отримали нові назви та номери й полки: 58-й піхотний, місцем дислокації якого визначено Миколаїв, – ставав 17-м Олександрійським¹⁴⁷. Командиром призначався полковник Козубек. 15-та гарматна бригада – ставала 6-ю (командир – полковник Іванів). Були сформовані штаби цих бригад. Штаб складався із 6 старшин (офіцерів), 12 підстаршин (унтер-офіцерів), 2 військових урядовців, 2 лікарів і 29 козаків¹⁴⁸. У Вознесенську повинен був формуватися 20-й Дніпровський піхотний полк.

У період Гетьманату на Півдні України розпочалося формування Корпусу морської оборони узбережжя Чорного моря. Віце-адміралом А. Покровським (у 1916–1917 рр. – останній градоначальник

¹⁴⁵ Скоропадський П. П. Спогади. С. 190.

¹⁴⁶ ДАМО. Ф. Р-5547. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 42.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 1. Спр. 2-А. Арк. 34.

¹⁴⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 34.

Миколаєва) складений проект дислокації частин сухопутної оборони північно-західного району Чорного моря¹⁴⁹. Система оборони узбережжя розподілялася на три відділи: I – від Дністровського лиману до Сичівки, II охоплював район Очаків – Миколаїв, III – район Станіславів – Херсон – Перекоп. Кожний відділ повинен складатися з 2-х артилерійських дільниць берегової оборони, полку морської піхоти, ескадрону морської кавалерії та різних допоміжних частин. Управління корпусу знаходилося в Одесі.

Нас цікавить саме II відділ берегової оборони, управління якого знаходилося у Миколаєві. Його I артилерійська дільниця складалася з 3-х важких берегових батарей фортеці Очаків, II – з 2-х батарей (в кожній по 4 гармати) у районі Миколаєва. До складу відділу входив 2-й полк морської піхоти, штаб і 2 курені якого були також у Миколаєві, а 3-й курінь дислокувався в Очакові, тут же повинен був розміститися 2-й ескадрон морської кавалерії. У Миколаєві також планувалося розташувати два інженерних взводи (телеграфний і телефонний), а в Очакові – півроту саперів і мотоциклетну команду¹⁵⁰.

Однак проект, запропонований віце-адміралом А. Покровським, був втілений у життя лише частково. Вся берегова інфраструктура, озброєння та обладнання дісталися Україні в спадщину від російської армії. Проблема полягала у комплектуванні особовим складом названих частин сухопутної оборони узбережжя Чорного моря. З вищезгаданих причин були лише частково сформовані полки морської піхоти неповного складу та деякі допоміжні підрозділи.

Українська військова авіація почала створюватися ще Генеральним Секретаріатом військових справ Центральної Ради. Процес створення українських повітряних сил продовжувало військове міністерство Гетьманату. Управління інспекції повітроплавання наказом 14 червня 1918 р. розподілило територію України на чотири науково-кадрові повітроплавальні загони: Київсько-Полтавський, Чернігівсько-Волинський, Харківсько-Катерино-

¹⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 60–62.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 61.

славський та Одесько-Подільський, завдання яких полягало в підготовці авіаційних кадрів та організації повітряних збройних сил Української Держави.

До складу Одесько-Подільського науково-кадрового авіазагону, яким командував підполковник Г. Голубев, входив і Південь України. Тут при 3-му армійському корпусі формувалася авіадивізіон у складі двох загонів та авіапарку (останній – у Миколаєві). На жаль, автору не вдалося знайти архівні дані про склад окремих частин дивізіону, але відомо, що взагалі всі частини Одеської авіагрупи мали 60 літаків: 10 розвідувальних, 10 бомбардувальників, 10 винищувачів та 30 тренувальних, а в особовому складі перебувало 96 авіаторів: 36 старшин і 60 козаків¹⁵¹. Є дані, що у складі Миколаївського повітроплавального загону служили: штабс-капітан П. Сапожкін, підполковник В. Добровольський та поручик С. Юденіч¹⁵².

28 травня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави ухвалила закон про підлеглість військовослужбовців та приватних осіб (за зраду державі, дезертирство, шпигунство, антидержавну агітацію) військовим судам. А 21 червня прийнято Військовий судовий статут. При штабах корпусів та дивізій створювалась мережа військових судів. У Миколаєві створено військовий штабний суд при 6-й піхотній дивізії¹⁵³.

Пересуванням військ на території Української Держави відало Управління військових комунікацій. Наказом військового міністра О. Рогози від 9 серпня 1918 р. на станції Миколаїв комендантом призначався полковник Котляревський, його помічниками – сотники Будкевич та Будиловський¹⁵⁴.

Відсутність достатніх українських військ спонукала гетьманський уряд приступити до формування в Україні російських офіцерських добровольчих загонів, які б стали на місцях військовою опорою гетьманської адміністрації. У жовтні в Миколаєві на засіданні представників місцевої української влади та Міської управи

¹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 58.

¹⁵² Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 36.

¹⁵³ Там само. Спр. 19. Арк. 11.

¹⁵⁴ ДАМО. Ф. Р-5547. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 132.

було вирішено створити з колишніх офіцерів російської армії «національну гвардію».

Однак подібні заходи по-різному оцінювалися сучасниками. Більшість політичних опонентів звинувачували П. Скоропадського, що той замість створення української армії формував білогвардійську. Так, В. Винниченко писав, що гетьманський уряд створив цілу систему ліквідації «національно-свідомих елементів» в армії, замінюючи їх на російські¹⁵⁵. Відкрито критикували П. Скоропадського в антиукраїнській військовій політиці в своїх мемуарах також П. Христюк¹⁵⁶ та Є. Коновалець¹⁵⁷. Вони звинуватили гетьмана у збільшенні російської присутності в армії, а саме – так званих офіцерських добровольчих дружин.

Звинувачення щодо «антиукраїнізації» армії в цілому правильні, однак, на нашу думку, не є правильною їх мотивація в мемуарах. Гетьман і його штаб боролися не стільки проти українства, скільки проти своїх політичних опонентів, які могли використати ці підрозділи, створені ще Центральною Радою, з їх ненадійністю та напіванархічністю проти Гетьманату. Тому формування офіцерського корпусу з професіоналів, хоч і «національно несвідомих», можна вважати більш правильним, ніж використання «національно свідомих» воєначальників без досвіду та спеціальної освіти. Зазначимо, що практика використання останніх за часів Центральної Ради продемонструвала свою хибність під час військових дій проти більшовиків на початку 1918 р.

У листопаді 1918 р. опозиційний Гетьманату Український Національний Союз перейшов до збройної боротьби проти режиму П. Скоропадського. 13 листопада була створена Директорія УНР, яка стала фактично урядом, альтернативним гетьманському. 15 листопада Директорія розпочала проти Гетьманату бойові дії, якими керував створений ще 30 жовтня повстанський Оперативний штаб.

На посаду командуючого українськими військами Херсонщини Директорією УНР призначено полковника Філатьєва, який очо-

¹⁵⁵ Винниченко В. Відродження нації. К.: Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. С. 101.

¹⁵⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. К.: Академкнига, 2011. Т. 3–4. С.118.

¹⁵⁷ Коновалець Є. Споми́ни й уваги // Історія січових стрільців. К.: Україна, 1992. С. 295.

лив республіканські частини, що просувалися на Південь в одеському напрямку.

На нашу думку, республіканські війська Директорії УНР, які діяли на Півдні України, можна розподілити на дві групи: полковника Філатєва, що оперувала на одеському напрямку, та «Республіканські війська східної Херсонщини» на чолі з отаманом Н. Григор'євим, яка діяла на миколаївському та херсонському напрямках.

Постать Никифора (Матвія) Григор'єва оповита міфами про його народження, боротьбу, смерть. Н. Григор'єв (1888–1919) народився в Херсонській губернії. За даними Р. Коваля¹⁵⁸ та В. Савченка¹⁵⁹, його справжнє ім'я Нечипір Серветник, який народився у Подільській губернії. В роки Першої світової війни отримав чин штабс-капітана російської армії. У 1917 р. брав активну участь в українізації військових частин, сформував із добровольців український полк. За часів Гетьманату Н. Григор'єв служив у армії Української Держави, але вже з літа за дорученням С. Петлюри готував збройне повстання проти гетьманського режиму на Півдні України.

У листопаді 1918 р. Н. Григор'єв, об'єднавши під своїм командуванням 117 невеликих повстанських загонів, передав їх у розпорядження Директорії УНР. Формування Григор'єва, що діяли на Миколаївщині, наприкінці листопада оволоділи Висунськом та Вознесенськом. На початку грудня 2 тис. українських військ піхоти та 200 вершників узяли під контроль станції Новий Буг та Полтавку¹⁶⁰. Потім, здобувши Грейгове та Лоцкіне, загоны Григор'єва наблизились до Миколаєва.

10 грудня Григор'єв надіслав дві хвалькуваті телеграми, які характеризують честолюбність та самовпевненість отамана, що дуже імпонувало його повстанським загонам. Перша телеграма надіслана Головному отаману республіканських військ УНР С. Петлюрі, в ній Н. Григор'єв свої сили станом на 10 грудня оцінював

¹⁵⁸ Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. К.: Правда Ярославичів, 1998. С. 147.

¹⁵⁹ Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Х.: Фолио, 2000. С. 88.

¹⁶⁰ Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. С. 67.

так: 4 тис. кіннотників, 200 гренадерів, два таємних підрозділи у Миколаєві та «безліч піхоти»¹⁶¹. Друга телеграма адресована гетьманському градоначальнику Миколаєва Е. де-Бонді: «Йду на вас. Здайте зброю і місто, і я вас безперешкодно пропускаю до Німеччини. Якщо ж вчините опір, то обеззброю, і наші баби через всю Україну палицями будуть гнати вас у Німеччину»¹⁶².

Під Миколаєвом, біля станції Водопій, відбувся бій республіканських військ із офіцерськими дружинами. Після обстрілу Водопою єдиною гарматою, що була у загоні, григор'євці, просуваючись із Горіхівки, перейшли у наступ. Втративши 6 козаків убитими та 22 пораненими, Григор'єв зайняв станцію¹⁶³. 11 грудня між його штабом і німецьким комендантом Миколаєва генерал-майором Гільгаузеном укладена угода, за якою вранці 12 грудня республіканці вступали у місто. Григор'єв зобов'язувався сприяти відправці німецьких військ на батьківщину та придушувати будь-які виступи більшовиків у межах Херсонської губернії¹⁶⁴. Напередодні вступу республіканських військ гетьманська адміністрація (градоначальник Е. де-Бонді, командир 6-ї дивізії генерал Богаєвський, командир 6-ї гарматної бригади генерал Іванов) та офіцерські загони «національної гвардії» на транспортах «Труд» і «Архангел Михаил» вирушили до Одеси¹⁶⁵. На причалі залишилися кинуті гетьманцями два броньовики.

12 грудня 1918 року «Республіканські війська східної Херсонщини» увійшли до Миколаєва. Отаман Н. Григор'єв видав наказ, за яким відновлювалися всі закони УНР і всі свободи, «що були оголошені I, II і III Універсалами»¹⁶⁶. Загін Робітничого комітету міста, що прибув у розпорядження отамана, увійшов до лав республіканського війська. Після здобуття міста військами Директорії УНР відбулася перереєстрація особового складу гарнізону, були звільнені з посад офіцери-гетьманці. Начальником гарнізону Н. Гри-

¹⁶¹ Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках // Краєзнавчий альманах. 2001. Вип. 1. С. 33.

¹⁶² Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. С. 33.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 74.

¹⁶⁵ Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. С. 33.

¹⁶⁶ Трудовая газета. 1918. 12 декабря.

гор'єв призначив полковника М. Самосієва¹⁶⁷. На зборах військових 6-ї гарматної бригади на посаду командира обрано полковника М. Сухотіна. Змінився командир і в 17-му Олександрійському піхотному полку, тепер цю посаду обійняв полковник Д. В'язовський¹⁶⁸.

Таким чином, всі частини миколаївського гарнізону, які почали формуватися ще військовим міністерством Гетьманату, визнали владу Директорії УНР і увійшли до складу республіканської армії. 14 грудня на станцію Миколаїв прибув загін повстанців, організований у селі Гур'ївка, який налічував 160 чоловік. Перед загоном виступив Н. Григор'єв, він пояснив повстанцям роль і значення створення республіканської армії в Україні. У 20-х числах грудня до Миколаєва прибули із Олександрії та Єлисаветграда 2 тис. українських солдатів із 42 офіцерами¹⁶⁹. Це були останні численні українські формування у Миколаєві часів національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Н. Григор'єв зі своїм штабом у Миколаєві. Грудень 1918 р.
(Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. Николаев, 2016)

¹⁶⁷ Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. С. 33.

¹⁶⁸ Трудовая газета. 1918. 15 декабря.

¹⁶⁹ Родной край. 1918. 22 декабря.

Незабаром Н. Григор'єв змушений був залишити Миколаїв. На той час у Миколаєві склалося «тривладдя» у вигляді Ради об'єднаних українських організацій, Миської думи і німецького генерал-губернатора. Реальну владу мав останній – гарнізон німців Миколаєва налічував 13 тис. осіб, які були стягнуті у місто, готуючись до евакуації у Німеччину.

Між Н. Григор'євим і німецьким командуванням наприкінці грудня виник конфлікт. Отаман став вимагати, щоб німці, без надання їм транспортних засобів, протягом 4-х днів залишили Миколаїв і Долинську, погрожуючи бойовими діями¹⁷⁰. 4 січня 1919 р. закінчився термін ультиматуму. Перебравшись зі своїм штабом з Миколаєва у Снігурівку, Н. Григор'єв дав наказ взяти німецьких заручників. Німці зробили те ж саме – заарештували Романюка, ад'ютанта Григор'єва, і 20 козаків, що прибули від отамана для ведення переговорів, і заявили, що без транспортних засобів не зможуть залишити місто. І хоч згодом заручників було звільнено, німецькі частини в ніч на 6 січня 1919 р. оточили українські казарми 17-го Олександрійського піхотного полку і обеззброїли його. А ввечері невеличкими групами українські солдати були звільнені з полкових казарм¹⁷¹. 6 січня полковник Д. В'язовський видав наказ по миколаївському гарнізону: «З приводу тимчасового розпуску головних військових частин м. Миколаєва канцелярія начальника залоги на короткий час зачиняється»¹⁷².

Так, через самоправні, не узгоджені з командуванням Директорії УНР дії Н. Григор'єва Українська Народна Республіка втратила Миколаїв. Війська отамана передислокувалися у район Нового Бугу – Снігурівку. Наприкінці січня 1919 р. загопи Н. Григор'єва перейдуть на бік більшовиків, що наступатимуть.

Останній період перебування українських національних формувань на Миколаївщині буде пов'язаний уже з Першим Зимовим походом Армії УНР.

¹⁷⁰ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 92.

¹⁷¹ Трудовая газета. 1919. 7 января.

¹⁷² Там само. 11 января.

1.3 Проблема Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у Миколаєві було побудовано суднобудівні заводи, у статутних фондах яких містилися не лише російський, а й іноземний капітал. 25 вересня 1895 р. у Бельгії Ж. Франсуа і Е. Делуа заснували «Анонімне товариство корабельних верфей, майстерень і плавильень у Миколаєві», пізніше реорганізоване в «Акціонерне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві». Суднобудівний завод товариства, основний капітал якого знаходився в Брюсселі, ввели до експлуатації в жовтні 1897 р. (у народі називали Французький завод або використовували телеграфну адресу «Наваль»). У березні 1911 р. «Societe Generale» викупила основний пакет акцій у бельгійських власників, закрила бельгійське товариство та згодом відкрила французьке Товариство Миколаївських заводів і верфей – «ТМЗіВ». Інтереси «Societe Generale» представляв найбільший приватний банк у Російській імперії – Російсько-Азіатський банк (контролювався французьким капіталом). 3 квітня 1912 р. контрольний пакет акцій викупив Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, який представляв інтереси найбільших російських фінансових і промислових монополій. За програмами військового суднобудування упродовж Першої світової війни на заводі збудовано 4 ескадрених міноносці типу «Дерзкий» (1914), лінійний корабель «Императрица Екатерина Великая», підводний мінний загороджувач «Краб», 14 вугільних барж для Севастопольського порту (1915), 4 есмінці типу «Фидониси» (1917). Не добудованими на 1917 р. залишалися другий лінкор «Император Николай I» (з 1917 р. – «Демократія»), ще 4 есмінці типу «Фидониси» (так званої Ушаковської серії). Завод встиг отримати замовлення на 2 крейсери типу «Адмирал Нахимов», 4 підводних човни типу «Орлан» і конвоір підводних човнів «Эльборус». Корпуси цих кораблів збирав «Руссуд», а «ТМЗіВ» здійснював їх добудову. 3 жовтня 1913 р. «ТМЗіВ» будував нафтоналивний теплохід «Степан Лианозов», 1917 р. його передали Морському міністерству під назвою «Баку».

Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк фінансував завод «Руссуд». Завод належав започаткованому 5 листопада 1911 р. у Петербурзі Російському суднобудівному акціонерному товариству, яке взяло в оренду споруди колишнього казенного Адміралтейства на південному березі річки Інгул. Один із найбільших і найкращих за технічним оснащенням суднобудівний завод Європи – «Руссуд» – фактично збудували за півтора року (1911–1912), і вже в липні 1912 р. на ньому закладено перший лінійний корабель «Императрица Мария», зданий флоту 1915 р. Другий лінкор «Император Александр III» (з 1917 р. – «Воля») добудовано в 1917 р. Завод також будував корпуси 4 крейсерів типу «Адмирал Нахимов», у т. ч. два з них – для заводу «ТМЗіВ». На «Руссуді» в 1916 р. побудовано величезний плавучий док вантажо-підйомністю 30 тис. тонн для докування лінкорів. Для висадки десанту на Босфорі завод виготовив 50 самохідних десантних барж і у 1916 р. передав їх транспортній флотилії. З цією ж метою в грудні 1916 р. почалося будівництво 20 десантних пароплавів типу «Эльпидифор», але до 1918 р. вдалося завершити лише один із них. Крім цього, за замовленнями «ТМЗіВ» суднобудівний завод «Руссуд» побудував і спустив на воду корпуси 4 підводних човнів типу «Орлан», конвоїра підводних човнів «Эльборус» і 8 землевідвізних шаланд.

У 1912 р. на північному березі річки Інгул (на території казенного Адміралтейства) були відкриті Миколаївське відділення Невського суднобудівного заводу, що належав Товариству Невського суднобудівного і механічного заводів, та Миколаївське відділення Балтійського суднобудівного механічного заводу Морського міністерства Російської імперії. Кораблі будували в Санкт-Петербурзі, частинами перевозили до Миколаєва, де їх збирали на стапелях, спускали на воду й дообладнували. Миколаївське відділення Невського суднобудівного заводу після добудови 2 есмінців типу «Счастливый» і 3 підводних човнів типу «Нарвал» закрите в 1916 р. Територію та обладнання 3 травня 1916 р. передано Миколаївському відділенню Балтійського суднобудівного заводу.

Миколаївське відділення Балтійського суднобудівного заводу добудувало і здало флоту 3 підводних човни «Нерпа», «Морж» і

«Тюлень» (1915), 2 підводних човни «Утка» і «Гагара» (1917). Наприкінці 1916 р. завод отримав замовлення на складання 6 підводних човнів типу «АГ-21» – «АГ-26», які будувалися американською фірмою «Голланд» у Ванкувері (Канада) і частинами доставлялися до Владивостока, а далі залізничним транспортом до Миколаєва. Один із цих човнів, «АГ-21», у 1918 р. перейшов до Севастополя, другий, «АГ-22», опинився 1922 р. у Бізерті, інші чотири човни добудовано вже за радянських часів. Відділення здійснювало ремонт ескадреного міноносця «Жуткий» і підводних човнів. 1918 р. Миколаївське відділення Балтійського суднобудівного механічного заводу перейменовано на «Ремсуд». У березні 1920 р. завод «Ремсуд» увійшов до Об'єднання «Тремсуд» разом із заводом «Руссуд» і «ТЕМВОД».

На 1914 р. у Миколаєві працювало 43 великих підприємства із загальною чисельністю працюючих 16 921 чол. і сумою виробництва в 35 909 606 руб.¹⁷³ Значущість Миколаєва в Першій світовій війні підкреслено візитами імператора Миколи II (1915) на суднобудівні заводи. За даними на 1916 р., у Миколаєві мешкало понад 157 тис. жителів, із яких майже 25 тис. працювали в суднобудівній промисловості, що була основною галуззю економіки міста. Зважаючи на те, що в кожного заводчанина була сім'я, у підрахунок маємо понад половину мешканців Миколаєва, пов'язаних із суднобудуванням. Протягом Першої світової війни в Миколаєві розміщувалася або через місто проходила величезна кількість військових частин, більшість будівель було перетворено на казарми. Місто надавало притулок кільком військовим шпиталям. Револьюційні події 1917 р. Миколаїв зустрів, знесилений війною.

Після публікації III Універсалу Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), яким проголошувалася Українська Народна Республіка, Миколаївська рада об'єднаних українських організацій 10 листопада 1917 р. схвалила постанову, в якій вітала Універсал Української Центральної Ради про оголошення «Української Демократичної Республіки в складі Федеративної Росії» і закликала українських солдатів, матросів, офіцерство, робітників та всю демократію

¹⁷³ Обзор Николаевского градоначальства за 1914 год. Николаев, 1915. С. 4.

Миколаєва підтримати Верховний краєвий орган – Центральну Раду¹⁷⁴. В Миколаєві розпочався процес розгляду III Універсалу на різних зібраннях і вироблення резолюцій про відношення до Центральної Ради. Позитивні резолюції схвалено Миколаївським морським арсеналом¹⁷⁵, 1-ю батареєю та дивізійним комітетом Чорноморського мортирного артилерійського дивізіону¹⁷⁶, командою Миколаївського флотського напівекіпажу¹⁷⁷, крейсера «Адмірал Нахимов» та міноносця «Цериго»¹⁷⁸, командою транспорту «Дон»¹⁷⁹, загальними зборами Союзу українських військово-морських організацій¹⁸⁰, загальними зборами робітників цеху із озброєння кораблів (назву заводу не зазначено. – *Л. Л.*)¹⁸¹, робітниками такелажного цеху суднобудівного заводу «Руссуд»¹⁸², загальними зборами робітників-українців заводу «Руссуд»¹⁸³, Миколаївською організацією УСДРП¹⁸⁴, загальними зборами солдат і офіцерів 34-го відділу легкої батареї зі стрільби по повітряному флоту¹⁸⁵, Миколаївською міською думою¹⁸⁶.

У листопаді 1917 р. член Центральної Ради Дмитро Володимирович Антонович відвідав Миколаїв з метою з'ясування питання про можливу українізацію Чорноморського флоту¹⁸⁷. У своїх спогадах уже в Празі 1932 р. Д. В. Антонович писав, що саме в Миколаєві, а не в Одесі чи Херсоні, він очікував зустріти великий напівекіпаж, який прагнув притягти на бік Центральної Ради, і його очікування виправдалися: «Справді, в Миколаєві полукіпаж ми застали величенький, мабуть, тисяч до трьох люду, але судів в Миколаєві майже не було, крім якої пари, що стояли на верфях для

¹⁷⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 183; Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 192.

¹⁷⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 202. Арк. 150.

¹⁷⁶ Там само. Спр. 202. Арк. 214; Спр. 314. Арк. 71.

¹⁷⁷ Там само. Спр. 195. Арк. 141.

¹⁷⁸ Там само. Спр. 270. Арк. 153.

¹⁷⁹ ДАМО. Ф. Р-5547. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10.

¹⁸⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 314. Арк. 68.

¹⁸¹ Там само. Спр. 314. Арк. 73.

¹⁸² Там само. Спр. 270. Арк. 130.

¹⁸³ Там само. Спр. 314. Арк. 75.

¹⁸⁴ Там само. Спр. 498. Арк. 62.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 64.

¹⁸⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1802. Арк. 2.

¹⁸⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 63.

ремонту. З полуекіпажем мені і прийшлося вести переговори. Більшовицьких більших і впливовіших груп між ними не було (ті сиділи на судах), українці були в більшості, але не дуже активні і взагалі подавляюча більшість була пасивна, люде ще краще себе почували на суходолі в казармі, ніж на судах. Активніші очевидно, оставалися на суднах, а менш активні одійшли в полуекіпаж, де і сиділи, не бажаючи їхати додому на сільські злидні. З таким полуекіпажем домовитися було не важко, і після кількох мітингів, на яких мені довелося чимало говорити і роз'яснювати і перетрактацій з виборними, рішили, що вони признають зверхність Центральної Ради, посилають від себе уповноважених в Морську раду у Києві і виробляють разом свої постуляти до Центральної Ради. Головним чином ці постуляти зводилися до вимоги від Центральної Ради окремого морського міністерства, незалежного від військових справ. Я для себе поробив деякі виявлення в цій справі, особливо мені стало ясно, що в цій ситуації справа флоти для України була справою принципу, а не реальности. Україна без Криму, як це тоді стояло, не має ні одної бухти, де міг би стояти військовий флот, бо такою бухтою є тільки Севастополь. Бухта в Миколаєві надто глибоко всунута в суходіл і годиться тільки для того, щоб там доки мати, або щоб там флота була з мінімальними ворожими силами замкнута. Тому, приїхавши до Києва, я зробив звіт з своєї поїздки, головне до Одеси, а про інше, про полуекіпаж в Миколаєві і морську справу я згадував дуже мало і в тому дусі, що без Севастополя ні про яку флоту на Чорному морі говорити не приходиться»¹⁸⁸.

За часів Центральної Ради справами флоту займалася Генеральна українська морська рада, а з грудня 1917 р. – Генеральне секретарство морських справ. Центральна Рада в умовах війни приймала недалекоглядні рішення про обмежені потреби України у військовому флоті. Один із авторів «Тимчасового закону про флоту УНР», С. О. Шрамченко, у статті, написаній 1935 р. у Варшаві, звинувачує в цьому Д. В. Антоновича й інших провідників морської справи періоду Центральної Ради. Навіть призначення

¹⁸⁸ Антонович Д. Спогади про українське Морське міністерство. С. 73–74.

Д. В. Антоновича на посаду він називає «анекдотичним», «вибір упав на п. Д. Антоновича, бо він, мовляв, любить Дніпро й ще студентом любив гребти на човнах»¹⁸⁹. Власне сам Д. В. Антонович свідчив про своє здивування на пропозицію Морської ради, яка висунула його кандидатуру на секретаря морських справ, заявивши, що він своїм «одмовленням не повинен робити труднощів». Д. В. Антонович писав: «Ті уявлення про морську військову флоту як про річ нереальну мені дали можливість поставитися до цієї справи пасивно і “труднощів не робити”»¹⁹⁰. На засіданні Генерального секретаріату 22 грудня 1917 р. Д. В. Антонович заявив: «Морське секретарство має завідувати Чорноморським флотом, який повинен охороняти берег Української Республіки і тих держав, які з нею межують по березі Чорного моря. Утримання флоту повинні взяти на себе всі ті держави, інтереси яких він охороняє. Для цієї мети досить двох броненосців і флотилії міноносців з командою в 10–12 тис. матросів. Решту кораблів демобілізувати і перетворити в державний торговельний флот, розвиток якого лежить в ближчих інтересах Української Республіки. На організацію Морського секретарства і на попередні видатки, зв'язані з переведенням плану реорганізації флоту, потрібно зараз 150 тис. крб.»¹⁹¹

29 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердила «Тимчасовий законопроект про флот Української Народної Республіки», яким проголосила таке: «Українська Центральна Рада, основуючись на великих подвигах і жертвах, подіяних українським народом на протязі віків для охорони Чорноморського побережжя, і на тім, що північне побережжя Чорного моря в переважній частині становлять українські землі, а також з уваги на те, що [на] Вкраїну спадає обов'язок охорони політичних і економічних інтересів згаданого побережжя і на те, що український народ поклав велику працю в справі утворення і обладнання Чорноморської фльоти, а також на необхідність негайного підтримання Чорноморської фльоти, ухвалила: І. Російська Чорноморська фльота – військова і

¹⁸⁹ Шрамченко С. Закон про Державну українську флоту та його виконавці // Військо України. Часопис збройних сил України. 4-те число. К., 1993. С. 29–30.

¹⁹⁰ Антонович Д. Спогади про українське Морське міністерство. С. 74.

¹⁹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. Т. 2. С. 58–59.

транспортна – проголошується фльотою Української Народної Республіки і виконує всі обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях. Примітка: Українська Народна Республіка під час демобілізації транспортної флотилії має вступити в погодження з республіками, що засновуються на Чорноморському побережжі, відносно поділу торговельної фльоти. ... IV. З часу проголошення цього закону всі російські військові і транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях повинні підняти вищезгадані прапори Української Народної Республіки. V. Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов'язання Російського уряду щодо Чорноморської фльоти і утримання фльоти та портів. VI. Генеральному секретарству міжнародних справ доручається подати цю ухвалу до відома всім державам»¹⁹². Отже, у баченні Центральної Ради Чорноморський флот ставав лише флотом берегової охорони й утримувати його мали всі держави Чорноморського узбережжя, згодом Центральна Рада прийняла рішення про скасування обов'язкової військової служби, взамін проголосивши добровільний найм на флот. С. О. Шрамченко писав, що «...тогочасне правительство Центральної Ради, складаючись у більшості з людей, для яких соціалістичні ідеї дорожчими були від живих потреб власної держави, зовсім не мало можності й часу розуміти справи виключно з національно державного боку. І тому друга частина “Тимчасового закону про флоту” замість того, щоби існуючий порядок у флоті підтримати, бодай тимчасово, до певних реформ у майбутньому, просто руйнує те, що там у флоті лишалося ще здорового та нерозкладеного... Назагал, ця друга частина закону мало цим відріжнялася від большевицьких декретів та й то лише тогочасних. На підставі цієї другої частини Міністр Морських Справ УНР видає накази один за другим про звільнення зі служби у флоті одного річника за другим, звільняє тих самих свідомих українців-чорноморців, які навпаки лише мріяли служити у рідній флоті. Таке звільнення було зв'язане з виключенням з утримання й тому серед загально-революційного розкладу воно лише сприяло тому, що українці, позбавлені засобів до

¹⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. Т. 2. С. 78–79.

життя, не мали можності чекати, доки колись там повстануть за-раз неіснуючі ще різні професійні спілки моряків і т. і., які б їм у невідомому майбутньому мали допомогти вступити знову на воєнно-морську службу, й їхали до дому. Взагалі ж, цей перший період існування Українського Морського Міністерства можна лише назвати періодом руйнації флоту згори, бо знизу йшла здорова національна течія, яку треба було лише відповідно та доцільно використати»¹⁹³.

Дійсно, у Чорноморському флоті, де особовий склад налічував 65 % українців, почалася українізація: на багатьох кораблях був піднятий український національний прапор. Офіцери та матроси з українців ставилися до флоту набагато відповідальніше, ніж провід держави. Українська Чорноморська Громада заявила про намір «мати флоту в півтора рази сильнішу від усіх воєнних флот у чорноморському просторі». На початок бажалося мати «три бригади лінійних кораблів, бригаду крейсерів, гідрокрейсерів, три дивізії міноносців, підводних човнів та деяку кількість кораблів окремого призначення. До складу флоту теж мала входити гідро-авіація»¹⁹⁴.

27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську Центральна Рада підписала мирний договір із країнами Четверного союзу (Німецькою імперією, Османською імперією, Австро-Угорською імперією та Болгарським царством), відповідно до якого німецькі війська разом із австро-угорськими союзниками мали допомогти Центральній Раді відновити її владу та позбутися більшовиків. Це був відчайдушний крок українського уряду. За військову допомогу Центральна Рада обіцяла Німеччині 60 млн пудів зерна, інше продовольство, а також залізну руду¹⁹⁵. З 3 березня 1918 р. у Києві вже працювала Рада народних міністрів, а 9 березня 1918 р. до столиці повернулася й Мала Рада. На думку укладачів збірки документів «Українська Центральна Рада» докторів історичних наук В. Ф. Верстюка, О. Д. Бойка та інших, безсумнівним результатом

¹⁹³ Шрамченко С. Закон про Державну українську флоту та його виконавці. С. 29.

¹⁹⁴ Гриценко І. Становлення українського військового флоту. Як це було... // Чорноморська безпека. 2010. № 4(18). Також доступно у PDF: URL: http://unknownwar.info/media/d0a5c84d/the_Ukrainian_Navy_Formation%20I.pdf

¹⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 137–150.

цього кроку стало насамперед те, що «надії Центральної Ради на захист національної незалежності Української держави німецько-австрійськими військами не виправдалися»¹⁹⁶. Фатальним для України й Чорноморського флоту стало фактичне зречення Криму урядом Центральної Ради, спершу анонсоване ще в III Універсалі Центральної Ради, потім у проекті Конституції Української Народної Республіки, законі про адміністративно-територіальний поділ України, повторене в Брест-Литовську, на переговорах щодо демаркаційної лінії з РСФСР¹⁹⁷.

За часів уряду В. О. Голубовича Морське міністерство Центральної Ради як окреме відомство було ліквідоване, а обов'язки Морського міністра з 9 березня 1918 р. перебрав на себе виконувач обов'язків Військового міністра Олександр Тимофійович Жуковський (Військовий міністр з 22 березня 1918 р.). Він намагався сформувати структуру морського відомства, й навіть були складені штати Міністерства Справ Морських Української Народної Республіки¹⁹⁸. Військове міністерство, усвідомлюючи катастрофічність ситуації на флоті, намагалося взяти Чорноморське узбережжя під свій контроль. До військових портів призначалися українські коменданти, котрим мали підпорядковуватися всі установи, судна, транспортні засоби, склади, зброя та всяке майно колишнього Чорноморського торгового і військового флотів та їхніх берегових частин¹⁹⁹. 15 березня 1918 р. О. Т. Жуковський видав наказ, за яким усі боездатні кораблі мали негайно зібратися в Севастополі, а ті, що потребували ремонту в, – Миколаєві. Проте основна мета наказу полягала в упорядкуванні демобілізації флоту²⁰⁰. 27 березня 1918 р. О. Т. Жуковський видав наказ, за яким повинна

¹⁹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. К.: Наукова думка, 1996. С. 32.

¹⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 400; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 5, 181–182; Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави із РСФСР (Аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під виглядом політичним») // Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 19. 2014. С. 78–88.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3-В. Арк. 48–49.

¹⁹⁹ Там само. Спр. 12. Арк. 7–8.

²⁰⁰ Там само. Спр. 3-В. Арк. 3.

була розпочати свої дії транспортна флотилія та мали бути встановлені рейси зі всіма портами Чорного моря для здійснення торгово-промислових операцій. Цим же наказом колишній градоначальник міста Миколаєва, віце-адмірал Андрій Георгійович Покровський, призначався начальником охорони південно-західної частини Чорного моря, йому доручалося вжиття заходів щодо протралення каналу для торговельних зносин²⁰¹. 17 квітня 1918 р. було опубліковано вкрай дивний, з огляду на загрозову для України ситуацію, наказ по морському відомству Української Народної Республіки: «З приводу закінчення війни з державами Четверного союзу, потреби прогресивного розвитку і збільшення бойової флотії не потребується і з приводу того, що зараз потребується широкий культурний розвиток краю, а за для того будуть необхідні майстерні, заводи і робітничі сили, всяке будівництво нових бойових кораблів на всіх верфях і заводах Української Народної Республіки тимчасово припиняється»²⁰².

На момент оголошення цих розпоряджень Центральної Ради порти базування Чорноморського флоту в Україні та українізовані кораблі вже були захоплені більшовиками, які використовували закони Центральної Ради для агітації проти неї. Трагічні події відбувалися в Севастополі з середини грудня 1917 р. до кінця лютого 1918 р.: в результаті більшовицького терору загинули тисячі офіцерів і членів їх родин²⁰³. Під час боїв за Одесу в січні 1918 р. більшовики захопили українізовані кораблі Чорноморського флоту, а їх особовий склад піддали тортурам²⁰⁴. Миколаїв постраждав дещо менше, позаяк більшовики здобули тут перевагу лише з 24 січня 1918 р., тобто від роззброєння Запорізького полку, і втекли з міста 16 березня 1918 р. перед наступом німецьких військ. 18 лютого 1918 р. в Миколаєві було створено Раду народних комісарів, у якій комісаром із морських справ став Ігнат Костянтино-

²⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3-Б. Арк. 7–8.

²⁰² Там само. Спр. 3-Г. Арк. 25.

²⁰³ Пученков А. С. Крым в конце 1917 – начале 1919 г. Установление Советской власти в Крыму и новороссийская трагедия Черноморского флота // Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. СПб.: Нестор-История, 2013. С. 125–127.

²⁰⁴ Мамчак М. Події на Одеському рейді // Чорноморський флот. Курсом до України. Севастополь: Просвіта, 2013. С. 123–129.

вич Шабалов (від лівих есерів)²⁰⁵. Комісаріат морських справ розгорнув у Миколаєві агітацію за запис до морських загонів Робітничо-Селянської Червоної Армії всіх демобілізованих моряків військового і комерційного флотів²⁰⁶; 6 березня 1918 р. у Миколаєві оприлюднено накази Центрофлоту більшовицької Росії про створення комісій для запису військових моряків бойових частин флоту до соціалістичного флоту на умовах вільного найму, а також про призупинення видачі пайкових і обмундирування військовим морякам (що спонукало моряків переписуватися до соціалістичного флоту)²⁰⁷; 11 березня 1918 р. в наказі комісара у морських справах по м. Миколаєву І. К. Шабалова роз'яснювалися умови приймання на службу «въ военный флотъ Россійской республики» всіх моряків, здатних до несення військової служби на кораблях і в берегових частинах²⁰⁸.

Економічна криза в Миколаєві ще в січні 1918 р. досягла свого піку, місто більше не могло фінансово підтримувати суднобудівні заводи, що працювали за оборонними замовленнями на зовнішній ринок. Міський голова В. П. Костенко заявив, що «...заводи з'їдять місто і потім повинні будуть закритися. З листопада місяця вдалося підтримати заводи за рахунок запасів Державного банку. Проте, так як політична криза затягнулася і їй не видно кінця, то цей спосіб підтримки заводів надалі загрожує загибеллю всьому місту і не вирішує питання, а лише відкладає закриття заводів на 2–3 тижні, доки не будуть вичерпані до дна всі каси банків. Очевидно, що таке місто, як Миколаїв, не може винести на собі настільки непосильного тягаря, як субсидування великих місцевих заводів...»²⁰⁹. Міське самоуправління використало всі можливі ресурси

²⁰⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 205. Арк. 12; Спр. 279. Арк. 63; ЦДАВО України. Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 25–26.

²⁰⁶ Власть труда. Извѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 3 марта 1918 г. № 237. С. 2; Всѣмъ судамъ флота и учреждениямъ морского вѣдомства въ г. Николаевѣ // Власть труда. Извѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 5 марта 1918 г. № 238. С. 4.

²⁰⁷ Отъ комиссара по морскимъ дѣламъ гор. Николаева // Власть труда. Извѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 6 марта 1918 г. № 239. С. 4.

²⁰⁸ По всѣмъ судамъ и учреждениямъ Морского вѣдомства въ гор. Николаевѣ // Власть труда. Извѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 13 марта 1918 г. № 254. С. 1.

²⁰⁹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 72–75, 87–91.

для здобуття фінансування заводам, навіть зверталось про позику до уряду Центральної Ради, від якої, крім обіцянок (на 1,2 млн руб. при потребі в 10 млн руб. на місяць тільки для видачі зарплати робітникам суднобудівних заводів), Миколаївська міська дума нічого не отримала²¹⁰. До того ж Дума не могла подолати колізію, за якої миколаївські банки було підпорядковано Державному банку Української Народної Республіки, а правління суднобудівних заводів знаходилося в більшовицькому Петрограді. Відтак не існувало жодної можливості здобути хоч якесь фінансування для суднобудівних заводів.

На березень 1918 р. заводи «Наваль» і «Руссуд» за постановою Ради народних комісарів перейшли у власність Російської Республіки, а комісаром цих заводів було призначено колишнього директора-розпорядника заводів Миколу Івановича Дмитрієва²¹¹. У перших числах березня 1918 р. комісар морського відомства Бистров привіз із Петрограда 11 млн руб. і ніби сам про це заявив газеті «Голось труда». Голова Ради народних комісарів О. Й. Зимак розпорядився, щоб жодна з друкарень міста не друкувала «Голось труда», позаяк «чашу терпіння переповнили замітки про те, що комісар Бистров привіз із Петрограда 11 млн руб., що не відповідає дійсності». Згодом з'ясувалося, що Бистров доставив ніби то лише 7,5 млн руб. для виплати зарплати робітникам суднобудівних заводів «Руссуд» і «Наваль», при чому першому заводу діставалося 6 млн руб., а другому – 1,5 млн руб. Рада народних комісарів спершу запропонувала «Руссуду» здати гроші до банку для рівномірного розподілення їх між усіма миколаївськими заводами, але руссудівці відмовилися. Тоді Рада народних комісарів скасувала призначену дату для виплати зарплати – 6 березня 1918 р. й конфіскувала гроші. Газета «Голось труда» була закрита на підставі постанови Верховної Колегії Ради робітничих і військових депутатів. Однак вона ще встигла опублікувати резолюції загальних зборів кількох цехів заводу «Руссуд», у яких заводчани виступали проти створення Червоної армії, а також вимагали скликання

²¹⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 159. Арк. 4; Спр. 203. Арк. 2.

²¹¹ Націоналізація «Наваля» и «Руссуда» / Голось труда. Органъ Николаевскаго комитета партіи социалистовъ-революціонеров. Вторник, 2 марта 1918 г. № 7. С. 4.

Установчих зборів²¹². 16 березня 1918 р. М. А. Муравйов, утікаючи з Миколаєва, прихопив із собою цінності місцевого відділення Державного банку на суму 17 млн руб., що складало третину з накопичених більшовиками всіма можливими репресивними способами в банку грошей і майна²¹³. При цьому М. А. Муравйов «ощасливив» миколаївців палкою промовою: «...Невже гроші, якщо ми вам їх дамо, забезпечать вас. ... Гроші у нас є, їх вистачить, щоб дати вам, але ми не можемо дати вам їх, ми не даємо їх принципово. Революцію і її захист потрібно поставити на ідейний ґрунт, необхідно зрушити їх з точки грошових розрахунків. ... Новоросію ми захищаємо не заради її самої, не заради її робітників, а заради того, що вона нам потрібна як територія маневрів для боротьби з контрреволюцією, з румунською олігархією і німецькими бандами. Усе найкраще і революційне йде до нас з півночі, з Уралу, Дону. Все це збирається за Дніпром, і справжня війна почнеться звідти. ... Миколаїв перебуває в щасливих стратегічних умовах, його дуже важко взяти, [а] організувати його охорону не важко. Нехай армія несе зовнішню оборону, а робітники нехай організують внутрішню, нехай дадуть можливість провести евакуацію народного майна. Потрібно вивезти все, ні фунта міді, ні фунта олова не повинно потрапити ворогові»²¹⁴. 17 березня 1918 р., коли німецькі війська входили до Миколаєва, на «Навалі» і «Руссуді» відбулися спільні засідання заводських і цехових комітетів із керівниками заводууправління. На них вирішено через відсутність коштів закрити заводи з 18 березня 1918 р., а з наявних у заводських касах зовсім незначних сум виплатити робітникам і службовцям зароблену до 16 березня 1918 р. зарплату. Тільки «Руссуд» 18 березня 1918 р. змушений був викинути на вулицю понад 4 тис. робітників, які ставали безробітними²¹⁵.

Із просуванням німецьких військ по території України флот все більше охоплювала анархія. Збільшовичені судна виходили в

²¹² Голось труда. Органъ Николаевского комитета партии социалистов-революционеров. Суббота, 2 марта 1918 г. № 6. С. 1.

²¹³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 3, 7; Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 85-86.

²¹⁴ Рѣчь Муравьева // Трудовая жизнь. Ежедневная вѣдпартийная социалистическая газета. 20 марта 1918 г. № 15. С. 3.

²¹⁵ Чрезвычайное совѣщание на заводѣ «Наваль». Новые кадры безработныхъ // Трудовая жизнь. Ежедневная вѣдпартийная социалистическая газета. 19 марта 1918 г. № 14. С. 3.

море й обстрілювали морські сили Четверного союзу. На інших кораблях було піднято український прапор. Командувач німецькими військами в Криму Роберт фон Кош, зважаючи на те, що за Берестейськими угодами Крим не належав Україні, вимагав вивести звідти українські війська і залишав за собою право захопити Крим. На це український уряд заявив, що за законом Центральної Ради Чорноморський флот оголошено флотом Української Народної Республіки. 28 квітня 1918 р. командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал М. П. Саблін підняв українські прапори на Севастопольському рейді. Більшовицький уряд Росії, вважаючи Крим і Чорноморський флот своїми, наказав у разі неможливості утримання Севастополя перевести флот до Новоросійська. В ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. частина кораблів під червоними прапорами вийшла до Новоросійська. Під тиском більшовиків, які всіляко доводили М. П. Сабліну, що німці захоплять флот, у ніч з 30 квітня на 1 травня 1918 р. він вивів ще кілька кораблів під Андріївськими прапорами до Новоросійська. Це була помилка, оскільки інші кораблі не пішли за М. П. Сабліним і лишилися в Севастополі під українськими прапорами. Натомість німці вирішили, що умови Берестейського мирного договору порушено, звинуватили в цьому весь Чорноморський флот і захопили Севастополь. Р. фон Кош оголосив Чорноморський військово-морський флот інтернованим до закінчення війни²¹⁶. До того ж німецьке командування підняло німецькі прапори на залишених кораблях Чорноморського флоту й мало намір усіх матросів і офіцерів заарештувати й направити до спеціальних таборів для інтернованих. На заваді цього став тимчасовий командувач флотом УНР Михайло Михайлович Остроградський-Апостол. Зважаючи на позицію українського уряду щодо відсутності потреби в потужному флоті й необхідності лише у береговій охороні, німці за рахунок кораблів Чорноморського флоту почали підсилювати власні військово-морські сили²¹⁷.

²¹⁶ Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави із РСФСР. С. 78–88.

²¹⁷ Пученков А. С. Крым в конце 1917 – начале 1919 г. С. 144–146; Мамчак М. Німецька політика стосовно Криму і флоту. Формування Державного флоту Української Держави у Севастополі в умовах інтернування Чорноморського флоту німецькими військами (травень – грудень 1918 року) // Чорноморський флот. Курсом до України. С. 148–202.

Захопивши Миколаїв, німці намагалися порядкувати на заводах, що викликало спротив заводчан. У перший же день перебування в Миколаєві, 17 березня 1918 р., німецькі офіцери і солдати на автомобілі прибули до прохідної суднобудівного заводу «Наваль». Представники заводського комітету зустріли й супроводжували німців по території заводу. Вони оглянули недобудовані кораблі на стапелях і, задоволені на перший раз відповідями на запитання, покинули завод²¹⁸. 20 березня 1918 р. на закритому засіданні, влаштованому більшовиками на суднобудівному заводі «Наваль», було вирішено виступити проти німців 22 березня 1918 р. Рішення підтримали завкоми заводів «Наваль», «Руссуд», «Темвод» і учасники мітингу на заводі «Руссуд». Однак есери та меншовики, насамперед Софія Мандельштам, наполягали на тому, що боротьба проти добре організованої армії стане самогубством. Незважаючи на схвалене рішення про повстання, план його не було розроблено й спалахнуло воно несподівано. У четвер, 21 березня 1918 р., на заводі «Наваль» виник конфлікт між робітниками та німецькими військовими з приводу реквізиції німцями бензину. В п'ятницю вранці на заводі «Наваль» знову почався мітинг, лунали вимоги про видачу зброї з Союзу металістів і Революційного комітету. Гудок, що пролунав о першій годині дня, заводчани сприйняли як сигнал до початку повстання. Про жертви цього повстання знаходимо різні відомості. Його учасник М. К. Щеглов повідомив, що німці втратили «понад тисячу чоловік убитими»²¹⁹. Прес-секретар німецького командування в Миколаєві, Вальтер Фест, писав, що «об'єднані війська» втратили 200 чоловік убитими й 400 пораненими²²⁰. Газета «Родной край» повідомила про близько 2 тисяч убитих, але не зазначила, скільки з якої сторони²²¹.

²¹⁸ Оккупанти на «Наваль» // Трудовая жизнь. 19 марта 1918 г. № 14. С. 2.

²¹⁹ Щеглов М. К. Героїчне повстання // Боротьба за владу Рад на Миколаївщині: збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). Миколаїв: Відділ пропаганди і агітації та партійний архів Миколаївського обкому КП України, 1959. С. 49.

²²⁰ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 50.

²²¹ Копии документов к сборникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (октябрь 1917 г. – февраль 1919 г.)». Т. 1. // Научно-довідкова бібліотека Державного архіву Миколаївської області. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 189.

Наслідки цього повстання для німців полягали в тому, що після його придушення вони одержали повний контроль над Миколаєвом і могли приступити до здійснення тієї «мирної місії, що випала німецькій армії», тобто до вивезення зернових та інших продуктів²²².

На ранок 24 березня 1918 р. німці почали масові обшуки, арешти й терор. Вони вдиралися до кожного будинку й квартири, шукали начебто більшовиків і зброю, проте розстрілювали без суду й слідства просто підозрілих містян. Як це не абсурдно виглядає, німцями був арештований міський голова В. П. Костенко, якого звинувачено у відсутності контролю за настроями населення. 28 березня 1918 р. Міська дума зібралася на засідання, в якому вирішила негайно відрядити до Центральної Ради делегацію у складі гласних Баяна Євгеновича Терентьєва, Олександра Микитовича Ісаєва та Фроїма-Самсона Ноевича Злочевського, а також Олександра Йосиповича Рожанського, котрий хоча й не був гласним Думи, проте був членом Центральної Ради²²³.

13 квітня 1918 р. до Миколаєва прибула спеціальна парламентська анкетно-слідча комісія Центральної Ради. До її складу входили: Андрій Мельник, Шаля, Андрій Долуд, Павлов, Матвій Гіндес, а також представники від Міністерства юстиції (Ольшанський) та від Військового міністерства (Подольський). До завдань комісії належало з'ясування стосунків, які склалися між німецьким командуванням і міським самоуправлінням, випадків анархічних виступів, а також «настроїв умів на місцях». Комісія отримала від Центральної Ради повноваження здійснювати допити як представників цивільної влади, так і військових, знайомитися із діловодством, відвідувати тюрми, опитувати арештованих. У разі виявлення незаконних дій влади комісія мала право звільняти посадових осіб. Результати своєї роботи комісія мала представити на розгляд Центральної Ради²²⁴, але в архівному фонді Центральної Ради виявлено лише чернетку, на якій у кількох словах занотовано про розгляд у Раді питання щодо припинення розстрілів у

²²² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 51.

²²³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 80.

²²⁴ Там само. Арк. 102–103.

Миколаєві. Відтак результати роботи цієї комісії залишаються нез'ясованими.

9 (22) квітня 1918 року в присутності представників німецького командування відбулося чергове закрите засідання Миколаївської міської думи, на якому обговорювалися результати роботи делегації Миколаївського міського управління в Центральній Раді, де гласні Думи зустрічалися з Головою Ради Народних Міністрів і Міністром іноземних справ Всеволодом Олександровичем Голубовичем, Міністром внутрішніх справ Михайлом Степановичем Ткаченком, іншими членами уряду Української Народної Республіки. Гласний Ф.-С. Н. Злочевський повідомив, що в деяких міністерствах Миколаєву надавали особливого значення: він стане головним містом землі Помор'я та буде сполучений з Києвом прямим залізним шляхом. Ніби в Центральній Раді планували в майбутньому розгорнути в Україні будівництво залізниць, що завантажило б замовленнями миколаївські суднобудівні заводи. Однак інший член миколаївської делегації, Б. Є. Терентьев, не поділяв оптимістичних вражень своїх колег від спілкування з членами уряду Центральної Ради. Він сказав, що «його враження дещо інше: він не розраховує на продуктивність нинішнього кабінету, так як його діловитості він не побачив»²²⁵.

Гетьман Павло Петрович Скоропадський, незважаючи на прихід до влади за допомогою Німеччини, наполягав на поверненні нею флоту Україні й не бачив майбутнього Української Держави без Криму. У своїх спогадах П. Скоропадський писав:

«...В первые же дни у нас было решено, что необходимо, чтобы весь флот был украинским... Наша главная деятельность заключалась в том, чтобы добиться передачи флота нам, что и было достигнуто, к сожалению, лишь осенью и то на очень короткий срок... Немцы же вели в отношении флота политику захвата и, скажу, захвата самого решительного. С кораблей все вывозилось, некоторые суда вводились в Босфор, в портах все ценное ими утилизировалось. Наконец, дело дошло до того, что в Николаеве были захвачены все наши кораблестроительные верфи с[о] строящимися там судами, между прочим, там

²²⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 158. Арк. 144–147.

было несколько судов небольшого типа, называемого «эльпидифор», немцы особенно хотели им[и] завладеть. Я решительно протестовал, и верфи эти нам вернули. Вообще, все время приходилось шаг за шагом отвоевывать морское добро...»²²⁶.

10 травня 1918 р. за наказом П. Скоропадського була створена спеціальна комісія з реформування флоту на чолі з А. Г. Покровським. 23 травня 1918 р. побачив світ наказ по морському відомству Української Держави такого змісту:

«По дорученню ясновельможного ПАНА ГЕТЬМАНА всієї України об'являю, що вся оборона Чорноморського побережжя задержується і підчиняється у всіх відношеннях Головному Командіру і Командуючому фльотою Української Держави Віце-адміралу Покровському. В наслідок цього Головному Командіру Портів і Командуючому фльотою знова підлягають всі частини оборони як нібудь вийшовши із під його власти. Вся оборона побережжя Чорного моря розпадається на райони: Північно-Західний район – від західного кордону Української Держави по всьому побережжі, включаючи всі берегові укріплення, твердині, радіо-станції, прожектори, авточастини і т. и., розміщені на побережжю, через міста Одессу, Очаків, Миколаїв, Херсон, Кинбурнську косу до міста Перекопа; заведення слідуєчих районів, їх організації і границі будуть об'явлені додатково. До подальшого розвитку оборони поки що задержується в бувшій у военний час об'ємі вся гарматна часть оборони і військово-сухопутний відділ при Головному Командірові Портів і Командуючим фльотою Української Держави. На загальній основі формування для сухопутної армії будуть формовані три полки морської піхоти для несення служби по обороні і вартуванню майна приналежного Морському Відомству...»²²⁷.

1 червня 1918 р. комісія А. Г. Покровського представила план будівництва і реформування національного флоту Української Держави.

7 червня 1918 р. «Товаришом Військового Міністра по Морським Справам» П. Скоропадський призначив Миколу Лаврентійовича Максиміва («заднім числом» – з 29 травня 1918 р.)²²⁸.

²²⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 261–262.

²²⁷ ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3-Г. Арк. 101.

²²⁸ Там само. Спр. 3-Б. Арк. 32.

10 червня 1918 р. замість контр-адмірала М. М. Остроградського-Апостола, котрий украй негативно ставився до німецьких вимог у Севастополі, гетьманським представником у Криму став «більш дипломатичний» контр-адмірал В'ячеслав Євгенович Клочковський²²⁹. З травня-червня 1918 р. почалося формування Морського міністерства в складі Морського Генерального Штабу, Головного Морського Штабу, Головного управління особистого складу флоту, інших структурних підрозділів²³⁰.

Після офіційного визнання 2 червня 1918 р. Німеччиною Української Держави гетьманський уряд активізував дипломатичні переговори з німецькою стороною з питань флоту. 6 липня 1918 р. за наказом П. Скоропадського з кораблів Дунайської флотилії адмірал А. Г. Покровський в Одесі сформував бригаду тральщиків, яка фактично стала першим корабельним з'єднанням Українського флоту²³¹. 7 серпня 1918 р. в Одесі відбулася нарада представників військового командування України та Німеччини й Австро-Угорщини, на адженді якої було питання про розподіл частини флоту колишньої Російської імперії. Спершу було заявлено лише про демобілізовані транспортні судна, однак далі мова пішла про захоплені союзниками судна в різних портах «нових держав» колишньої Російської імперії. Союзники поділяли ці судна на три категорії: 1) допоміжні судна, такі як портові криголами; 2) захоплені під час війни російськими силами судна ворогуючої сторони, котрі визнані призовими; 3) судна, придбані до війни та під час війни колишньою Російською імперією. Представники Німеччини та Австро-Угорщини з тієї причини, що всі причетні до флоту «нові держави» могли заявити свої права на судна, вважали, що вони мали перейти до тимчасового відання їхніх країн, при цьому: судна, захоплені Німеччиною, – до Німеччини, а Австро-Угорщиною – до Австро-Угорщини. Представники української сторони наполягали на передаванні торгових суден колишньої Російської імперії Україні, а також як «найважливіша держава колишньої Росії» Україна брала на себе зобов'язання охороняти судна.

²²⁹ ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3-Б. Арк. 37–38.

²³⁰ Там само. Спр. 1. Арк. 8–29.

²³¹ Там само. Арк. 58–59.

Союзники не погоджувалися з цим і наполягали на тому, що до остаточного розподілу флоту колишньої Російської імперії всі судна мають перебувати під їхньою опікою. Нарада завершилася на тому, що союзники погодилися передати Україні судна 1-ї та 2-ї категорій, захоплені в українських портах, але заявили, що це тимчасова поступка, яка не надає права власності. У висліді було рішення про негайний перехід до переговорів про подальший розподіл Чорноморського флоту²³².

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України збереглася записка «Для памяти. Срочные дела морского ведомства», в якій ідеться про потребу в з'ясуванні причин захоплення німецькою владою миколаївських суднобудівних заводів і недобудованих на них військових суден, закладених ще за часів Російської імперії, укомплектування суден Чорноморського флоту німецькими командами й підняття на них німецьких прапорів, вимоги німецької сторони про скорочення штатів Севастопольського порту на 75 %. Ці дії німецького командування вказували на те, що Німеччина збирається залишити флот, порти, верфі за собою. Морське міністерство мало намір дипломатичним шляхом домогтися виходу з Севастополя до Одеси тральщиків для організації там робіт із очищення Чорного моря від мін. «По видимому, – сказано в тексті, – вопросъ о принадлежности флота и Крыма крайне трудно разрѣшить на мѣстѣ, а потому не явится ли правильнымъ рѣшение послать въ Берлинъ специальную миссию для рѣшения столько корѣнных для существованія Украинской Державы Вопросовъ, какъ вопросы о существованіи Морской торговли, каковая безъ обладанія Крыма и безъ военного флота явится лишь фикціей»²³³. 22 липня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави направила капітана 1-го рангу Георгія Свірського для ведення переговорів у Берліні «в справі повернення Українській Державі Чорноморської Фльоти»²³⁴. В серпні 1918 р. до Німеччини виїхала українська делегація на чолі з Ф. А. Лизогубом. У складі цієї делегації були управляючий микола-

²³² ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4–11.

²³³ ЦДАВО України. Ф. 2333. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 74–75.

²³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 15–16.

ївськими суднобудівними заводами Борис Олександрович Юренєв та член правління Товариства миколаївських заводів і верфей Микола Карлович Кульман.

Заводи («Наваль» і «Руссуд») з 5 травня 1918 р. перейшли до відання німецької окупаційної влади. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління збереглися листи Б. О. Юренєва та М. К. Кульмана до Міністра закордонних справ Української Держави Д. І. Дорошенка. Б. О. Юренєв повідомляв, що 14 червня 1918 р. за пропозицією німецького командування він був вимушений запросити на нараду вже звільнених начальників відділів і майстерень заводів «Наваль» і «Руссуд» для зустрічі з капітаном 1-го рангу німецької служби Пфундгеллером (ім'я в документі не зазначено. – *Л. Л.*) і представником фірми «Блюм унд Фосс» доктором Еггерсом (ім'я в документі не зазначено. – *Л. Л.*). Німецькі представники передали Б. О. Юренєву та його колегам розпорядження свого командування про відновлення роботи миколаївських суднобудівних заводів, усунення від керівництва колишніх власників і перехід заводів у повне управління представниками означеної фірми. При цьому кількість робітників на заводах мала б дорівнювати 3 тисячам. Еггерс заявив, що німецький уряд доручив його фірмі «приведення в порядок усіх транспортних засобів Чорного моря і всієї території України». Німці пропонували Б. О. Юренєву перейти на службу до фірми «Блюм унд Фосс», але той відмовився на підставі того, що заводи були власністю приватних акціонерних компаній Товариства миколаївських заводів і верфей та Російського суднобудівного товариства, на службі яких він перебував. Разом із тим, Еггерс вимагав надати йому інформацію про стан заводів, недобудованих суден, матеріалів, а також зупиняв виконання всіх робіт по складанню звітності. Б. О. Юренєв писав, що німці відверто називали свої дії реквізицією, яка мала тривати впродовж усього періоду перебування німецьких військ на території України. Б. О. Юренєв наполягав на тому, щоб хто-небудь із представників правління товариств з Петрограда негайно приїхав до Миколаєва для з'ясування проблем із німецьким командуванням, позаяк йому доведеться залишити заводи на безконтрольне розпорядження німців. М. К. Кульман

повідомляв, що він негайно залишає Петроград і виїжджає до Миколаєва та просить український уряд прийняти інтереси товариств під своє покровительство і захист (до цього М. К. Кульмана вже двічі арештовували в Петрограді більшовики. – *Л. Л.*)²³⁵. 6 липня 1918 р. миколаївська газета «Путь Соціал-Демократа» сповіщала, що на миколаївських заводах тепер розпоряджається німецька фірма «Блюм унд Фосс». З цього приводу Міністр закордонних справ Д. І. Дорошенко 15 липня 1918 р. писав Товаришу Військового міністра по морських справах М. Л. Максиміву: «Високоповажний пане Миколай Лаврентійович! Ідучи на зустріч тим бажанням і намірам, що висловлені Вами... в справі небажаного переходу заводів Наваль і Руссуд в Миколаєві до німецької фірми Блюм і Фосс, я, не маючи точних відомостей, не можу цілком успішно запобігти в тому, аби унеможливити цей перехід власності, або хоч обмежитись встановленням непорушності прав Української держави на всі ті судна й властиві їм приналежності, що будувались або лагодились до останнього часу на вищезгаданих заводах»²³⁶. Для вивчення ситуації до Миколаєва гетьманський уряд направляє капітана 2-го рангу М. К. Неклієвича, у звіті якого йшлося про нагальну потребу підпорядкування суднобудівних заводів Українській Державі. Однак реально встигли прийняти рішення лише стосовно Миколаївського відділення Балтійського суднобудівного заводу, який наказом по морському відомству від 8 липня 1918 р. відділено від Петроградського управління й реорганізовано в самостійне підприємство – Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства «Ремсуд»²³⁷. Відтак для конкретного з'ясування стосунків із німецьким урядом у справі захоплення німцями миколаївських суднобудівних заводів до делегації, що поїхала до Берліна, український уряд включив Б. О. Юренєва та М. К. Кульмана.

19 серпня 1918 р. в Берліні було підписано ряд важливих угод з німецькою суднобудівною компанією «Блюм унд Фосс». Очікувалось, що миколаївські суднобудівні заводи, закриті через відсутність

²³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 35–38.

²³⁶ Там само. Арк. 63.

²³⁷ ДАМО. Ф. Р-577. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 43–45.

коштів на виплату зарплати з 18 березня 1918 р., будуть запусчені через 2–3 тижні й на роботу буде прийнято щонайменше 8 тис. робітників²³⁸. Повернувшись із Берліна, Б. О. Юренєв та М. К. Кульман повідомляли, що Німеччина не збирається розміщувати на заводах військові замовлення, на переговорах ніби йшлося лише про виготовлення залізничних вагонів, сільськогосподарської техніки та комерційне суднобудування. При цьому Німеччина обіцяла постачати заводи сировиною й паливом і, відповідно, як головний замовник надавати фінансування²³⁹.

2 листопада 1918 р. представники фірми «Блюм унд Фосс», доктор Еггерс та інженер Шецлер, повернулися назад до Німеччини, а відкриття миколаївських заводів було відтерміноване на невизначений час. Причиною цього стало те, що Німеччина насправді збиралася добудовувати закладені ще за Російської імперії на стапелях миколаївських заводів військові судна для власної потреби, а український уряд відмовив у цьому й сподівався завершити їх будівництво самотужки для Державного флоту²⁴⁰.

Упродовж червня – вересня 1918 р. Головний командир портів Чорного моря віце-адмірал А. Г. Покровський надсилав німецькому та австро-угорському командуванню протести на захоплення ними суден транспортної флотилії, ангарів 1-ї Української гідроавіаційної дивізії, що знаходилися в Одесі, гідропланів тощо, з цього приводу велося листування між урядовцями²⁴¹. 31 серпня 1918 р. за проектом А. Г. Покровського визначено дислокацію частин оборони Чорного моря і місця базування штабів морської піхоти: 1-го полку – в Одесі, 2-го – в Миколаєві, 3-го – в Херсоні. У вересні 1918 р. до Німеччини для переговорів з приводу флоту їздив сам гетьман П. Скоропадський. За повернення флоту німці ще в серпні запросили від П. Скоропадського 200 млн руб., але

²³⁸ Бесѣда с атаманомъ г. Николаева // Трудовая газета. 19 августа 1918 г. № 2673. С. 2.

²³⁹ Къ открытію заводо́въ (Бесѣда съ г. Кульманомъ и г. Юренинымъ) // Путь Соціал-Демократа: Рабочая газета. Вторникъ, 8 сентября 1918 года. № 77. С. 2; Къ открытію заводо́въ (Бесѣда съ г. Кульманомъ и г. Юренинымъ) Окончаніе // Путь Соціал-Демократа: Рабочая газета. Среда, 4 [таку дату зазначено на газеті, ймовірно, 14] сентября (н. ст.) 1918 года. № 78. С. 2.

²⁴⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 51, 58–63, 88.

²⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 65–67, 126.

український уряд відмовився сплачувати гроші. Проте у висліді вереснева подорож до Берліна дала непогані результати. Німеччина, хоча й на певних умовах (вихід флоту під українськими прапорами в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти), погоджувалася з поверненням флоту та почала поступово віддавати кораблі. Нарешті, 8 листопада 1918 р. в Одесі була скликана спеціальна нарада, на якій військово-морський аташе Німеччини в Україні віце-адмірал А. Гопман повідомив В. Є. Клочковському та іншим українським представникам про передачу всього флоту Україні без будь-яких застережень. Крім цього, А. Гопман зазначив, що червона Росія добровільно затопила свою частину Чорноморського флоту в Новоросійську й Україні передається українська частина Чорноморського флоту²⁴². 11 листопада 1918 р., у день

Покровський Андрій Георгійович,
Миколаївський градоначальник,
Міністр морських справ в уряді
гетьмана П. Скоропадського
(Вице-адміраль Андрей Георгієвичъ
Покровскій // Морской журналъ. № 90(6).
Юнь, 1935. С. 5–6)

підписання в Комп'єні договору з країнами Антанти про капітуляцію Німецької імперії в Першій світовій війні, німецьке командування повністю повернуло Україні кораблі Чорноморського флоту, що базувалися в Севастополі, Миколаєві, Одесі та Керчі. 12(14) листопада 1918 р. П. Скоропадський призначив Морським міністром Української Держави колишнього Миколаївського градоначальника А. Г. Покровського, а головнокомандувачем Чорноморського флоту В. Є. Клочковського. 13 грудня 1918 р. Радою Міністрів видано постанову про фінансове забезпечення Державного флоту України, на потреби якого мали асигнувати близько 24 млн руб.²⁴³.

²⁴² Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України. Севастополь, 2013. С. 197.

²⁴³ Там само. С. 192–202.

У Миколаєві святкували з приводу призначення гетьманом П. Скоропадським на посаду Морського міністра А. Г. Покровського. Редактор-видавець миколаївської газети «Южное слово» Володимир Петрович Юріцин опублікував лист А. Г. Покровського до миколаївців:

«Глубокоуважаемый Владимиръ Петровичъ!

Уѣзжаю спѣшно въ Кіевъ, и къ сожалѣнію, не имѣю возможности отвѣтить на многочисленныя сердечныя привѣтствія, полученныя мною изъ Николаева. Прошу черезъ посредство вашей газеты передать учреденіям и лицамъ, выразившимъ столь лестныя для меня чувства по поводу моего назначенія морскимъ министромъ, что я глубоко тронуть, благодаренъ и буду стремиться оправдать надежды, возлагаемыя на меня.

Адмиралъ Покровскій»²⁴⁴.

Незадовго до від'їзду газета «Южное слово» опублікувала інтерв'ю з А. Г. Покровським під назвою «Возрожденіе Николаева. Колыбель украинского флота». В ньому йшлося про прагнення українського уряду до організації сильного військового флоту України на Чорному морі та ставилося питання про розміщення центру управління флотом. Після переміщення центру управління флотом до Севастополя, «несмотря на то, что рядъ виднѣйшихъ военно-морскихъ авторитетовъ тогда же высказывался против такого перевода, такъ какъ Севастополь совсѣмъ не обезпеченъ отъ разгрома съ моря, тогда какъ Николаевъ, благодаря своему географическому положенію на широкой многоводной рѣкѣ на разстояніи почти 100 верстъ отъ открытого моря, можетъ обезпечить отъ такого разгрома», питання про повернення управління назад до Миколаєва весь час дискутувалося на різних рівнях. Головним аргументом «проти» було замерзання миколаївського порту взимку, але з появою криголамів цю проблему вирішено. Український уряд збирався залишити управління флотом у Севастополі, а Миколаєву відводилася «роль, хотя и немаловажная, колыбели возрождающагося флота и, можетъ быть, мѣста его стоянки.

²⁴⁴ Письмо адмирала А. Г. Покровскаго // Южное слово: Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. Пятница, 22 ноября 1918 года. № 31. С. 3.

Такое вполне определенное решение вопроса о значении Севастополя и Николаева для будущего украинского флота на Черном море включает в себя ответ на другой не менее важный вопрос о том, будет ли Севастополь составной частью Украины». Газета повідомляла слова А. Г. Покровського про те, що, незважаючи на призупинення переговорів про злиття Криму з Україною, «в правительственных сферах твердо убеждены, что такое слияние состоится в ближайшее же время». На залишки російського флоту претендували «Україна, кавказькі вільні держави, Кубань и Донь». Після підписання російським більшовицьким урядом додаткових умов до Брест-Литовського договору Німеччина, котра раніше наполягала на опіці над флотом до моменту розподілу його між претендентами, фактично віддала пріоритет Росії і навіть розпорядилася спустити українські прапори. Якщо Німеччина піде від Босфору і Дарданелл, не виключалася можливість зіткнення Чорноморського флоту з флотом Антанти. Відтак, на думку А. Г. Покровського, негайною була потреба в добудові крейсера, міноносців та підводних човнів, які знаходились на миколаївських стапелях у різному ступені готовності від 60 % до 90 %²⁴⁵. Поряд з інтерв'ю А. Г. Покровського була опублікована бесіда з М. К. Кульманом, котрий заявив, що німецький уряд лише обіцяв надати заводам замовлення на виготовлення цистерн, торгових пароплавів і платформ, а український уряд взагалі не надав ще жодного замовлення, однак заводи не втрачали надії на одержання від Морського міністерства замовлень на завершення недобудованих суден²⁴⁶.

Відомий миколаївський журналіст Д. Кокізов у газеті «Южное слово» опублікував радикальнішого змісту статтю під назвою «Надежды Николаева», в якій він відверто визнав:

«Съ назначеніемъ адмирала А. Г. Покровскаго на постъ морского министра Украины нашъ городъ получаетъ возможность твердо

²⁴⁵ Возрожденіе Николаева. Колыбель украинского флота. Бесѣда съ адмираломъ А. Г. Покровскимъ // Южное слово: Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. Воскресенье, 20 октября 1918 года. № 1. С. 1–2.

²⁴⁶ Возстановленіе заводовъ (Бесѣда съ г. Кульманомъ) // Южное слово: Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. Воскресенье, 20 октября 1918 года. № 1. С. 2.

надяться на здійснення багатьох із своїх надій, зв'язаних з морським відомством і знаходящимся в повній залежності від відносин до нього самого морського міністра. Перше місце серед цих надій, звичайно, займає відкриття наших великих суднобудівельних заводів для початку на них роботи різних категорій».

Другим питанням було передавання місця земель як у межах, так і навколо Миколаєва, котрі належали морському відомству, але не представляли для нього істотної цінності. Стаття Д. Кокізова закінчувалася цитуванням телеграми, направленої редакцією А. Г. Покровському:

«Твердо надіємся, що під вашим керівництвом відродиться славний Чорноморський флот і николаєвські заводи швидко почнуть роботу і спасуть від голоду багато тисяч безробітних»²⁴⁷.

Таким чином, у Миколаєві з призначенням А. Г. Покровського на посаду Морського міністра очікували відновлення суднобудування та сподівалися на повернення центру управління Чорноморським флотом.

Одним із найперших заходів, які, як очевидно, український уряд збирався якнайшвидше реалізувати в Миколаєві для розбудови флоту, було створення Гардемаринської школи для підготовки офіцерів Чорноморського флоту Української Держави. Для розміщення школи збиралися пристосувати будинок колишньої Миколаївської фельдшерської школи, на ремонт якого виділялося 40 тис. рублів. Набір до школи оголошувався відразу на три курси, для чого використовувався контингент молодих людей українського походження з колишніх гардемарин Петроградського морського училища й окремих гардемаринських класів, котрі не встигли закінчити навчання через ліквідацію навчальних закладів. Чисельність гардемарин мала дорівнювати 200 особам: 72 – на молодшому курсі, 66 – на середньому і 62 – на старшому. На обладнання класів і забезпечення підручниками планувалося 118 000 рублів. На утримання школи в 1918 р. мали виділити

²⁴⁷ Кокізов Д. Надежды Николаева // Южное слово: Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. Четверг, 18 ноября 1918 года. № 25. С. 2.

Контр-адмірал
Фролов Сергій Іванович,
начальник Гардемаринської
школи в Миколаєві

46 380 руб., в 1919 р. – 1 681 480 руб. До викладання в школі і виховання майбутніх офіцерів збиралися залучити кращих знавців військово-морської справи²⁴⁸. Керівником цього навчального закладу було призначено уродженця Миколаєва, контр-адмірала Сергія Івановича Фролова²⁴⁹.

Отже, фактично в листопаді 1918 р. Україна нарешті створила власні військово-морські сили – український Чорноморський військово-морський флот став реальністю. Тоді ж постало питання про його історичну спадщину – архівні документи Чорноморського флоту, що накопичувалися в Чорноморському центральному військово-морському архіві в Миколаєві. 16 листопада 1918 р. командир Миколаївського порту М. М. Римський-Корсаков, якому за посадою підпорядковувався архів, розглянув пропозиції управляючого суднобудівним заводом «Руссуд» і 30 листопада 1918 р. відправив власного листа, зареєстрованого канцелярією заводу 2 грудня 1918 р., з міркуваннями щодо здійснення ремонту, виділення додаткових приміщень, збільшення стелажного обладнання й столів для роботи з документами, проведення електричного освітлення в архіві та можливого його переміщення до нової будівлі²⁵⁰. Розглядалося також питання про надання архіву прав, присвоєних Архіву Морського міністерства Української Держави²⁵¹. 3 липня по листопад 1918 р. велося листування про доцільність передавання справ Тимчасового архіву Чорноморського флоту, заснованого Є. М. Квашніним-Самарініним 1915 р. у Севастополі, до Миколаєва²⁵².

²⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 1-А. Арк. 11–17.

²⁴⁹ Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України. С. 189–191.

²⁵⁰ ДАМО. Ф. 300. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 96.

²⁵¹ Див. опис до фонду РДА ВМФ № 362. Спр. 163.

²⁵² Там само. Спр. 5.

За періоду Директорії, котра спершу в справі флоту ледве не припустилася помилок Центральної Ради, 25 січня 1919 р. було прийнято «підвалину державної української фльоти» – «Тимчасовий закон про військовий флот Української Народної Республіки» та «Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий Флот Української Народної Республіки»²⁵³, 26 січня 1919 р. – «Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки»²⁵⁴, 11 січня 1919 р. схвалено «Закон про заснування Гардемаринської школи, про її штати та асигнування 46 380 карбованців на витрати цієї школи»²⁵⁵, 20 січня 1919 р. – «Закон про штати центральних установ Морського міністерства»²⁵⁶.

У «Законі про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий Флот...» Українська Народна Республіка перебрала на себе «всі права та матеріальні обов'язки бувшої Російської імперії, зв'язані з будівлею кораблів» на миколаївських верфях. Український військово-морський флот мав комплектуватися з бойових та допоміжних кораблів усіх типів, повинен був забезпечуватися всіма органами, частинами, інституціями, закладами, а саме: 1) з кораблів, які будувалися на суднобудівних заводах Миколаєва (лінкорів – 1, крейсерів – 4, ескадрених міноносців – 12, підводних човнів – 8, канонірок – 1, наливних теплоходів – 1, пароплавів типу «Ельпидифор» – 12, плавучого доку на 30 тисяч тонн та «матки» для підводних човнів); 2) з кораблів колишнього російського Чорноморського флоту, котрі мають перейти в розпорядження та власність України; 3) з інших кораблів, здобутих

²⁵³ Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про Військовий Флот Української Народної Республіки; Тимчасовий закон про військовий флот Української Народної Республіки // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Виданий 8 лютого 1919 року. 5-й випуск. Ч. 79.

²⁵⁴ Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Виданий 18 лютого 1919 року. 8-й випуск. Ч. 101.

²⁵⁵ Закон про заснування Гардемаринської школи, про її штати та асигнування 46380 карбованців на витрати цієї школи // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Виданий 18 лютого 1919 року. 8-й випуск. Ч. 107.

²⁵⁶ Штати Центральних Установ Морського Міністерства Української Народної Республіки // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Виданий 5 серпня 1919 року. 29-й випуск. Ч. 410.

Українською Народною Республікою шляхом придбання, та тих, що підняли українські прапори (наприклад, ескадрених міноносців «Україна», «Гайдамак» та інших, котрі перейшли з Балтійського до Чорноморського флоту); 4) постів, радіостанцій та інших засобів зв'язку; 5) відділу гідроавіації; 6) морської берегової охорони; 7) піших допоміжних частин флоту. Миколаїв посідав особливе місце в планах Директорії. Для підготовки військово-морських фахівців тут збиралися відкрити не лише Гардемаринську школу, а й Академію, Гардемаринські класи з повторними курсами для старшин, спеціальні класи для старшин, тимчасові короткі курси для старшин (гарматні, мінні, штурманські, механічні, електромеханічні тощо), спеціальні школи для кондукторів флоту і матросів, депо новобранців для початкового навчання. На флоті мали служити 800 старшин і 12 500 матросів. До закону про флот навіть додавалися штати Миколаївського та Маріупольського військових портів. Більше того, у зв'язку з війною військові порти Миколаєва та Маріуполя підлягали розширенню. У розпорядження Морського міністерства асигнувалося 100 млн крб, з яких суднобудівним заводам «Наваль» і «Руссуд» діставалося 20 млн крб. Замість кожного судна, що вибувало зі складу діючого флоту, негайно мало закладатися нове судно. Всі частини та інституції морського відомства Української Народної Республіки мали керуватися Зведенням Морських Постанов Російської імперії видання 1913 р. зі всіма змінами і додатками, виданими імператорським та Тимчасовим урядами, якщо ці закони не змінювалися й не доповнювалися законодавством Української Держави²⁵⁷. Всі ці законодавчі ідеї належали вже іншому Морському міністру України Михайлу Івановичу Білінському, яким також було ініційовано надання українських назв низці кораблів Чорноморського флоту. Однак цим законам і планам не судилося здійснитися. Згодом Директорія вже почала формувати Морський полк у Вінниці, а потім у

²⁵⁷ Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий Флот Української Народної Республіки; Тимчасовий закон про військовий флот Української Народної Республіки // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Виданий 8 лютого 1919 року. 5-й випуск. Ч. 79.

Коломиї, Гардемаринську школу відкрито в Кам'янці-Подільському, тобто надто далеко від Чорного моря²⁵⁸.

Центральна Рада припустилася помилок, уважаючи, що Україна не має потреби у військовому флоті. В Миколаєві, економіка якого ґрунтувалася на суднобудуванні, це призвело до катастрофічної ситуації на суднобудівних заводах, призупинення їх роботи, масового безробіття і загальної фінансової кризи в місті. Кризова ситуація поглибилася спершу в результаті захоплення влади в місті більшовиками, а потім із приходом німецько-австрійських військ. У результаті в Миколаєві вибухнуло повстання, ініціатива якого зародилася на суднобудівних заводах «Наваль» і «Руссуд». Німці, замість виконання умов Брест-Литовського мирного договору, не тільки захопили діючий Чорноморський флот, а й намагалися здійснити добудову закладених ще за Російської імперії військових кораблів у Миколаєві. Із цією метою вони реквізували миколаївські суднобудівні заводи. За гетьманування Павла Скоропадського до делегації, яка вела переговори в Берліні з приводу повернення Чорноморського флоту Україні, було включено керівників миколаївських суднобудівних заводів Бориса Юренєва та Миколу Кульмана. Однак досягнуті на переговорах домовленості про спільне будування кораблів для торгового флоту та сільськогосподарської техніки порушено німцями, через що Павло Скоропадський прийняв рішення самостійно будувати кораблі для потреб військового флоту України. Через призначення на посаду Морського міністра в уряді Скоропадського колишнього миколаївського градоначальника, віце-адмірала Андрія Покровського, Миколаїв не тільки плекав надії на відродження Чорноморського флоту та відновлення роботи суднобудівних заводів, а й мріяв про повернення місту статусу центру управління Чорноморським флотом. Уряд Скоропадського встиг схвалити рішення про відкриття в Миколаєві Гардемаринської школи для підготовки офіцерського складу флоту, керівником якої став уродженець Миколаєва, контр-адмірал Сергій Фролов; Миколаїв було визначено місцем дислокації 2-го полку морської піхоти; Миколаївське відді-

²⁵⁸ Шрамченко С. Закон про Державну українську флоту та його виконавці. С. 32–37.

лення Балтійського суднобудівного заводу реорганізовано в Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства Української Держави; вжито заходів щодо покращення збереженості документів у Чорноморському центральному військово-морському архіві. За Директорії було схвалено низку законів для розбудови військово-морського флоту України, в т. ч. затверджено штати Миколаївського військового порту. Планувалося, що в Миколаєві інтенсивно розвиватиметься суднобудування, з цією метою уряд виділяв миколаївським суднобудівним заводам «Наваль» і «Руссуд» 20 млн крб. У планах Директорії УНР було відкриття в Миколаєві Академії, Гардемаринських класів для старшин, інших навчальних закладів для підготовки офіцерів і матросів Чорноморського флоту.

Таким чином, політика гетьмана Павла Скоропадського та Директорії УНР була спрямована на посилення Чорноморського флоту та розвиток суднобудування, однак через відомі політичні причини й історичні умови нічого із запланованого реалізувати не вдалося. Військово-морські сили України відродилися лише за часів незалежності України.

Розділ 2

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

2.1 Типологія селянських повстань 1918–1921 рр.

Селянське питання в Україні належить до категорії «вічних» і актуальних для будь-якого часу. М. Грушевський вважав селянство рушійною силою, яка може реалізувати «народний ідеал справедливості». В своїй роботі «Підстави Великої України» він писав: «Протягом цілого (IX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму»²⁵⁹.

Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні українського селянства стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи по знищенню селянина-власника («військовий комунізм», голодомори, колективізація).

У цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових частинах, як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте жодна з існуючих на той час

²⁵⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 1994. Т. 1. До початку XI віка. С. LXVII–LXVIII.

влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Селяни спочатку вітали кожен нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, а пізніше розчарувалися нею в результаті несповнених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову²⁶⁰.

У процесі формування концепції Української революції (1917–1921 рр.) як самостійного історичного явища стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з найважливіших її особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку до кінця²⁶¹. За твердженням А. Граціозі: «...тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті»²⁶². На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – повноцінного створення національної держави.

Становище селян України у 1917–1921 рр. було складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух.

1918–1921 рр. характеризувалися численним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян на Миколаївщині. Він проявив себе у таких напрямках:

- весна – зима 1918 р. – антигетьманський;
- весна – літо 1919 р. – антибільшовицький;
- осінь 1919 – зима 1920 рр. – антиденікінський;
- 1920–1921 рр. – антикомуністичний.

Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили

²⁶⁰ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр. Нові інтерпретації // Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Львів, 1999. Вип. 2. С. 131.

²⁶¹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / за заг. ред. В. Лободаєва. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 7–8.

²⁶² Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. М.: РОССПЭН, 2001. С. 21.

місцевий характер і спрямовувалися проти будь-якої з існуючих влад. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу: «німецько-австрійську», «більшовицьку» чи «білогвардійську», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомі недоліки²⁶³.

Складною і водночас негативною сторінкою повстанства були бандитські формування, які займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Миколаївщини. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Процес створення повстанських загонів виглядав таким чином: організатори обходили всіх найбільш революційно налаштованих селян, а також потерпілих від дій різних влад. З них створювалося головне ядро – осіб 20–50. Удень активісти й учасники повстання нічим себе не проявляли. Робота велася вночі. Створивши осередок, організатори встановлювали зв'язки з сусідніми селами. Через 2–3 тижні цілі волості були покриті густою сіткою таких бойових осередків, які давали в сукупності 5–6 озброєних формувань кількістю до 2 000 бійців²⁶⁴. Подібна система, без жорсткої централізації, не заважала повстанцям кожного села діяти окремо або навіть скочуватися до мародерства. В деяких випадках процес організації йшов далі – повсталі волості об'єднувалися між собою, і в результаті майже цілі повіти ставали поза будь-якою владою²⁶⁵.

Антигетьманські повстання. У березні 1917 р. в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша у ХХ ст. спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головна причина такої ситуації – недостатньо широка база державотворення. Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити головні соціально-економічні питання, особливо

²⁶³ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). С. 73–74.

²⁶⁴ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). С. 17–18.

²⁶⁵ Бабій В. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. К.: АН УРСР, 1956. С. 218.

аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромних методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку. Тому після повалення самодержавства почалася стихійна боротьба українського селянства за землю. Основними формами селянського руху тоді були виступи, пов'язані із захопленням сіножатей, спрямовані на обмеження прав поміщиків на луки та пасовища.

Спроби Гетьманату та Директорії УНР провести аграрні реформи не мали успіху. Відразу після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського великі землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд з цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 р.), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викуплених земель. Ця консервативна аграрна програма не була прийнята більшістю населення. Директорія УНР за місяць оволоділа Україною, виступаючи проти денікінщини та більшовизму, що не завадило їй спиратись на повстале селянство та більшовицькі гасла з аграрного питання. Подальший курс Директорії УНР виявився непослідовним. Вона намагалася вилучити землю у поміщиків без викупу, пообіцявши їм компенсацію на агротехнічні вдосконалення, і залишила ділянки по 15 десятин у заможних селян. Для бідноти і поміщиків такі заходи були непопулярними.

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники за допомогою німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 р. на Миколаївщині розгорнулася селянська антигетьманська та антиокупаційна боротьба.

Повстанський рух, очолюваний Т. Гуляницьким, М. Урсуловим, поширився по територіях сучасних Первомайського, Доманівського, Вознесенського, Очаківського районів, у зоні Тилігульського і Березанського лиманів²⁶⁶. Визначною подією цього часу було збройне повстання 15–16 листопада 1918 р. у Вознесенську. Під керівництвом підпільного ревкому повсталі розгромили міську управу, німецький гарнізон. Влада на кілька днів перейшла до рук ревкому²⁶⁷.

У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загони самооборони, допомагали новій владі проводити реквізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського і австро-німецька окупація негативно сприйнялася селянами Березанщини. Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців. Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М. Панченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили реквізиції коней та зброї. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у розгортанні певної кількості повстань представників етнічних меншин²⁶⁸.

Висунська бойова дружина перед окупацією села німецько-австрійськими військами влилася в комуністичний повстанський загін імені Т. Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове – Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав²⁶⁹.

²⁶⁶ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 163–170.

²⁶⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / відп. ред. В. С. Васильєв. К.: УРЕ АН УРСР, 1971. С. 34.

²⁶⁸ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 85.

²⁶⁹ Скирда А. Казаки свободы: Нестор Махно, казак анархии и гражданская война в России 1917–1921. М.: ИНИОН, 1989. С. 127.

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мушили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з с. Привільне для спільного виступу²⁷⁰. 9 листопада 1918 р. полтавці-баштанці під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту²⁷¹. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варты Попов з кількома прибічниками втекли до Херсона²⁷². Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсона, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Нової Полтавки на Миколаїв. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був роззброєний²⁷³. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Нової Полтавки – Горожино, допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб.²⁷⁴

З антигетьманськими повстаннями пов'язана і діяльність отамана Н. Григор'єва. У травні 1918 р. Н. Григор'єв пішов на службу до гетьмана П. Скоропадського, очевидно, розчарувавшись у здатності представників Центральної Ради навести порядок в Україні. Майбутній отаман став гетьманським полковником і командував однією з частин 6-го Полтавського корпусу, який входив до складу Запорізької дивізії. Проте минуло небагато часу, і Н. Григор'єв не тільки сам розірвав відносини з гетьманським режимом, а й опинився серед найактивніших борців з гетьманщиною. Це сталося влітку 1918 р., і мотиви носили політичний характер. Судячи з усього, як національно свідомий українець, Н. Григор'єв не зміг прийняти політику гетьманського уряду, який виявився іграшкою в руках австро-німецьких окупантів²⁷⁵. Спільна

²⁷⁰ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 74.

²⁷¹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 158–159.

²⁷² Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 175.

²⁷³ ДАМО. Ф. Р-940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 3.

²⁷⁴ Там само. Спр. 210. Арк. 3.

²⁷⁵ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Фастів: Поліфаст, 1998. С. 9–13.

антигетьманська позиція знову зблизила Н. Григор'єва з силами «лівого» напрямку, від яких він свого часу відійшов. Саме в цей час Н. Григор'єв зрозумів своє справжнє покликання – він почав організовувати масове повстання селян Херсонщини проти гетьманського режиму і співробітничати з Директорією УНР.

На початку грудня 1918 р. Н. Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР С. Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загоони отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ Армії УНР. Вказана група була головною частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України²⁷⁶. В цей час Херсонська дивізія складалась із чотирьох піхотних і одного кінного полків та двох батарея польових гармат²⁷⁷.

12 грудня 1918 р. «Республіканські війська східної Херсонщини» увійшли до Миколаєва. Проте втримати владу в Миколаєві Григор'єву не вдалося. У другій половині грудня німецькі загоони на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили повстанців з Миколаєва. Натомість отаман Григор'єв направив ультиматум Німецькій раді солдатських депутатів, генералу Гільгаузєну та генералу Заку, а також Об'єднаній раді миколаївських робітників, міському самоуправлінню, комісару С. Юрицину, сутність якого зводилася до наступних слів: «Якщо німці впродовж чотирьох днів, починаючи з 12.00 31 грудня 1918 р. за новим стилем, не покинуть Миколаїв і Долинську, то ніхто з них не побачить свою батьківщину»²⁷⁸. Німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана²⁷⁹. «Григор'ївські загоони знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії УНР у

²⁷⁶ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. Ч. 1. С. 127.

²⁷⁷ Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1999. № 1/2. С. 63.

²⁷⁸ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 91–92.

²⁷⁹ Крючков Ю. С. История Николаева. От основания до наших дней. Николаев: Возможности Киммерии, 1996. С. 160.

цих містах та містечках була відновлена»²⁸⁰. Проте через неузгодженість дій між вищим республіканським командуванням та Григор'євим – УНР на початку січня 1919 р. знову втратила Миколаїв.

Отже, антигетьманська повстанська боротьба на Миколаївщині носила різний характер. Це і власне стихійний селянський рух, викликаний реквізиціями та тим економічним пресом, який впроваджувала місцева адміністрація, спираючись здебільшого на силу окупаційних військ, а також очолюваний більшовиками диверсійно-терористичний рух, спрямований на дестабілізацію ситуації, який використовував прорахунки у внутрішній політиці гетьманського уряду та німецько-австрійської адміністрації. Як окреме явище слід виділити діяльність отамана Н. Григор'єва, який у період літа – зими 1918 р. представляв Директорію УНР.

Антибільшовицький повстанський рух. Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику «воєнного комунізму» (продрозверстка, насадження комун). Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала натравлення одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи прийнято було називати «антирадянськими», хоча більшість антибільшовицьких повстань були направлені проти комуністів. Про це свідчать і їх гасла: «Геть комуністів і надзвичайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК»²⁸¹.

Здійснення і придушення повстань супроводжувалися насильством і кровопролиттям. Головну роль у придушенні антибільшо-

²⁸⁰ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 25.

²⁸¹ Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. 1926. № 3–4. С. 9.

вицьких виступів відіграла Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, яку очолював М. Лаціс²⁸². Для боротьби з селянством використовувалися армійські частини, що формувалися за межами України, а також комнезами. Останні часто не відповідали своєму призначенню, а були створені лише на папері. Нерідко вони самоусувалися від активної участі в надто непопулярних на селі заходах.

Антибільшовицький повстанський рух на Миколаївщині був переважно стихійним. Високим рівнем організації виділялися лише армійські повстання. Крім них, слід виділити повстання представників етнічних меншин та селянські загони, які діяли на невеликій території, часто в межах власної волості. Серед великих селянських повстань слід виділити лише діяльність Врадіївської Хліборобської республіки.

Найбільш відомі армійські повстання – це виступ отамана Н. Григор'єва та заколот у Вознесенську під керівництвом полковників Левашевського і Макарова та поручика Зеленського²⁸³. Боротьбу з повстаннями армійського типу вів К. Ворошилов, який після III Всеукраїнського з'їзду Рад очолив Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Для придушення повстань і боротьби з бандитизмом були створені спеціальні військові частини, посилено органи ВЧК.

7 травня 1919 р. Н. Григор'єву було наказано йти маршем у Бессарабію, але цей наказ суперечив планам отамана за-

Отаман Григор'єв (ліворуч) і Антонов-Овсієнко у штабному вагоні на ст. Знам'янка. 1919 р.

(URL: <https://cdn.turkaramamotoru.com/uk/grigor-yev-matvij-oleksandrovich-32934-9.jpg>)

²⁸² На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922: сб. док. и матер. К.: Политиздат, 1971. С. 72.

²⁸³ Одеський комуніст. 1919. 19 серпня.

кріпитися на південному сході України. Це стало приводом для початку військових дій проти більшовиків. 8 травня в Єлисаветграді Ю. Тютюнник оголосив Універсал Н. Григор'єва: «Народе український! Народе змучений!.. замість землі і волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайку й комісарів з Московської оборки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у штанях з мішковини, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й запевняють тебе, що все це на користь народу. Працьовник святий! Божий чоловік! Подивись на свої мозолясті руки... Уряд авантюриста Раковського та його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати всього народу. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його... Всякі вбивства без суду народного, мародерства, безчинства, вторгнення в чужу оселю, незаконні реквізиції будуть припинятися на місці силою зброї. Своїми замісниками призначаю товариша Юрка Тютюнника, товариша Горбенка та товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання»²⁸⁴.

Популярні серед селян гасла, великий антибільшовицький рух – 98 повстань на Україні в квітні місяці, – дали Н. Григор'єву змогу захопити значну територію: від Черкас і Кременчука до Херсона і Миколаєва. Тилові частини Червоної армії ледь чинили опір, а деякі з них переходили на бік повсталих. Так, 12–14 травня 1919 р. в Миколаєві сталося антибільшовицьке повстання моряків флотського напівекіпажу, які виявили солідарність з ідеями григор'ївщини²⁸⁵. З пропозицією об'єднати сили Н. Григор'єв звернувся до Н. Махна, який тоді був союзником більшовиків. Н. Махно запевнив більшовицьке командування, що він триматиме фронт, а своє ставлення до григор'ївщини з'ясує пізніше²⁸⁶. Штаб повстанців перебував в Олександрії, а головні сили отаман планував кинути на Лівобережжя.

²⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 3.

²⁸⁵ Деникинское подполье в Николаеве (Введение). С. 9.

²⁸⁶ Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махно з радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки. К.: Наукова думка, 1991. С. 80.

Наступ григор'ївських військ порушив більшовицьку систему «викачування» продовольства з України. На захопленій території «були розігнані продовольчі органи в повітах, розграбовані заготівельні пункти зерна»²⁸⁷, відзначалося в доповіді Одеського губпродкому. В результаті заколоту були відрізані від заготівлі найбільш забезпечені хлібом повіти Херсонської та Таврійської губерній.

Проте успіхи Н. Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Н. Махно, вбачаючи в Н. Григор'єві небезпечного конкурента, відмовився приєднатися й навіть публічно осудив заколот. Отаман Зелений, що виступав раніше, також не надав йому допомоги. Відмежувалися від Н. Григор'єва майже всі українські партії правої орієнтації. Селянство перестало підтримувати григор'ївщину, зрозумівши, що отаман виступає не тільки проти більшовиків, а й проти системи рад взагалі.

Не підняли престиж григор'ївців і терористичні дії. Без селянської підтримки григор'ївське військо розбилося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення. Розстріли проводилися незалежно від партійної приналежності. Розстрілювали більшовиків, боротьбистів, робітників радянського апарату, комнезамівців. Зокрема, в Казанці було знищено 32 особи²⁸⁸.

Значно послаблені сили григор'ївців вдалося розгромити загонам Червоної армії. Використовувалися, зокрема, частини бригади М. Голубенка та інтернаціонального полку, що прибули з Одеси, бронепоезд «Спартак», кораблі Дніпровської військової флотилії, робітничі загани. Війська під командуванням К. Ворошилова (Кременчуцький напрям) та О. Пархоменка (Катеринославський напрям) у третій декаді травня взяли в лещата основні сили григор'ївців і розгромили їх біля станції Кобеляки на Полтавщині. 22 травня 1919 р. була захоплена столиця отамана – Олександрія. Після цього «григор'ївський повстанський рух перетворюється в купу грабінницьких банд, він почав розкладатися на очах»²⁸⁹.

²⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 16, 112.

²⁸⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 240. Арк. 2.

²⁸⁹ Максименко Я. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 годах // Летопись революции. 1925. № 4. С. 164.

Отаман Н. Григор'єв зробив останню спробу приєднатися до махновців. В особистій розмові Н. Махно зрозумів, що Н. Григор'єв вбачає ворогів лише в більшовиках, творячи насильства над селянами. Звинувативши його у зв'язках з денікінцями, Н. Махно спровокував перестрілку, в результаті якої Н. Григор'єв був убитий 27 липня 1919 р. в селі Сентове Олександрійського повіту²⁹⁰. Виступ Н. Григор'єва тривав менше місяця – з 7-го по кінець травня 1919 р., хоча рештки загонів діяли до липня і були знищені біля сіл Грейгове, Явкіне, Полтавка-Баштанка та станції Березнегувата²⁹¹.

Заколот Н. Григор'єва був одним із перших великих антибільшовицьких виступів армійського типу. Його підтримали широкі маси селянства. Коли ж григор'ївці відійшли від системи рад, то лави їх бійців зменшилися. Військові частини поступово перетворилися в банди мародерів, що були розгромлені загонами Червоної армії.

Крім армійських повстань, певне значення для Миколаївщини мали повстання представників етнічних меншин. 8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини й охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи²⁹². При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партійна дружина з міста була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 р.²⁹³.

²⁹⁰ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). Запорожье: Дикое поле, 1995. С. 130.

²⁹¹ Наша біографія // Народна трибуна. 1987. 3 січня.

²⁹² Щетенко Л. А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Ч. 2. Херсон, 1997. С. 4.

²⁹³ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). С. 59.

У серпні 1919 р. відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф. Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й. Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів²⁹⁴. В Явкиному повсталі селяни під керівництвом П. Гудимова і С. Коломотського розгромили партійний осередок²⁹⁵.

Невеликі загоны створювалися за принципами «селянської вольниці». Вони часто використовували тактику розсіювання і діяли по всій території Миколаївщини. Нерідко партизанські загоны, які не мали чіткої програми дій, скочувалися до мародерства. Саме на них більшовицькою пропагандою обґрунтовувалося гасло боротьби з «куркульською контрреволюцією та бандитизмом»²⁹⁶.

Повстання антибільшовицького напрямку весни – літа 1919 р. не переросли в згуртований селянський рух з певними цілями та завданнями. Хоча частина з них досягла високого рівня організації і була ліквідована перед приходом денікінських військ. Типологія антибільшовицьких повстань свідчить про хибність політики більшовицької влади в аграрному, національному та військовому питаннях, що призвело до спалаху повстансько-партизанського руху.

Антиденікінські повстання. Наприкінці літа 1919 р. Миколаївщина була захоплена білогвардійськими військами, однак швидко проти них розпочався новий етап повстанської боротьби. Привертає увагу те, що багато загонів очолили отамани, які партизанили в тилу Червоної армії²⁹⁷. В донесеннях того часу говорилося: «Селянство, яке відчуло режим денікінщини – повернення земель поміщикам, відшкодування їм збитків, грабунки, – невдо-

²⁹⁴ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 88.

²⁹⁵ ДАМО. Ф. Р-940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 35.

²⁹⁶ Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса: Маяк, 1980. С. 70.

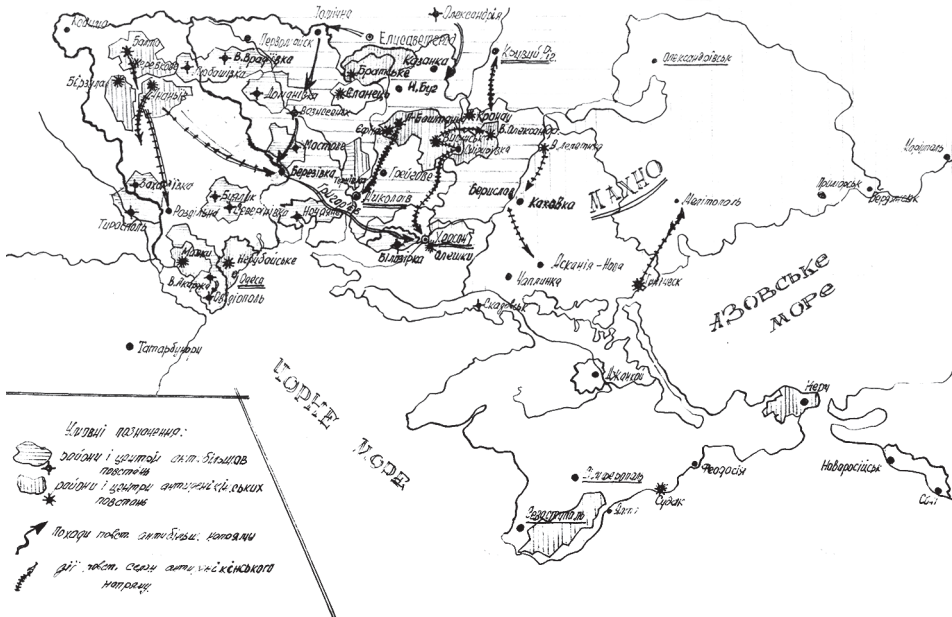
²⁹⁷ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. К.: Наукова думка, 1991. С. 120–121.

волене та тримається зухвало. Дякуючи чому повстанці, Зелений, Ангел, знову популярні серед селянства»²⁹⁸.

Денікінський режим мав великі вади. Головний недолік – це невіршеність аграрного питання. Спроби білогвардійців реставрувати поміщицьке землеволодіння, «третьої сніп» та реквізиції, наштотхнулися на опір селянства. Вирішальною причиною, що послужила початком збройної боротьби, стала примусова мобілізація до Добровольчої армії. Не покращили ситуації, а навпаки, загострили, – погроми та приниження національних меншостей.

Позитивними явищами можна вважати лише свободу віросповідання і торгівлі, але в даній ситуації вони не мали вирішального значення.

Повстанський рух селян Миколаївщини осені 1919 – зими 1920 рр. мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли й антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікін-

Карта повстанського руху селян Півдня України (1919–1920 рр.)

(Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Бахтанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв: ПП «Спрінт-прінт», 1999. С. 112)

²⁹⁸ Гражданская война на Украине 1918–1920: сб. док. и матер.: в 3-х т., 4-х кн. К.: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 446.

ського спрямування був дуже строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною.

Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загони, більшовицькі, боротьбистсько-борбистські, виступи представників етнічних меншин, формування державного типу (Висунська і Баштанська республіки). Серед проденікінських виступів вирізнялися загони «куркульської самооборони» при білогвардійському керівництві. Певну кількість серед повстань займали бандитські формування. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення.

На Миколаївщині суто селянським був загін Г. Трояна, до якого приєдналася група трикратівських жителів. Повсталі нападали на денікінські роз'їзди та розвідки²⁹⁹. Перед відступом денікінців у с. Парутиному організували повстанський загін з 80-ти бійців, який без зброї зробив напад на очаківські казарми. Повстанці озброїлися, деморалізували білогвардійців, чим сприяли захопленню Очакова більшовицькими військами³⁰⁰. В Анатоліївці селяни на чолі з Г. Тимофєєвим розгромили білогвардійський гарнізон³⁰¹. Виступи селян Братського і Сергіївки спочатку були також селянськими, але пізніше потрапили під вплив більшовиків. Командував загonom братчан В. Афанасьєв.

Повстансько-партизанський рух селянського типу був широко розповсюджений на Миколаївщині. Проте в чистому вигляді на довгий час він залишався рідкісним. Для цього була потрібна насамперед відносно велика кількість повстанців у загоні та колоритна фігура ватажка. Найчастіше ж селяни потрапляли під вплив більшовиків, махновців, боротьбистів, борбистів або скочувалися до реквізицій (грабунків).

²⁹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 338.

³⁰⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 3.

³⁰¹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 18.

Боротьбою проти денікінщини на території Миколаївщини керував підпільний комітет, який очолював С. Інгулов, а з середини листопада 1919 р. – А. Колтун. Більшовики проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки із закликами до боротьби³⁰². Під їх керівництвом були створені партизанські загони в селах Єланець та Анатоліївка. В Єланці його керівником був більшовик А. Новиков. До загону приєдналися солдати Єланецької та Щербанівської волостей, що були мобілізовані до денікінської армії. В селі Анатоліївка на початку вересня 1919 р. партосередок створив більшовицьке підпілля, яке очолив Т. Єфремов, під його керівництвом була створена партизанська група Ф. Воскова та К. Сичова. 21 січня 1920 р. партизани розгромили білогвардійський загін до 100 бійців, що прибув до Анатоліївки³⁰³. Великий вплив мали більшовики і на партизан Антонівської волості, якими керував Н. Губа.

Повстанський рух селян більшовицького типу відрізнявся високою організованістю. У губернських, повітових та деяких волосних центрах були створені більшовицькі підпільні комітети, що координували дії партизанських загонів. Повстанці мали тісні зв'язки з польовими штабами Червоної армії, проводили спільні бойові операції.

Крім більшовиків, великий вплив на партизанський рух селян мали партії боротьбистів та борбистів. Часто їх представники діяли спільно з більшовиками, проте в деяких випадках створювали власні підпільні комітети та повстанські загони. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської та Баштанської республік, а також мали власні партизанські загони. Один з таких загонів створено неподалік від Миколаєва – в Богоявленську. У ньому партизанили селяни і робітники³⁰⁴, кількістю понад 200 бійців, з двома кулеметами³⁰⁵.

Боротьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав чіткої організації. Есери очолювали невелику кількість повс-

³⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 71–72.

³⁰³ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 571. Арк. 21–24.

³⁰⁴ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919–1920 рр.). Херсон: Істпарт, 1933. С. 5.

³⁰⁵ Биншток М. Николаевское подполье // Летопись революции. 1926. № 3–4. С. 13.

танських загонів, що діяли самостійно. Не випадково широку популярність мали об'єднані ревкоми і повстанками, які контролювали діяльність партизанських загонів.

Певним сегментом антиденікінського повстанського руху були виступи представників етнічних меншин. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 р. тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання проти денікінців. Його жорстко придушили каральні загони, але на цьому боротьба не закінчилась³⁰⁶. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 р. озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців³⁰⁷. Виступали проти білогвардійської політики реквізицій і німецькі колоністи, зокрема, жителі Ландау, Блюменфельда, Мюнхена. Єврейська колонія Ефінгар стала головною базою полтавців-баштанців після розгрому Баштанської республіки³⁰⁸.

Виступи представників етнічних меншин можна вважати антиденікінською силою, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці були учасниками селянських повстань різних типів.

Крім антиденікінських повстань, на Миколаївщині були й такі, що підтримували денікінську владу. Соціальною опорою таких виступів були поміщики та заможні селяни. Загони «куркульської самооборони» діяли на Миколаївщині під керівництвом полковників Салікова³⁰⁹ та Лобурєва³¹⁰. Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що й антибільшовицькі повстання весни – літа 1919 р., і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, оскільки більшість селян вбачала головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети.

³⁰⁶ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. 1924. № 4. С. 40–41.

³⁰⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 467.

³⁰⁸ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 44.

³⁰⁹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р-1925. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 13.

³¹⁰ ДАХО. Ф. Р-1925. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 6.

Антикомуністичний повстанський рух. Антикомуністичний повстанський рух у 1920–1921 рр. був потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони створювали та брали участь в партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність у 1921 р.³¹¹

В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської та підпільної боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль у цьому процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще за життя декого з «класиків». Утім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розглядалося комуністичними ідеологами рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог. Отже, більшовикам, щоб зміцнити свою владу в українському селі, необхідно було впливати на весь селянський загаль. Що вони й робили переважно в дусі політики «воєнного комунізму», тобто карально-репресивними методами³¹².

Серед заходів, які проводилися більшовицьким керівництвом, особливо негативно сприймалася політика «воєнного комунізму». Слід вважати, що «воєнний комунізм» був не тільки головною причиною ворожого ставлення селянства до радянської влади, але і головною причиною, яка не дозволяла ліквідувати повстанство, більше того, вона сприяла його консолідації³¹³. Аналогічно сприймалася політика «класового розшарування» на селі та створення комітетів незаможних селян.

³¹¹ Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2012. Вип. 8. С. 176.

³¹² Мешков Д., Архирейський Д. Сини ображених батьків // Константи. 1999. № 2. С. 52.

³¹³ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. С. 156.

В цих умовах більшовики почали штучно провокувати антагонізм на селі. Так, у постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 29 січня 1921 р. вказувалося:

«І. Фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної ваги, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами і яким є фронт по боротьбі з господарською розрухою, закликавши маси трудящих України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицьким бандитизмом.

2. З метою політично-економічного роззброєння куркульта, яке живить бандитизм, зобов'язати всі військові й цивільні органи влади всебічно сприяти процесу розшарування села шляхом збільшення числа комітетів незаможників, посилення і поглиблення їх праці»³¹⁴.

Не менше значення мали «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», затверджена РНК УСРР 20 квітня 1920 р., а також постанова РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про створення «революційних трійок». Вони мали права ревтрибуналів, їх діяльність не регламентувалась юридичними процедурами, а рішення виконувались безапеляційно³¹⁵.

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з Центральної Росії. Розглядаючи більш заможного українського селянина виключно як куркуля, вони і ставилися до нього відповідно – як до ворога. Особливо під час самозабезпечення червоноармійських частин, «...яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»³¹⁶.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні акції. В квітні 1920 р. тільки за підозрою в розборі залізничного полотна на роз'їзді Казанка – Новий Буг радянським панцерником було обстріляне село Н. Дмитрівка, що знаходилось по-

³¹⁴ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків: Видання Народного Комісаріату УСРР, 1921. Т. 1. С. 34–36.

³¹⁵ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке» // Віче. 1994. № 1. С. 121.

³¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 448. Арк. 5.

близу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат³¹⁷.

Подібні явища зустрічали опір з боку селян, а також низових радянських та партійних працівників, які більше стикалися з повсякденним життям мас та краще розуміли їх настрої. Вони справедливо вказували, що внаслідок подібних дій радянська влада «отримує не розшарування села, а сприяння його згуртуванню під куркульським впливом на загальному лихові та біді, які спричиняються червоними військами»³¹⁸. Однак подібні заходи продовжували мати місце протягом усього часу боротьби з селянським повстанським рухом.

У свою чергу повстанці також діяли не в «білих рукавичках». У захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, згідно з підрахунками А. Залевського, повстанцями було знищено маже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту³¹⁹.

Протест селян набував різних форм, найпоширенішою з яких була збройна боротьба. У повстаннях брала участь значна частина українського селянства. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під контролем практично всю сільську місцевість. IV конференція КП(б)У мусила визнати, «що куркуль став фактичною владою на Україні»³²⁰. Та навіть визнавши факт втрати влади в сільській місцевості, більшовики не змогли остаточно зрозуміти її причини. Вони побачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище на селі лише діями куркулів. Дійсно, куркульство постачало повстанські загони не тільки фуражем, продовольством, але й найголовніше – керівними кадрами. Однак учасники повстанських загонів походили переважно із незаможних верств села.

³¹⁷ Ганжа О. І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР. К.: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 7. (Серія «Історичні зошити»).

³¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 195. Арк. 136.

³¹⁹ Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. 1959. № 4. С. 93.

³²⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К.: Політична література України, 1976. Т. 1. С. 71.

На Миколаївщині повстанський рух був найбільш організованим і численним у Первомайському повіті. Значні ліси і балки, суцільство з румунським кордоном і Поділлям і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків³²¹.

Антикомуністичний селянський рух на Миколаївщині представлений загонами Залізняка, Підкови, Головатого, Марченка, Гризла і Чумака (Кравченка) у Первомайському повіті. У Вознесенському повіті найбільш небезпечним для більшовиків був загін полковника Іванова на прізвисько «Чорна борода». Повстанці нападали на продзагони, військові і цивільні об'єкти, відбивали конфісковане в селах майно, знищували продподаткову документацію, ліквідовували радянський і партійний апарат, здійснювали терор щодо більшовиків, чекістів, членів їх сімей. В інших повітах активними були повстанські загони «Чорного ворона», Задорожного, Гупала, Свища. Головною базою повстанців у Миколаївському повіті був Новий Буг³²².

Одним із найбільш відомих отаманів Херсонщини і Миколаївщини був Ф. Іванов, селянин з Криворіжжя. У 1920 р. – першій половині 1921 р. його окреме формування як територіальний відділ махновських військ діяло на стику Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької губерній, руйнуючи радянський тил. З повстанцями Іванова діяли групи отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського³²³. Літо 1921 р. стало часом справжньої катастрофи для махновщини. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув і Федір Іванов, але загін очолив його брат Григорій.

Піком активності іванівців стала, як не дивно, друга половина 1921 р. – час загального спаду повстанського опору в Україні. Власті на рівні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі неодноразово приймали постанови про негайну ліквідацію «банди» Іванова³²⁴. Проте всі ці плани зазнавали фіаско. Спираючись на підтримку місцевого селянства, іванівці й не думали

³²¹ Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. // Записки історичного факультету. Вип. 8. Одеса, 1999. С.161.

³²² ДАМО. Ф. Р-156. Оп. 1. Спр. 703. Арк. 8.

³²³ ДАХО. Ф. Р-1650. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 127.

³²⁴ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 21.

складати зброю. Повстанські диверсії чергувалися із чекістськими провокаціями, бої – з переслідуваннями, перемоги – з поразками. Чисельність особового складу загону в цей час коливалася від 45 до 120 бійців. Район бойових операцій визначався трикутником Олександрія – Вознесенськ – Кривий Ріг. Повстанцям допомагало антибільшовицьке підпілля. Військовий прапор формування прикрашав напис «Сини ображених батьків»³²⁵.

Брали участь в антикомуністичному повстанстві і представники етнічних меншин. На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло численне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр³²⁶.

Антикомуністичний селянський рух у 1920–1921 рр. мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського напрямку над національним. Тому прояв національного руху на Миколаївщині (Первомайська петлюрівська повстанська організація) вимагає окремого дослідження як унікальне явище для цього регіону.

Керівництво українським антикомуністичним рухом здійснював Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, Цупком), який створили 18 березня 1921 р. у Києві. Його головним завданням було забезпечення підготовки загальноукраїнського повстання проти більшовицького режиму, а в перспективі – відновлення суверенної Української Народної Республіки. ВУЦПК взаємодіяв з урядом С. Петлюри в екзилі та Повстансько-партизанським штабом під керівництвом Ю. Тютюнника. До керівної п'ятірки ВУЦПК входили: І. Чепилко, Ф. Наконечний (Дністров), С. Махиня, І. Данчевський та О. Грудницький³²⁷.

В 1921 р. на території УСРР стихійно формувалася підпільна повстанська мережа. «Наказ № 1 по Повстанським військам», під-

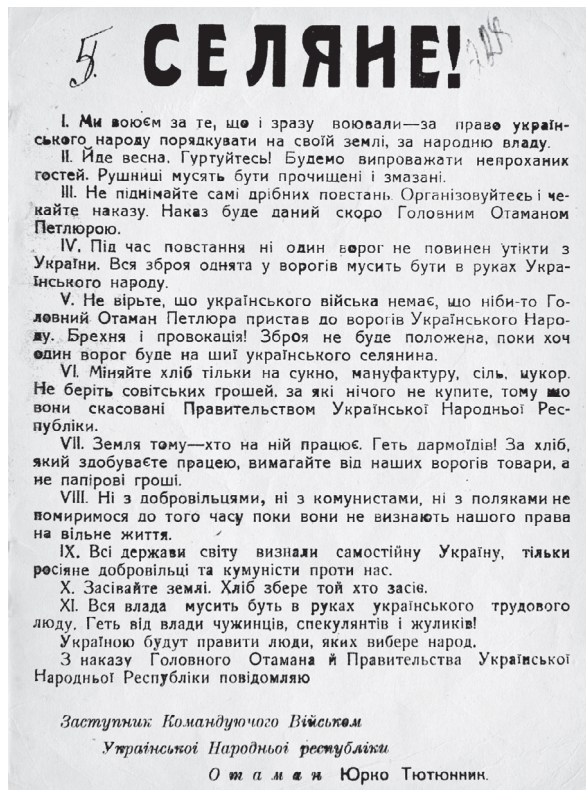
³²⁵ Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УСРР між першою і другою світовою війною. Дрогобич: Відродження, 1993. С. 134.

³²⁶ Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. Одесса: Издание Одесской Губчека, 1921. С. 28.

³²⁷ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2008. № 1/2. С.141.

писаний С. Петлюрою та Ю. Тютюнником, закликав населення України об'єднуватися в повстанські загони та готуватися до загального повстання, однак не вдаватися до передчасних збройних виступів, очікуючи відповідного наказу від координуючих організацій. Після закінчення всіх приготувань «буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робити»³²⁸.

Тому в завдання ВУЦПК входило налагодження зв'язку із діючими партизанськими загонами і повстанськими організаціями. На контакт із повстанським центром стали виходити їхні представники. Вони прагнули консолідації зусиль, хотіли отримати інформацію про хід підготовки загального повстання, директиви й засоби для ведення боротьби. Керівники ВУЦПК призначили відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Так, після складання рапорту керівнику ППШ і зустрічі з Головним отаманом Ф. Наконечний отримав офіційний мандат, згідно з яким він мав об'єднувати між собою розрізнені партизанські загони та повстанські організації, налагоджувати зв'язок між українським підпіллям і Головною командою військ УНР³²⁹.

Звернення до селян
 (ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 17. Арк. 228)

³²⁸ Рейд у вічність: зб. док. / за ред. Р. Ковалю. К.: Діокор, 2001. С. 4.

³²⁹ Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2012. Вип. 7. С. 303.

У підпорядкування ВУЦПК перейшла також «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), створена в квітні 1921 р., а в травні 1921 р. перейменована в Українську військову організацію (УВО). Член ВОСС Т. Шестак вербував бійців для підпільної організації, збирав інформацію про чисельність більшовицьких військ, їх озброєння, дислокацію та політичні настрої серед військово-службовців. Проте головним завданням Т. Шестака була фіксація відомостей про петлюрівські організації: райони оперування, чисельність, бойові акції, матеріальне становище. Протягом 24 березня – 11 травня 1921 р. Т. Шестак відвідав головні центри підпільного петлюрівського руху: Балту, Єлисаветград, Первомайськ, Умань³³⁰.

Процес створення та діяльності Первомайської повстанської організації проходив у 1920–1921 рр. Підпільні групи формувалися з селян та колишніх офіцерів царської армії. Керував організаційним процесом М. Кулев, член УСДРП, вчитель, який мав зв'язок з агентом С. Петлюри отаманом Недолженком³³¹. Групи діяли в Берізках, Богополі, Голті, Грушівці, Доманівці, Кінецьполі, Мигії, Ольвіополі, Сировому³³², а також у с. Болгарка, де була сильна куркульсько-поміщицька опозиція³³³. Проте єдиної підпільної організації на перших порах створено не було.

Влітку 1921 р. в Первомайський повіт прибув із Галичини курінний отаман І. Нагорний – уповноважений штабу головної розвідки та військовий інструктор трьох повітів: Єлисаветградського, Ананьївського і Вознесенського³³⁴. Під його керівництвом розрізнені групи Первомайського повіту поступово почали перетворюватись у єдину повстанську організацію. Був створений штаб на чолі з П. Осипенком, який мав досвід організації «куркульських повстань» у 1919 р. Штаб дислокувався в с. Добровеличківка³³⁵.

³³⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Спр. 74760-ФП. Т. 6. Арк. 35.

³³¹ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 2.

³³² Шкварець В., Гузенко Ю. З історії отаманщини на Миколаївщині в роки Української національно-демократичної революції та визвольних змагань (1919–1922 рр.) // Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство: краєзнавчий альманах. Миколаїв: МОІППО, 2010. № 1. С. 79.

³³³ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 115.

³³⁴ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

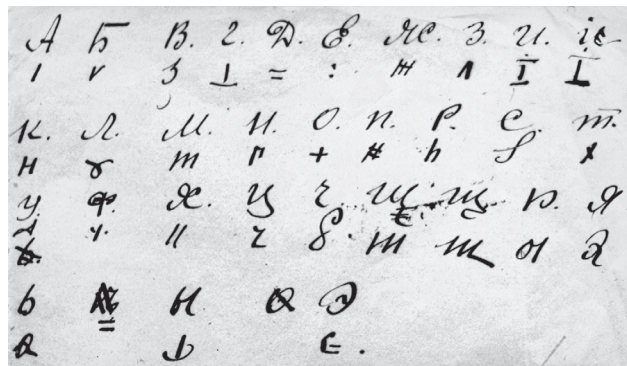
³³⁵ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 2.

Первомайська підпільна організація мала зброю, яка зберігалась у членів підпільних груп. Основною базою збереження зброї служило с. Кам'яний Міст. За відомостями В. Середенка, джерелом поповнення стала зброя вradіївських повстанців, зокрема кулетмет та чотири ящики з патронами³³⁶.

У розпорядженні організації знаходилися друкарські машинки, на яких друкувалися відозви, прокламації та різного роду фактивні документи для підпільників. Прокламації друкували Городецький і Паложкін. Часто ця робота проходила на кухні, коли інші члени групи співали, щоб заглушити стук друкарської машинки. Прокламації, надруковані в Первомайську, передавалися до сільських осередків у Мигії, Лащевці та Богуславці³³⁷.

Для підробки документів використовувалися оригінальні бланки з штампами та печатками, які викрадали члени підпілля, що працювали за завданням у партійних, комсомольських та радянських органах. Так, А. Белінський, працюючи в комітеті комсомолу, надавав бланки, сам ставив печатки, до яких мав доступ, і видав три підроблених комсомольських білети³³⁸. При обшуку в Т. Мельніченка було знайдено дві фальшиві печатки³³⁹. Для таємних послань учитель В. Середенко розробив спеціальний шифр, який розповсюджував серед перевірених членів організації³⁴⁰.

Матеріальні ресурси Первомайської організації склалися з внесків її членів, а також поповнювалися за рахунок реалізації речей, які добувалися під час силових акцій³⁴¹.

Зразок шифру
(ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6643. Арк. 8)

³³⁶ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 131.

³³⁷ Там само. Спр. 6644. Арк. 207-208.

³³⁸ Там само. Спр. 6647. Арк. 33.

³³⁹ Там само. Спр. 6642. Арк. 14.

³⁴⁰ Там само. Спр. 6645. Арк. 151.

³⁴¹ Там само. Спр. 6648. Арк. 3.

Головним джерелом поповнення підпільних груп служили члени «Просвіти». Одна із таких просвітянських груп діяла в с. Кам'яний Міст. Її керівником був В. Середенко, а до складу входили 4 особи. Члени «Просвіти» регулярно збиралися для обговорення важливих політичних питань. Оскільки ніяких ресурсів «Просвіта» не мала, тому члени групи вирішили вступити до більш численної петлюрівської організації³⁴². 12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про «Просвіти», яка ставила за мету удержавлення цих громадських інституцій, а в разі неможливості цього – повну їх ліквідацію. Ще одним джерелом поповнення лав Первомайської підпільної організації служили навчальні заклади: вчительська семінарія в Добровеличківці та сільськогосподарський технікум в Ольвіополі³⁴³.

На початку вересня 1921 р. в Україну з Відня за завданням членів Директорії УНР А. Макаренка, О. Андріївського і Ф. Швеця був перекинутий всеукраїнський інформатор, головнокомандуючий повстанськими військами Херсонщини, отаман Лихо (К. Бондарук). З прибуттям отамана Лиха організаційна фаза структурування підпільних груп Первомайського повіту завершилась. На початку вересня 1921 р. в Холодному Яру було проведено збори керівників підпільних петлюрівських організацій, де було вирішено готуватись до спільного виступу проти більшовиків. Своїм першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські загони, створювали нові осередки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, закладали склади зброї та продовольства. В Чорному лісі та на острові Мигія проводилися інструктивні збори керівників осередків. На квартирі у М. Кулева відбувалися збори, на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Врадіївці та про об'єднання з повстанськими групами інших волостей³⁴⁴.

До складу Первомайської підпільної організації входили: завідувачий повітовим земельним відділом С. Комісаренко, завідувачий повітовим відділом освіти К. Близнюченко, начальник теле-

³⁴² ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 129.

³⁴³ Там само. Спр. 6648. Арк. 3.

³⁴⁴ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

графу на станції Голта М. Ясельський, секретарка повітової НК О. Лаврентьева, заступник начальника повітового відділу карного розшуку М. Гольдберг та ін.³⁴⁵

Порядок підпорядкованості підпільних організацій, згідно з відомостями ВНК, був наступний: Штаб С. Петлюри – Всеукраїнським повстанком – уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанком – губернські організації – уповноважені по районах – повітові організації – волосні організації та сільські осередки. Деякі загони, як, наприклад, отамана Струка, були підпорядковані безпосередньо С. Петлюрі³⁴⁶.

Схема Первомайської повстанської організації мала такий вигляд: уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанком (К. Бондарук та І. Нагорний) – губернська організація (Одеська) – повітові організації (Первомайська, Вознесенська) – волосні організації, міські та сільські осередки (Богополь, Ольвіополь, Голта, Врадіївка)³⁴⁷.

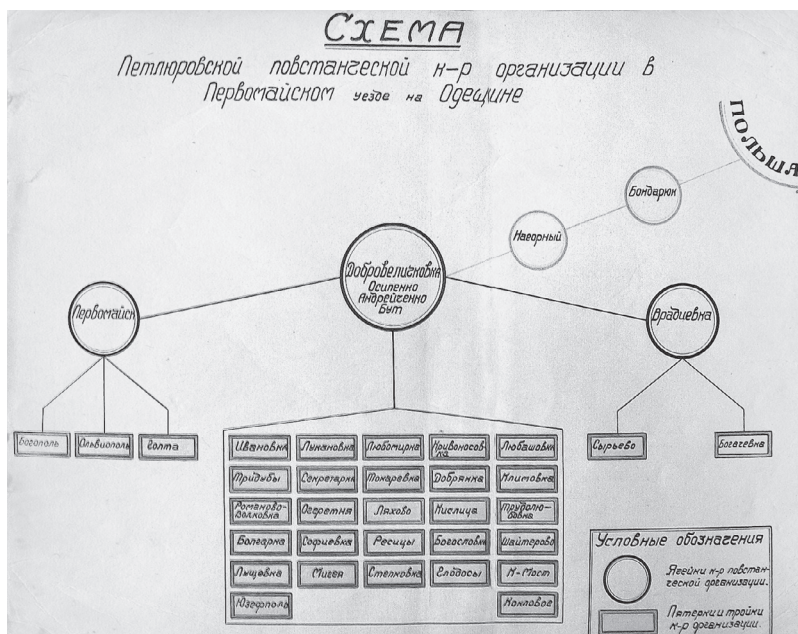

Схема Первомайської повстанської організації
(ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 11)

³⁴⁵ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. С. 295.

³⁴⁶ ГДА СБУ. Спр. С-5880. Арк. 31.

³⁴⁷ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 11.

Члени повстанської організації займалися не лише організаційною та пропагандистською діяльністю. Вони готували загоны для збройних виступів і проводили терористичні акції проти радянських співробітників та міліціонерів на території Первомайського та Балтського повітів³⁴⁸.

Указані дії підпільників були «помічені» чекістами і керівництвом більшовицьких партійних комітетів та осередків. Про наявність Первомайської організації стало відомо Особливому відділу 14-ї армії. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль та із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку.

На базарі в Первомайську оперуповноважений НК (прізвище у документах не вказане) впізнав і затримав колишнього вчителя Дяченка, який був у повстанському загоні заступником К. Бондарука. Про Дяченка чекісти мали інформацію, що він був сотником Армії УНР і опинився свого часу за кордоном. У Дяченка були знайдені документи на ім'я Маріана Шрота. Його почали катувати, і він видав підпільників: М. Бочарова, Загорського, Климентюка та Щербаня, а також зв'язкового – Я. Продана. Я. Продан виказав телеграфіста станції Голта М. Ясельського та підпільні явки в с. Болгарка і на хуторі Розумівка, де К. Бондарук зустрічався з довіреними людьми. Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекісти восени – взимку 1921 р. заарештували, за даними О. Кучера, близько 200 осіб, підозрюваних в участі у цій організації. Проте архівні матеріали дають змогу уточнити цифри. Всього за справою Первомайської петлюрівської організації в якості звинувачуваних проходило 278 осіб³⁴⁹.

Чекістам стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного. Але вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли³⁵⁰. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність.

Постановою Одеської губернської надзвичайної комісії від 14 грудня 1921 р. за участь у повстанській контрреволюційній

³⁴⁸ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 144.

³⁴⁹ Там само. Спр. 6642. Арк. 143.

³⁵⁰ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. С. 296.

петлюрівській організації, яка діяла в 1920–1921 рр. на території Первомайського повіту, засуджено 195 осіб. З них: до вищої міри покарання – 125 осіб; до позбавлення волі на 5 років з відбуттям у ВТТ – 34 особи; до позбавлення волі на 3 роки з відбуттям у ВТТ – 33 особи; направлено в колектор для малолітніх злочинців – 2 особи; позбавлена права працювати в органах НК і особливих відділах – 1 особа. Цією ж постановою Одеської губернської надзвичайної комісії були звільнені як не причетні до даного злочину 72 особи, а стосовно 10 – справа припинена. Підставою до звільнення вказаних осіб з-під варти була недоведеність провини та малозначність скоєного³⁵¹.

Після ліквідації Первомайської підпільної петлюрівської організації боротьба все одно продовжувалась. Отамани Лихо (К. Бондарук) та І. Нагорний реорганізували наявні сили і відновили партизанську боротьбу. Конспірація стала ще суворішою. Формування структур велося за принципом трійок і п'ятірок.

Однак арешти продовжувались. Первомайській повітовій НК 28 грудня 1921 р. вдалося арештувати рідного брата І. Нагорного – Миколу Нагорного. За матеріалами допитів М. Нагорного чекісти арештували М. Кулева – помічника Лиха-Бондарука з керівництва та організації підпільних груп³⁵². 8 січня 1922 р.

І. Нагорний³⁵³ потрапив у полон, а 19 січня 1922 р. К. Бондарук загинув, намагаючись вирватися з оточення³⁵⁴.

Таким чином, на Миколаївщині у 1917–1921 рр. розгорівся великий селянський повстанський рух. У ньому можна виділити чотири головних напрями: антигетьманський, антибільшовицький,

Отаман Лихо
(URL: <http://1maysk.3bb.ru/viewtopic.php?id=791>)

³⁵¹ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 5, 255.

³⁵² ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 1. Арк. 1–2.

³⁵³ Там само. Т. 6. Арк. 132.

³⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1698. Арк. 22.

антиденікінський та антикомуністичний. У цілому повстансько-партизанський рух селян був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство вбачало своїм ворогом австро-німців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу, «німецько-австрійську», «червону» чи «білу», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомий недолік.

Антигетьманський селянський повстанський рух був головним чином стихійним, хоча деякі повстання мали високий рівень організації. Вплив партій, крім більшовиків, був мінімальним. Серед типів антибільшовицького руху слід виділити армійські, селянські та повстання етнічних меншин. Антиденікінський рух починався стихійно або організовувався агентами. Пізніше вирішальну роль у ньому відігравали більшовики, боротьбисти та борбисти. Серед повстань антиденікінського напрямку можна виділити такі типи: селянський, більшовицький, боротьбистсько-борбистський, рух представників етнічних меншин, формування державного типу. Період осені 1919 р. – зими 1920 р. – це також продовження антибільшовицьких повстань, які прийняли форму проденікінського повстанського руху. Серед них слід виділити діяльність так званої «куркульської самооборони». Антикомуністичний повстанський рух 1920–1921 рр. носив загальноселянський характер і був типовою реакцією на більшовицьку політику «воєнного комунізму». Він мав два чітко виражених політичних напрями – національний (петлюрівщина) та анархо-махновський.

2.2 Селянські республіки

Селянські республіки – це найвищий етап розвитку повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу. Самоорганізація селян у ті часи зростала разом із посиленням національної свідомості. Проте селянські республіки, незважаючи на високий рівень організації, не набули своєї логічної довершеності. Навіть під час збройних повстанських виступів селяни віддавали перевагу місцевим, а не загальноукраїнським інтересам³⁵⁵.

³⁵⁵ Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України. С.64.

Виникали подібні квазідержавні утворення з метою самооборони, захисту результатів власної праці, а іноді для «слави парубоцької» чи для грабунку навколишніх сіл-сусідів, слабких державних установ та знесилених військових частин. Часом до появи «селянських організацій» були причетні представники політичних партій і тоді виникав своєрідний симбіоз «селянської вольниці» та політичної ідеології. Ю. Митрофаненко вважає, що до появи оригінальних селянських організацій часом призводили непродумані накази українських політичних лідерів. Зокрема, С. Петлюра в одній зі своїх відозв писав: «Хай кожне село наводить в себе порядок!» Селяни розуміли це гасло по-своєму: «Кожна волость сама по собі!», тобто позбавлена контролю з боку центральної влади³⁵⁶. У вказаному контексті заслуговує на увагу думка М. Стахіва, що в умовах слабо розвиненої національної свідомості подібні республіки, за окремими винятками, «поза своєю волостью нікого не визнавали і не хотіли боротися за федеративну в своїм устрою, але назовні суверенну Українську Державу»³⁵⁷.

На Миколаївщині в історію селянського повстанського руху ввійшли такі формування державного типу: Врадіївська Хліборобська республіка, Висунська народна республіка та Баштанська республіка.

Врадіївська Хліборобська республіка була проголошена на початку червня 1919 р. Син кривоозерського поміщика Люстгартена³⁵⁸ (тесть якого був другом К. Колоса) організував повстання³⁵⁹ проти більшовицької влади. Повстанці оволоділи Кривим Озером та Врадіївкою і проголосили «Хліборобську республіку», територія якої простяглася вздовж залізниці та долини річки Кодима від Любашівки на схід до Голти та Богополя³⁶⁰. Повстання підтримала переважна більшість селян, що були невдоволені політикою «воєнного комунізму». Головнокомандуючим військових

³⁵⁶ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення [Електронний ресурс]. URL: <http://timso.koippo.kr.ua/blogs/index.php/Mitrofanenko/1918-1922>.

³⁵⁷ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Торонто, 1968. Т. 2. С. 72.

³⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 362.

³⁵⁹ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 70, 109.

³⁶⁰ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села. Катеринка: ВЦ «Маторін», 2006. С. 125.

загонів «республіки» став колишній штабс-капітан К. Колос³⁶¹, а начальником загону кінноти – колишній вахмістр гусарського полку С. Мокряк³⁶². Комендантом Великої Врадіївки був Люстгартен. Його заступником – учитель Т. Чапленко, а діловодами – О. Гедецький та Бортко³⁶³.

Керівництво Врадіївської Хліборобської республіки оголосило про співробітництво з Директорією УНР та спільну боротьбу проти радянської влади більшовиків і денікінців. Тому для інспектування збройних сил «республіки» до Великої Врадіївки прибув К. Бондарук – дорадник Запорізької армійської групи Директорії УНР, а в майбутньому – відомий отаман Лихо-Бондарук.

У цей час регулярні частини радянської 45-ї дивізії (пізніше названої Сиваською) разом із загонами «чекістів», комсомольців та партизан Т. Гуляницького розпочали військові дії проти військ Директорії УНР, які дислокувалися на Півдні України. Спочатку натиск більшовицьких частин успішно стримувався. Як би надалі розвивалися події, судити важко, однак несподівана зрада начальника загону кіннотників С. Мокряка поставила українські частини у вкрай скрутне становище. К. Колос, зваживши на нерішучі дії партизанів Т. Гуляницького та згадавши колишні «хитання» останнього між українськими патріотами та більшовиками, направив С. Мокряка з невеликим кавалерійським загonom на залізничну станцію Заплази (західніше Любашівки) для перемовин з Т. Гуляницьким, щоб схилити того на бік Врадіївської Хліборобської республіки, але сталося все навпаки. Т. Гуляницький схилив С. Мокряка до зради, і той перейшов на бік більшовиків. С. Мокряк виказав схеми розташування українських військ і повстанців³⁶⁴.

Унаслідок зради бій з повстанцями Врадіївської Хліборобської республіки у липні 1919 р. поблизу станції Заплази завершився перемогою більшовицьких загонів Т. Гуляницького та І. Базарного³⁶⁵.

³⁶¹ Мушинський П. Трифон Маркович Гуляницький. Одеса: Маяк, 1970. С. 44.

³⁶² Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

³⁶³ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 70.

³⁶⁴ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

³⁶⁵ Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї // Історія. Археологія. Наука... краєзнавчий альманах. Миколаїв: ОІППО, 2011. С. 88.

Армійська група М. Омеляновича-Павленка була змушена відступати. Кінний полк А. Гулого-Гуленка був розпорошений по різних ділянках фронту, проте його основній частині вдалося прорватися до Савранських лісів. До Голованівського лісу з боями відійшли і залишки загону К. Бондарука та частина кіннотників Врадіївської республіки. А сама територія Врадіївської Хліборобської республіки була захоплена більшовицькими військами. Зрадникові С. Мокряку спеціальна колегія армійської групи генерала М. Омеляновича-Павленка винесла смертний вирок³⁶⁶.

Підтримали «республіку» у Великій Врадіївці селяни Лисої Гори. Вони намагалися пошкодити залізницю, якою рухалися більшовицькі частини. Зустрінуті вогнем бронепоезда (командир Т. Гуляницький), повсталі були змушені відступити. Їм вдалося полонити 6 червоноармійців і одного матроса з команди бронепоезда, яких пізніше стратили³⁶⁷.

У подальшому учасники Врадіївської Хліборобської республіки проявили себе у 1921 р., коли піднялася нова хвиля антибільшовицької боротьби. К. Бондарук став головнокомандувачем Південної оперативної округи Повстансько-партизанського штабу Головного отамана С. Петлюри, і його було направлено через Румунію на Херсонщину. К. Бондарук разом з курінним отаманом І. Нагорним – уповноваженим штабу головної розвідки та військовим інструктором трьох повітів: Єлизаветградського, Ананьївського і Вознесенського³⁶⁸ – перетнув кордон у районі Бендер. Звідти дістався до Одеси, де протягом тижня налагоджував зв'язки з підпільними українськими та білогвардійськими групами, домовляючись про спільні дії, явки та паролі. Потім перебазувався до Тирасполя, у якому три дні проводив таку ж роботу. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного.

³⁶⁶ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

³⁶⁷ ДАМО. Ф. Р-2878. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 28.

³⁶⁸ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

Діяльність С. Заболотного на Миколаївщині, зокрема в районі Кривого Озера, відома ще з лютого 1919 р.³⁶⁹. Повстанська дивізія сформувалася у 1920 р. після розгрому армійської групи М. Омеляновича-Павленка із її залишків, поповнюючись місцевими жителями, які піднялися проти більшовицької влади. Керівниками значного повстанського формування стали отамани С. Заболотний та Я. Кощовий. Більшість повстанських загонів на Одещині були об'єднані у велике угруповання, яке мало назву «Чорноморське військо» або «Наддністрянська дивізія». Цим з'єднанням керував отаман С. Заболотний³⁷⁰.

Прибувши до дивізії С. Заболотного, К. Бондарук здійснив її інспектування, дав настанови по організації полків та штабів повстанських загонів, провів інструктивну нараду з командирами повстанських з'єднань, що дислокувалися у навколишніх повітах: П. Степовим, Я. Кощовим, якого К. Бондарук призначив командиром Кривоозерської дивізії, Д. Свищом, Г. Деренчуком та С. Заболотним. Під час наради з повстанцями розглянули і списки міліціонерів, що відзначалися особливою жорстокістю серед місцевого населення. В одному зі списків було знайдене прізвище начальника міліції 7-го округу С. Мокряка. Смертельний вирок зрадникові виконали повстанці К. Бондарука через декілька днів³⁷¹. Тіла С. Мокряка і міліціонерів знайшли в невеликому яру неподалік від залізниці за десять верст на захід від Великої Врадіївки³⁷².

Висунська і Баштанська республіки. Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) 1919 р. була проголошена Висунська народна республіка³⁷³. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко³⁷⁴. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М. Луняка³⁷⁵. Керівником ради оборони став більшовик М. Шевченко, а началь-

³⁶⁹ ГДА СБУ. Спр. 66646. Т. 17. Арк. 84.

³⁷⁰ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

³⁷¹ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 69.

³⁷² Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка. Вип. 5. С. 52–53.

³⁷³ Раппепорт Г. Висунська народна республіка // Всесвіт. 1927. № 45. С. 13.

³⁷⁴ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К.: Наукова думка, 1979. С. 172.

³⁷⁵ Матеріали Березнегуватського районного історичного музею. Інв. № 33.

ником кінноти – колишній прапорщик З. Мурлян³⁷⁶. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них одна тисяча – кіннотники.

З 15 вересня почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня 1919 р. був сформований штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П. Тур – есер-борбист та І. Тур – безпартійний. Членами штабу були представники та співчуваючі різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Усі військові сили баштанців, такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабоч (унтер-офіцер), С. Музика, І. Двірський³⁷⁷. Територія республіки становила 1,5 тис. квадратних кілометрів.

Г. Корольов вважає, що у Баштанській республіці була створена селянська самоврядна модель правління – деліберативна демократія, яка була найбільш оптимальним типом тодішньої системи управління³⁷⁸.

Повстанці обох сіл відбили ряд білогвардійських атак, самі проводили значні бойові операції. Висунчани оволоділи залізничною станцією Явкіне, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку, розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова. Баштанці зруйнували залізничну колію між станціями Явкіне і Лоцкіне. Білогвардійці не могли відбудувати її протягом двох місяців³⁷⁹.

Головними ж військовими діями повстанців були походи – висунчан на Херсон, а баштанців – на Миколаїв. У результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Черно-

³⁷⁶ Херсонское утро. 1919. 12 ноября.

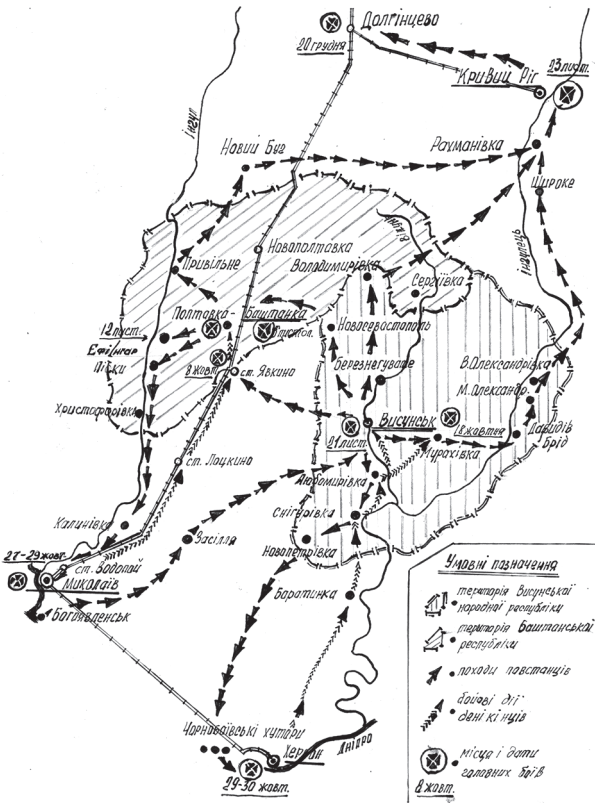
³⁷⁷ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 19–20, 62.

³⁷⁸ Корольов Г. О. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. IX. С. 204.

³⁷⁹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 21.

баївські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців³⁸⁰.

Баштанці очистили від денікінців села Горохівку, Калинівку, а також захопили залізничну станцію Водопій, блокувавши під'їзд до Миколаєва³⁸¹. Про цю бойову операцію згадували її учасники: Ю. Ткачов, Г. Хорошун, М. Табунщик, М. Калашник³⁸². Уранці

27 жовтня 1919 р. загін, в який увійшло понад 400 бійців, під командуванням М. Прядка та І. Тура з чотирма кулеметними та чотирма санітарними візками виступили з Полтавки-Баштанки³⁸³. Біля Водопою вдалося відбити один кулемет і декілька гвинтівок³⁸⁴, але далі наступ не вдався, оскільки заплановане повстання миколаївських робітників було придушене каральними військами генерала Я. Слащова. Увечері 28 жовтня баштанці були змушені зняти облогу з Миколаєва і відступити.

Карта Висунівської і Баштанської республік
(Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України.
Висунівська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.).
Миколаїв: ПП «Спринт-прінт», 1999. С. 111)

³⁸⁰ ДАМО. Ф. Р-1814. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

³⁸¹ Родной край. 1919. 30 октября.

³⁸² Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині. С. 5.

³⁸³ Биншток М. Николаевское подполье. С. 13.

³⁸⁴ Из истории Одесской партийной организации: очерки. Одесса: Маяк, 1964. С. 230–231.

Наступ на Миколаїв та Херсон значних військових втрат білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. У зведенні штабу Денікіна про Південь України писалося: «Селяни з презирством ставляться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу»³⁸⁵.

На початку листопада 1919 р. денікінці розпочали широкі операції проти повсталих. 12 листопада військами генерала Я. Слащова була розгромлена Баштанська республіка та загін висунців, посланий на допомогу³⁸⁶. 19 листопада війська генерала Н. Складорова обложили Висунськ. Повстале село трималося дві доби. В ніч з 20 на 21 листопада уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішив організовано відступити в бік Кривого Рогу³⁸⁷. Про становище, що склалося на Миколаївщині, підпільна газета «Одеський комуніст» писала: «...оплот повстанців – Висунськ і Баштанка значно потерпіли. Але в головному – знищити живу революційну силу – слащовцям не вдалося»³⁸⁸.

Боротьба продовжувалася. Білогвардійське командування витратило великі сили для знищення селянських республік. Проте їм вдалося тільки розгромити села. Військові сили Висунської та Баштанської республік, які базувалися у власних центрах, були змушені відступити, шукаючи нові бази, перегруповуючи свої сили. Почався новий етап боротьби з денікінщиною. Якщо раніше військові дії велися цілим фронтом, то після розгрому Висунська і Полтавки-Баштанки повстанці почали діяти невеликими загонами. При такій тактиці боротьба була не менш ефективною.

Армія Висунської народної республіки на чолі з Ф. Юхименком пробивалася на Кривий Ріг. Біля мосту повстанці зіткнулися з Сімферопольським офіцерським полком, що наступав на Кривий Ріг. Бій завершився перемогою висунчан, які захопили місто³⁸⁹. В Кривому Розі до них приєдналися богоявленці та загін

³⁸⁵ ДАХО. Ф. Р-3264. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 83.

³⁸⁶ ДАМО. Ф. Р-940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 110.

³⁸⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 246.

³⁸⁸ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции. М.: Наука, 1966. С. 306–307.

³⁸⁹ Матеріали Березнегуватського районного історичного музею. Інв. № 570.

С. Горбаня. В ході перших переговорів виявилася різниця в політичних поглядах більшовика С. Горбаня та керівництва Висунської республіки. Проте віра в прихід Червоної армії об'єднала есерів та більшовиків. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено об'єднаний Тимчасовий уряд Херсонського повіту. Головою уряду став лівий есер-борбист Ф. Юхименко, його заступником – І. Соболев, колишній завідуючий військово-мобілізаційним відділом Херсонського губпарткому КП(б)У³⁹⁰. Народним комісаром оборони було обрано С. Горбаня.

19 грудня 1919 р. уряд направив 6-ту і 9-ту роти повстанців, основу яких склали висунчани та великоолександрівці, на станцію Долгінцеве. Партизани повинні були захищати станцію, щоб не дати можливості денікінцям відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці в Долгінцевому розташувалися на відпочинок, а вранці на них зненацька напав загін білокозаків з дивізії генерала Н. Склярова. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. З ручних кулеметів відстрілювалися Г. Кедровський, колишній командир роти охорони, та Д. Загородній. Проте втримати станцію не вдалося. Більше сотні повстанців було взято в полон. Із перону вокзалу по десять чоловік карателі відводили їх у балку за пакгаузами і там розстрілювали та рубали шаблями. Денікінці розстріляли 126 чоловік, із них 98 висунчан, 26 – великоолександрівців. Тяжко пораненим А. Шульзі і З. Мурляну вдалося врятуватися³⁹¹.

Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному під керівництвом П. Тура. Пізніше боець баштанського загону Д. Трегуб згадував: «Після жахливих подій взяття Баштанки нас залишилося 11 чоловік в загоні Тура. Ми не кидали гвинтівки із рук і боролися з «куркульською самообороною», як це було можливо»³⁹².

Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація кавалерійських загонів.

³⁹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 246.

³⁹¹ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). С. 40.

³⁹² ДАМО. Ф. Р-940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–6.

лерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинилися в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х. Шустер та колоністи прийняли повстанців добре³⁹³. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П. Тура, і туди почали прибувати селяни. В організаційних питаннях допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмулевич, Літман, Тишковський, що переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 осіб – представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мала ніякої партійної приналежності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

До 26 грудня 1919 р. повстанці діяли біля колонії Добра та станції Явкіне. Вони розгромили загін «куркульської самооборони» поміщика Бутовича біля села Березівка, вступили в бій з білогвардійським бронепоездом³⁹⁴. 27 грудня 1919 р. партизани вирушили на Полтавку-Баштанку, щоб вибити звідти «куркульську самооборону». Нічний бій на вулицях Полтавки-Баштанки продовжувався чотири години. У повстанців і «самооборонників» було по одному вбитому. Не витримавши нової атаки партизан, «самооборонники» здались. П. Тур пропонував відразу після бою залишити Полтавку-Баштанку, але його брат Іван та більшість повстанців вирішили залишитися в селі. Ця зупинка стала останньою для загону братів Турів. Полтавка-Баштанка була оточена денікінськими військами і захоплена зненацька. П. Туру з кількома бійцями вдалося пробитися на схід, а І. Тур в оточенні білогвардійців застрелився. Його тіло було вкинуто в копицю сіна і спалено разом із захопленими повстанцями.

Після багатьох боїв залишкам повстанського загону на чолі з П. Туром вдалось дістатися до колонії Ефінгар, де вони дізналися, що Червона армія вже зайняла Знам'янку³⁹⁵. Повстанцям довелося

³⁹³ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 42–44.

³⁹⁴ Там само. Арк. 45–46.

³⁹⁵ Там само. Арк. 52.

триматися і продовжувати боротьбу з денікінцями ще довгий зимовий місяць – до 26 січня 1920 р., доки Полтавка-Баштанка не була взята частинами 122-ї стрілецької бригади 41-ї дивізії Червоної армії. Трохи раніше, 17 січня 1920 р., було очищено від білогвардійців Висунськ, і з червоноармійськими військами повернулася частина повстанців. Останні у складі 41-ї та 45-ї дивізій під командуванням А. Осадчого та І. Якіра продовжували громити денікінців. Коли ж була оголошена мобілізація до Червоної армії, то з Полтавки-Баштанки прибуло 25 осіб – у минулому учасники Баштанського повстання.

Керівництво радянської України оцінило дії баштанських повстанців за прийнятими тоді нормами. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад (червень 1925 р.) за пропозицією Г. Петровського село Полтавка-Баштанка було нагороджено Червоним прапором за активну боротьбу з денікінськими бандами, німецькими окупантами і за революційну боротьбу, за зміцнення радянської влади³⁹⁶. Важливо, що коли представник Баштанки Ряпко приймав Червоний прапор, то під час виступу жодної фрази не було сказано про керівників Баштанської республіки, хоча більшість із них на 1925 р. ще не була репресована.

Село Висунськ мали нагородити орденом Червоного прапора. У фондах Херсонського облдержархіву навіть зберігся протокол Окрвиконкому від 30 січня 1928 р.³⁹⁷ Проте нагородження так і не відбулося. Напевне, боротьбистська ідеологія Висунської народної республіки, ідеї самостійної радянської України виявилися «недостойними» високої більшовицької нагороди. Саме з цього часу роль Висунської республіки в історичній та художній літературі починає принижуватися. На перший план вийшла Баштанська республіка, хоч її роль в організації повстансько-партизанського руху селян Півдня України була менш значною³⁹⁸.

Незважаючи на державний характер формувань, керівники селянських республік розуміли, що окремими державами «республіки» ніколи не стануть. Для цього немає ні економічних,

³⁹⁶ ДАМО. Ф. Р-940. Оп. 2. Спр. 210. Арк. 3.

³⁹⁷ ДАХО. Ф. Р-436. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 9.

³⁹⁸ Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. 1926. № 3–4. С. 82.

ні фінансових, ні територіальних умов. Утворення цих формувань мало завдання об'єднати селян для боротьби з більшовиками або білогвардійцями, а не ставати окремими державами. Саме в організації селянських мас для боротьби з різними ворогами полягало головне значення повстанських осередків Миколаївщини.

2.3 Перший Зимовий похід і Миколаївщина

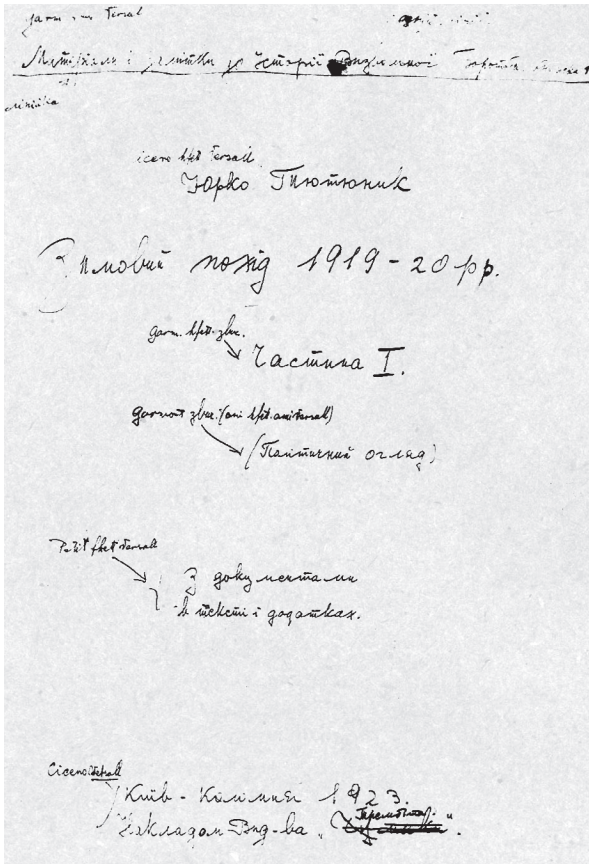
Окремою сторінкою повстанського руху на Миколаївщині слід вважати події Першого Зимового походу Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.). У грудні 1919 р. Червона армія захопила значну частину Правобережної України. Добровольча армія генерала А. Денікіна зайняла Південь України, а польські підрозділи окупували Волинь і Західне Поділля. Армія УНР контролювала незначну територію в районі Чорторії над річкою Случ на Волині, оточена з усіх боків більшовицькими, польськими і денікінськими військами. В таких складних умовах продовжувати боротьбу регулярними військовими силами було неможливо. 4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командуючих частин Дієвої Армії у Чорторії було вирішено ліквідувати регулярний фронт, військові сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в Перший Зимовий похід. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (командуючий – генерал А. Гулий-Гуленко), Київська (генерал Ю. Тютюнник), Волинська (генерал О. Загородський). Начальником штабу було призначено А. Долуда³⁹⁹.

Зимовий похід по тилах більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїчністю. В поході взяло участь близько 10 000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2 000 багнетів, 1 000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості складали штаби частин, непрофесійні воїни, обози і транспорти хворих⁴⁰⁰.

³⁹⁹ Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921 [Електронний ресурс]. URL: http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/20/Dovidn/Zymovi_pokhody_armii_UNR.htm

⁴⁰⁰ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Севастопольський військово-морський ін-т ім. П. С. Нахімова. К.: Акваілон-Прес, 2000. С. 247.

Лінією прориву, відповідно до плану командарма М. Омеляновича-Павленка, мав стати район розташування Галицької армії в смузі Козятин – Вінниця – Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 12 год. ночі. Прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, українська армія швидким маршем вирушила на південний схід. Армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку... Наприкінці 1919 р. українська армія розташувалася таким чином: Київська група Ю. Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Гуляйку, Гусакове, попрямувала на Звенигородку; Волинська група О. Загородського, вигнавши 42-й

денікінський полк із Романівки, рушила на Тальне; Запорізька, на чолі з А. Гулим-Гуленком, зосередилась на Уманщині. 31 грудня командарм перебував у Доброводах, штаб армії – в Оксаниному. Жителі села добровільно зголосилися охороняти штаб армії. 26 грудня 1919 р. українська армія втратила 3-тю стрілецьку дивізію, яка була знищена доценту Київською «Сводною» дивізією князя Голіцина, що змусило командарма прийняти рішення про формування 3-го кінного полку з решток Залізної дивізії. Реорганізацію доручено

Рукопис книги Ю. Тютюнника
«Зимовий похід 1919–20 рр.»
(ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 42. Арк. 52)

було провести полковнику Г. Чижевському⁴⁰¹. Розпочаті переговори у Вінниці між делегацією від Уряду УНР і Начальною Командою Української Галицької армії ще з 23 грудня не привели до об'єднання армій. Сталося зовсім небажане – незабаром Галицька армія перейшла на бік більшовиків, підписавши 1 січня 1920 р. з Подільським Губревкомом угоду, і перетворилася на Червону Українську Галицьку Армію⁴⁰².

Місцеве населення симпатизувало Армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу рідній армії допомагали селяни Білашок та Майданецького, під час звільнення від денікінців Волинською групою містечка Тального. Одночасно з подіями в Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це місто стало центром боротьби за державність України⁴⁰³. Після звільнення Умані у місті розпочалася активна просвітницька, видавнича й агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів загальною кількістю до 20 000 примірників, було надруковано 200 000 відозв – «До інтелігенції України», «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії», «Селяне», укладених і підписаних отаманом Ю. Тютюнником. Указані відозви роздавалися кожному старшині та досвідченим козакам як конспекти при бесідах з місцевим населенням⁴⁰⁴.

Наприкінці січня, виявивши райони зосередження Північної групи, Червона армія вирішила її знищити, кинувши проти неї 60-ту дивізію та кінноту. Завдання було нелегким, бо на боці частин Армії УНР було все населення. Про вказані події повідомляє наказ Волинської військової групи від 31 січня 1920 р.: «На станції Фастів багато російських більшовицьких військ, на станцію Ольшання прибув ешелон комуністів з гарматами»⁴⁰⁵. Знищити групу Ю. Тютюнника не вдалося. Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2–7 лютого і на-

⁴⁰¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. С. 18–22.

⁴⁰² Слюсаренко П. Дієва армія Української народної республіки в Першому зимовому поході // Воєнна історія. 2002. № 5–6 [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_9.htm

⁴⁰³ Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. С. 44.

⁴⁰⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). Ф. 11012. Т. 17. Арк. 234.

⁴⁰⁵ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 17. Арк. 184.

Юрій Тютюнник
(ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 73862-ФП)

ступ у бік Переяслава та Києва занепокоїло росіян. Українці, що жили в Києві, чекали приходу українських військ. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю піднялися чутки, що «українське військо вже до Дніпра дійшло». Від Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська приходили посланці. 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і

Волинської дивізій об'єдналася зі штабом Армії УНР біля Медведівки на Чернігівщині. Командиром Запорізької дивізії призначили отамана А. Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру. Почалося пересування Армії УНР у західному напрямку – одночасно різними дивізіями. Армія захопила міста: Гайсин, Умань та Ольвіополь і залізничний вузол Христинівку, знищуючи окупаційну владу, оперуючи в степах Миколаївщини та Херсонщини⁴⁰⁶.

На Миколаївщині головні бої відбулися в березні-квітні 1920 р. при зайнятті Ольвіополя, в районі Кривого Озера, переправ через річки Південний Буг і Синюху, які сильно розлились.

8 квітня 1920 р. відбувся перемарш частин Армії УНР в район ст. Устинівка, далі планували рухатися до ст. Долинської та ст. Новий Буг. 9–11 квітня точилися бої з 63-м радянським полком у районі ст. Долинської та Криничуватої. 10 квітня більшовики почали наступ з бронепоездами з боку Миколаєва і ст. Долинської. Полк Чорних Запорожців перейшов у контрнаступ і зміг відбити червоноармійські частини, зайнявши ст. Долинську. Відступаючи, червоні підпалили склади, через що на станції стався великий вибух, але з українських відділів ніхто не постраждав. Не встигли українські дивізії оговтатися від попередніх сутичок, як, за даними розвідки, до м. Бобринця наближалось ще два полки Червоної армії.

Великдень для Армії УНР у Зимовому поході пройшов у сутичках з більшовиками. В цих боях Армія УНР втратила значну части-

⁴⁰⁶ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966. С. 58–60.

ну набоїв, з огляду на практично повну відсутність зброї, М. Омелянович-Павленко вирішив узяти штурмом Вознесенськ, щоб захопити його арсенал з гарматною базою. Наступ запланували провести в ніч з 15 на 16 квітня, а тим часом на ст. Новий Буг прибуло близько тисячі червоноармійців для ліквідації повстанського руху та обеззброєння населення⁴⁰⁷.

13 квітня, маневруючи, відділи Армії УНР підійшли до Вознесенська, де, за попередніми даними розвідки, крім місцевої охорони, інших військ не було. На станції стояв червоний бронепоезд. 14 квітня М. Омелянович-Павленко провів нараду з командирами дивізій, на якій склали план взяття Вознесенська. З огляду на відсутність повної інформації про кількість ворога, значну перевагу війська та погане орієнтування в даній місцевості, вирішили проводити наступ о третій ночі. Пересування армії в напрямку Вознесенська відбувалося окремо розведеними дивізіями.

За планом Волинська дивізія мала захопити залізничну станцію Трикрати, поблизу стратегічного міста, і попередити наступ ворожих бронепоездів та панцерників. Київська дивізія мала атакувати північно-східну частину міста й захопити залізничний вузол та переправитися по дерев'яному мосту через Буг. Запорізька дивізія, до якої приєднали 3-й кінний полк, мала захопити місто зі сходу та з південного сходу та взяти залізничний міст із засобами переправи⁴⁰⁸. Окреме завдання було у 2-го Запорізького кінного полку на чолі з полковником Литвиненком – знешкодити залізничну лінію між Одесою та Вознесенськом, щоб з того напрямку не було більшовицької підмоги. Штаб армії з обозами мав зосередитися зі східного напрямку в селі Воронівка, що біля Вознесенська. Для розрізнення своїх – частини мали тримати при собі розпучені національні прапори. Розпізнавальним знаком мало стати підняття догори рушниць, спеціально для цього попередженими козаками. Також на три дні, з 15 по 17 квітня, дивізії отримали окремий таємний клич-пароль⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 90.

⁴⁰⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. С. 137–139.

⁴⁰⁹ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 292.

15 квітня Волинська дивізія виконала своє завдання, і вже о восьмій годині вечора ст. Трикрати була під їхнім контролем. В той час у Вознесенську відбувався комуністичний з'їзд, учасники якого були поспішно озброєні, обороною міста керував генерал Урсов. За агентурними відомостями Армії УНР, більшовики чекали на підмогу з Одеси, але повної інформації про чисельність ворожих військ не було. За попередніми даними, командири дивізій Армії УНР мали відомості про кілька тисяч чоловік піхоти, ескадрон кавалерії, декілька гармат і восьмигарматний бронепоезд. Сили були нерівними, але цей бій мав вирішити долю існування українського війська в Зимовому поході. Тому чіткого плану дій на випадок невдачі складено не було, вихід був тільки один – або захопити склади зі зброєю, або загинути від переважаючих сил ворога.

16 квітня близько третьої години ранку Запорізька дивізія розпочала свій наступ. За 400 метрів від міста більшовицькі частини відкрили вогонь. У багатьох спогадах учасників бою зустрічається свідчення про те, що піхота Запорізького полку наступала без набойів, гучно лясаючи в долоні⁴¹⁰. Але, зрештою, українські піші частини, не витримавши натиску червоних, відступили. Кіннота отамана Гулого-Гуленка також почала відступати, намагаючись повернутися на попередні позиції. Цей момент М. Омелянович-Павленко назвав вирішальним у ході бою через те, що червоні спонтанно залишили свої укриття та почали безсистемне переслідування українських відділів, у результаті це й надало тактичну перевагу Армії УНР⁴¹¹.

Більшовицький обстріл тривав з великим натиском, рушниці, кулемети, гармати та панцерник зчинили гучний гуркіт, за умов густого туману командуючі, які знаходилися в очікуванні виступу своїх козаків, могли орієнтуватися лише за звуком. Запорожцям вдалося відійти на безпечну відстань і перегрупувати кінноту, поставивши на лінію лави піхоти кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова. За таких умов їм було легше відстрілюватися, але

⁴¹⁰ Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. Львів: Добра книжка, 1929. С. 75.

⁴¹¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). С. 342.

більшовицька піхота продовжувала свою контратаку, яку вдалося зупинити лише за допомогою картечі. Момент був критичним – піхота була відбита, надалі все залежало від атаки кінноти⁴¹².

В цей час у наступ знову пішов уже перегрупований відділ отамана Гулого-Гуленка, за яким вступили в бій відділи Київської дивізії, група полковника А. Долуда (з 2-м та 3-м Запорізькими кінними полками) та кінний полк Чорних Запорожців. Задум полягав у тому, щоб зненацька напасти на ворога та розбити його з різних боків. Такі дії виявилися вдалим, кінна бригада полковника А. Долуда розбила ліве крило червоноармійців, не залишивши їм шансу на втечу. Полк Чорних Запорожців фактично знищив у бою на шаблях усю залозу міста, лише невелика частина кінноти червоних змогла врятуватися, переправившись через Буг на паромі⁴¹³. Червоні почали масовий відступ, їхній 8-гарматний бронепоезд від'їхав у бік ст. Веселинове, бійці Київської дивізії пустили навздогін за ним порожній паротяг, щоб бронепоезд не мав змоги швидко повернутися.

Бій за Вознесенськ був відчайдушним, знищено 648 червоних, з боку Армії УНР було втрачено дві людини, поранено п'ятьох (за іншими даними, більшовиків було вбито близько 200–300 чоловік, козаків – 1, поранено трьох)⁴¹⁴. Відділами УНР було захоплено велику здобич – набої, рушниці, гармати та інше військове майно, якого так потребувала українська армія. Спогади сотника Б. Монкевича яскраво ілюструють потребу української армії в озброєнні: «Козаки, дорвавшись до вагонів з набоями, викидали з перекидних торбинок навіть білизну, а пакували набої, клали їх за пазуху, за халяви і скрізь, куди тільки можна. В цей час козаки мов переродились, бо такої певності досі ще не було»⁴¹⁵.

Трофеї склали 2 мільйони рушничних набоїв і 32 тисячі гарматних, 2 важкі та 18 легких гармат, 8 середніх гармат і 12 мітральєз, 5 тисяч рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони різного військового майна, 4 тисячі возів ворожого обозу, 10 мільйонів радянських

⁴¹² Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. С. 6.

⁴¹³ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 293.

⁴¹⁴ Там само. Арк. 294.

⁴¹⁵ Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. С. 62.

карбованців та цінне господарче і технічне майно, продавши яке населенню, армія виручила суму грошей, якою забезпечила своє існування на 2–3 тижні⁴¹⁶.

За розпорядженням головного командарма М. Омеляновича-Павленка, на руки видавали по 30–40 набоїв, решта була складена в бойовому обозі. Вилучена зброя підлягала строгому обліку. За зникнення або продаж чого-небудь винних мали передати дивізійному військовому суду. Бомби у козаків було наказано відібрати, а в кожній сотні сформувати команду, яку негайно мали навчити ними користуватися. Також надійшло розпорядження, щоб сотні або курені озброїлися рушницями однакового зразка (наприклад, тільки російськими, або німецькими, або австрійськими)⁴¹⁷.

Внаслідок перемоги під Вознесенськом Армія УНР отримала змогу суттєво переозброїтися: так, у дивізіях обновили артилерію, поновили кулеметні частини, піхоту озброїли новими рушницями з багнетами, кінноту забезпечили сідлами, острогами, легкими кулеметами. Навіть погоничі, урядові особи та священники мали на руках рушниці, а подекуди навіть кулеметні стрічки.

16 квітня, о п'ятій годині вечора, на інший бік р. Південний Буг були відіслані в якості розвідки кінні бригади Запорізької дивізії, одна з яких з боєм захопила ст. Веселинове, розбивши радянський ешелон, що направлявся з Одеси на підмогу гарнізону у Вознесенську. Відомості про захоплення ст. Веселинове викликало паніку в Одесі, а оскільки переправу через р. Південний Буг, що знаходилась біля станції, українські відділи знищили, більшовикам доводилось евакуюватися до Миколаєва через Варварівку та копати шанці біля Березівки. Але кінна сотня, яку полковник Литвиненко направив до Березівки, змусила їх звідти втікати. Отже, деякий час Армія УНР змогла тримати в напруженні значні території, окуповані більшовиками⁴¹⁸.

17 квітня 1920 р. останні частини Армії УНР залишили Вознесенськ і вирушили на південь.

⁴¹⁶ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. С. 248.

⁴¹⁷ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 285, 292–294.

⁴¹⁸ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). С. 18–19.

Професор В. Шкварець вважає, що «Зимовий рейд Армії УНР охопив територію 9-ти з 19 районів сучасної Миколаївської області. Армія УНР здолала шлях з боями її територією по тилах червоних і денікінців, близько 300 кілометрів, від Казанки, Нового Бугу, Баштанки, через Вознесенськ, Веселинове, Врадіївку і Криве Озеро та далі на Одещину і Вінниччину. Частина цієї Армії УНР одночасно рейдувала з-під Умані на Тишківку, потім – Первомайщина і Братський район, затим – вихід на Вознесенськ, згодом відхід через північно-західні райони Миколаївщини, Одещину і Кіровоградщину та об'єднання на Вінниччині (Тульчин – Крижопіль – Томашпіль – Ямпіль) з основними силами Республіканської армії Головного отамана С. Петлюри в його поході разом із польським військом Ю. Пілсудського на Київ»⁴¹⁹.

Виконуючи наказ Головного Отамана, Армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована у напрямку Ямполь для прориву і негайного об'єднання з фронтом Головного Отамана військ УНР⁴²⁰. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника О. Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня 1920 р. об'єдналися з іншими українськими частинами, які у союзі з поляками прямували на Київ⁴²¹. Бойовий склад Дієвої Армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2100 багнетів та 580 шабель. Керівництво в ній складало 2 генерали, 21 начальник окремих частин, 44 сотники, 121 молодша старшина та 20 урядовців⁴²².

За оцінками воєнних істориків, Перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української національної революції 1917–1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. За весь рейд було пройдено 2 500 км, проведено більше 50-ти успішних боїв. Певна частина цього героїчного походу відбулася на Миколаївщині.

⁴¹⁹ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917–1921). С. 74–75.

⁴²⁰ Кучер В. Участь Юрія Тютюнника у Першому зимовому поході Армії УНР (6.XII.1919 – 6.V.1920 рр.) // Воєнна історія. 2010. № 5. Відомості доступні також в Інтернеті: http://warhistory.ukrlife.org/2_10_5.html.

⁴²¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). С. 117.

⁴²² ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 18. Арк. 478.

Розділ 3

ЕТНІЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ РЕВОЛЮЦІЇ

3.1 Етнічні меншини Миколаївщини в період Української національної революції

Стимулом до зростання соціально-політичної активності етнічних меншин як по всій країні, так і на Миколаївщині стала «Постанова Тимчасового уряду про відміну віросповідних та національних обмежень» від 20 травня 1917 р. В ній, зокрема, проголошувалося, що «всі встановлені діючими законами обмеження в правах російських громадян, обумовлені приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності, відміняються». Це стосувалося прав проживання та пересування; володіння й розпорядження майном; вільно займатися ремеслом, торгівлею, промисловістю. Представники національних меншин отримували права без обмежень навчатися та викладати в будь-яких навчальних закладах; вступати на державну й військову службу; займати службові та виборні посади; вживати інші, крім російської, мови в діловодстві та навчанні в недержавних закладах та ін. У постанові наводився перелік обмежувальних та дискримінаційних законів і нормативних актів Російської імперії, які втрачали чинність. Текст документа було опубліковано миколаївськими газетами⁴²³.

Основні положення цієї постанови в подальшому не заперечувалися жодним з українських урядів доби Національної Революції, а згодом і радянськими урядами. Попри це, як радянські, так і

⁴²³ Трудовая газета. 1917. 24 марта.

українські дослідники здебільшого цей законодавчий акт та його наслідки залишають поза увагою своїх досліджень.

Євреї. В числі етнічних меншин регіону найчисленнішими були євреї. Єврейська громада традиційно була однією з найбільш активних етнічних груп у Миколаєві. В цілому євреї склали до 20 % жителів міста. Ще з початку ХХ ст. діяли заборони та обмеження щодо проживання євреїв у Миколаєві, а впродовж війни ці обмеження були особливо жорсткими, лише згадувані постанови Тимчасового уряду їх скасували⁴²⁴.

Миколаївська єврейська громада була досить строкатою в соціальному відношенні та надзвичайно політизованою. Ще в другій половині ХІХ ст. єврейська молодь та інтелігенція брали активну участь в діяльності загальноросійських політичних організацій та партій, здебільшого лівого соціалістичного спрямування. Згодом розпочалося формування власних національних політичних партій та суспільних організацій. Миколаївське єврейство не стояло осторонь від цих процесів.

Єврейська спільнота виявляла піклування про представництво та захист своїх інтересів в органах міського самоврядування. У зв'язку зі створенням міського Громадського Комітету, який мав тимчасово перебрати на себе повноваження цензової Міської думи (до виборів та утворення демократичної думи), 14 березня 1917 р. відбулося засідання об'єднаного комітету всіх єврейських організацій. На ньому обрано депутатів до Громадського Комітету. В цьому органі інтереси єврейської громади представляли М. Г. Кенігсберг, В. Л. Броун, Л. А. Кац, М. С. Левін, Я. Шаргородський⁴²⁵.

Свідченням соціально-політичної диференціації єврейської громади та її інтегрованості в політичне життя міста стала активна участь євреїв у перших демократичних виборах до Миколаївської міської думи. В цілому по різних виборчих списках кандидатами в думські гласні балотувалася 61 особа з числа євреїв, у тому

⁴²⁴ Детальніше про це див.: Шукин В. В., Павлик А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). Николаев: Изд. Ирины Гудым, 2009. С. 13–30.

⁴²⁵ Трудовая газета. 1917. 14 марта.

числі: в списку № 3 – від соціалістів-революціонерів – 6 осіб; № 4 – від союзів солдаток та скалічених воїнів – 2; № 6 – від союзу домо-власників Одеської та Московської частин – 3; № 7 – від Трудової Народно-Соціалістичної партії – 1; № 8 – від Партії Народної Свободи (кадети) – 9; № 9 – від об'єднаних соціал-демократів (у т. ч. БУНД) – 18; № 11 – від Миколаївського комітету Всеросійського союзу міст – 4; № 12 – від єврейського об'єднаного комітету – 13; № 16 – від союзу власників підприємств та цехів – 1; № 18 – від торгово-промислового блоку – 4; № 19 – від службовців міського громадського управління – 1⁴²⁶. Як свідчить наведена статистика, найбільш популярними з числа загальноросійських політичних партій в єврейському середовищі були РСДРП (до складу якої входив БУНД – «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії»), конституційні демократи (Партія Народної Свободи) та соціалісти-революціонери.

За результатами виборів, з числа 102 гласних Миколаївської демократичної думи 20 були євреями, що в цілому відповідало відсотку єврейського населення серед жителів міста. Свідченням активності єврейських виборців було те, що з числа 13 кандидатів від єврейської громади (список № 12) гласними обрано 9⁴²⁷.

У числі найбільш помітних постатей у Миколаєві в часи Лютневої революції, за спогадами, були А. П. Рахманович (член партії правих есерів), М. М. Мандельштам (соціал-демократ, у подальшому член Миколаївської Ради).

Значною подією в житті єврейської громади міста став приїзд навесні 1917 р. знаменитого адвоката сенатора О. О. Грузенберга, який прибув до Миколаєва як голова урядової комісії з розслідування зловживань на флоті. Громада запропонувала йому висунути свою кандидатуру на виборах до Установчих зборів від Херсонської губернії по списку сіоністів та національної демократії⁴²⁸.

Членами першого складу виконкому Миколаївської Ради робітничих та військових депутатів у 1917 р. були П. С. Гольденберг, Данило Ілліч Лейканд, Абрам Самойлович Лімоне, Самуїл Давидо-

⁴²⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 6.

⁴²⁷ Там само. Спр. 1842. Арк. 19.

⁴²⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 475. Арк. 78.

вич Мірінгоф, Еля Чаусовський⁴²⁹. Чи не найбільш помітною фігурою в політичному житті Миколаєва в цей час був Йосип Самсонович (Шимшевич) Скляр, який у 1917 р. став лідером миколаївських більшовиків, згодом був уповноваженим першого українського радянського уряду по Миколаєву та Херсону, загинув у 1919 р.⁴³⁰

Миколаївська міська організація БУНД (загальний єврейський робітничий союз, який був автономною організацією в складі РСДРП, в цей час більше тяжів до меншовиків) виявляла неабияку активність. Упродовж 1917 р. в місцевій пресі регулярно повідомлялося про зібрання членів організації, також про роз'яснювально-агітаційні виступи членів партії перед різними групами євреїв, проводилася активна агітація щодо вступу до партії. БУНД не приховував своїх амбіцій щодо політичного лідерства в миколаївській єврейській громаді. 30 жовтня 1917 р., у зв'язку з формуванням революційного штабу при Миколаївській Раді робітничих та військових депутатів, його голові Я. П. Ряппо було надіслано таке звернення:

«Николаевский комитет БУНДа, обсудив на экстренном заседании своем вопрос об организации революционного штаба в г. Николаеве, признал крайне важным представительство в штабе от еврейской революционной демократии и для этой цели делегирует в штаб члена комитета тов. А. Шапиро»⁴³¹.

З 1919 р. БУНД виступав єдиним блоком з іншою єврейською соціалістичною партією – Фарейнігте. Цілком очевидно, що причиною зближення та фактичного об'єднання обох партій було негативне ставлення до сіоністів.

Значною активністю відзначалась діяльність Миколаївської організації Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон», яка дотримувалася помірковано-соціалістичних позицій з окремими елементами сіонізму.

⁴²⁹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 197. Арк. 2–4.

⁴³⁰ Божаткин М. И. Скляр Иосиф Самсонович // Николаевцы. Энциклопедический словарь. Николаев: Возможности Киммерии, 1999. С. 307.

⁴³¹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 192. Арк. 24.

Революційні події сприяли активізації сіоністського руху. В середині квітня 1917 р. створено Миколаївський Комітет сіоністської організації. Його очолили Михайло Григорович Кенігсберг (пізніше він відмовився від цієї діяльності, посилаючись на велику завантаженість роботою, – він був відомим у місті лікарем), Ш. М. Канторович, І. Я. Бروفенбрер, Я. Ю. Браславський. В цей час соціал-демократи виявляли готовність до співпраці з сіоністами, їм навіть запропонували брати участь у підготовці маніфестації трудящих 1 травня і виступити з привітанням до миколаївського пролетаріату⁴³². Невдовзі ставлення соціал-демократів до сіонізму радикально зміниться.

У рамках сіоністської організації діяли: миколаївське відділення студентського сіоністського товариства «Геховер» (іноді в газетах його називали партією), асоціації єврейських студентів «Бней Ціон», робітничої молодіжної організації «Цейрей Ціон» помірковано-соціалістичної спрямованості. Сіоністська організація створила палестинське бюро, яке збирало внески, ці кошти передбачалося витратити на те, щоб дати можливість єврейській молоді відвідати Палестину. Бюро пропонувало молоді брати участь у польових роботах на допомогу селянству, для цього організовувалися спеціальні «польові дружини». Проводилася агітаційна робота серед солдат-євреїв, створено місцеву організацію солдатів-сіоністів, яка нараховувала понад 300 членів⁴³³. Крім Миколаєва, групи сіоністів-соціалістів діяли в Новому Бузі (12 членів), єврейських колоніях Ново-Полтавці (15 членів) та Ефінгарі (8 членів). Вони мали тісний зв'язок з сіоністами Херсона. Здебільшого їх робота мала агітаційний і культурно-просвітницький характер. Так, у Ново-Полтавці сіоністи-соціалісти відкрили «сіоністську сцену», на якій проводили різноманітні заходи, намагалися повернути до організації, крім юнацтва, кустарів і торговців⁴³⁴.

На виборах до Українських Установчих зборів по Херсонській виборчій окрузі було представлено список кандидатів від Єврей-

⁴³² Трудовая газета. 1917. 18 апреля.

⁴³³ Там само. 8 июня.

⁴³⁴ Будяков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні в 1920-х рр.: дис. ... канд. іст наук: спец. 07.00.01. Миколаїв, 2015. С. 104.

ського виборчого комітету, від Миколаєва був представлений Мендель Соломонович Левін⁴³⁵.

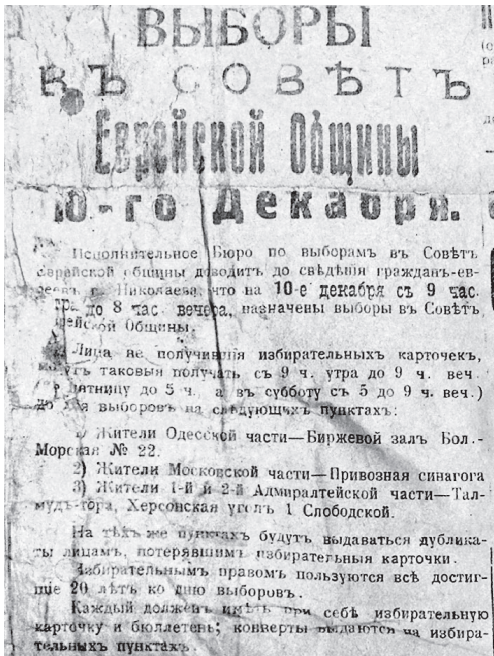
Відбувалися зміни в релігійному житті єврейської громади. Постанови Тимчасового уряду скасовували посаду казенного рабина, яку з 1913 р. обіймав І. П. Дульцин (свого часу він не обирався на цю посаду, а призначений виконувати обов'язки Миколаївським градоначальником). В єврейській громаді він не користувався особливим авторитетом і жодного разу не був обраний громадою на посаду міського рабина. Коли ж постало питання про вибори громадського рабина Миколаєва, І. П. Дульцин висунув свою кандидатуру. Його опонент Ш. З. Шнеєрсон висунув йому звинувачення у співробітництві з поліцією та охоронним відділенням. Ці звинувачення були небезпідставними. 13 квітня 1917 р. в місцевій пресі опубліковано імена провокаторів. Зазначалося, що І. П. Дульцин починаючи з 1900 р. передавав поліції відомості про діяльність сіоністів⁴³⁶. У квітні 1917 р. в Миколаєві відбулися перші демократичні рабинські вибори. Громадським рабином Миколаєва обрано Шмуля Зельмановича Шнеєрсона. В подальшому він ще двічі обирався на цю посаду й обіймав її до 1940 р., наступного року заарештований та засланий до Центральної Азії⁴³⁷. Влітку 1917 р. утворився міський Союз службовців синагог та молитовних будинків, який очолював І. Поляк. Організація була досить активною та впливовою, зважаючи на традиційну релігійність єврейського середовища.

2 грудня 1917 р. прийнято «Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад». Йшлося про створення органів самоврядування єврейських громад, яким надавалися значні повноваження. Варто зазначити, що в дореволюційний час громадські органи самоврядування були формальними та безвладними. Зазвичай реальне

⁴³⁵ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1813. Арк. 45.

⁴³⁶ Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. 1917. 13 апреля.

⁴³⁷ Гіркий полин історії. Масові політичні репресії серед єврейського населення Миколаївщини в 20–50-ті роки ХХ століття. Вип. 1. Миколаїв: Атол, 2003. С. 117–118; Щукин В. В. Дорога к Храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории. Николаев: Изд. Шамрай П. Н., 2011. С. 32, 56–59.

Об'ява про вибори до Ради єврейської громади (Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. 1917. 10 декабря)

управління єврейською громадою перебирав на себе рабинат. Згідно з новим законом, мали відбутися вибори до єврейської ради (ВААДу). Виборче право надавалося всім євреям віком від 20 років. Система виборів була аналогічною демократичним виборам до міських дум. Окремими списками йшли на вибори кандидати від БУНД, «Поалей Ціон», сіоністів, «єврейської народної групи» та інших груп і партій⁴³⁸. У вересні завершилася підготовка до виборів. Вважалося, що загальна кількість виборців мала скласти близько 12 тис. осіб. Найбільшу активність при підготовці до виборів

виявили політичні партії БУНД, «Поалей Ціон», релігійне об'єднання «Шомрей Тойра»; група ортодоксів та сіоністи виявляли меншу активність⁴³⁹.

Зважаючи на традиційний консерватизм єврейської громади, соціал-демократи зі своїми радикальними ідеями не могли розраховувати на перемогу в цих виборах. Більшість голосів отримали традиціоналісти та сіоністи, це давало соціалістам підставу в подальшому називати ВААД «буржуазно-клерикальним». Не було єдності і в самій єврейській раді, дискусії часто виникали через різні дрібниці та неузгодженості (приміром, якою мовою вести документацію). Це відбирало чимало часу та знижувало оперативність і результативність її діяльності. Так, дискусія виникла вже

⁴³⁸ Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 50–51.

⁴³⁹ Трудовая газета. 1917. 24 сентября, 5 октября.

на першому засіданні при виборах голови⁴⁴⁰. Врешті головою Ради єврейської громади став лікар В. Л. Броун. ВААД наполегливо намагався передачі в його розпорядження коштів коробочного збору (особливого податку на кошерне м'ясо, який сплачувався лише євреями, але кошти витрачалися тільки за дозволом міської управи), питання позитивно вирішилося лише в березні 1919 р.⁴⁴¹

ВААД став ініціатором створення єврейської самооборони на початку весни 1918 р., коли відбувалося перше падіння радянської влади та захоплення міста німецькими військами. Варто зазначити, що Центральна Рада займала негативно-нейтральне ставлення в питанні про єврейську самооборону. Представники ж єврейських соціалістичних партій у Раді та сіоністів виступали проти створення таких загонів, вважаючи, що це сприятиме посиленню антисемітських настроїв серед українського населення. Тож загони самооборони на місцях створювалися явочним порядком без урядового дозволу⁴⁴². Активні дії єврейської самооборони були спрямовані на запобігання єврейським погромам, якими нерідко в цей час супроводжувалися зміни влади.

Між тим у Миколаєві на початку березня 1918 р. час від часу виникали стихійні мітинги, на яких звучали звинувачення в тому, що євреї є винуватцями приходу німців на українські землі. Звучали заклики до помсти. При цьому оратори, зазвичай, заявляли, що виступають від імені більшовиків. Усе це провокувало погромні настрої в місті. 22 березня єврейські соціалістичні партії провели спільне зібрання, на якому висловили занепокоєння й протест із приводу поширення антиєврейської агітації.

Комитетъ еврейской боевой дружины
проситъ всѣхъ записавшихся и желающихъ записаться—солдатъ
явиться къ 7 час. вечера (не опаздывая) въ помѣщеніи бывш.
Эльворти Херсонская уг. Глазенаповская.

Об'ява про запис до єврейської самооборони
(Трудовая жизнь. 1918. 19(6) марта)

⁴⁴⁰ Борьба. 1918. 28(15) июня.

⁴⁴¹ Южное слово. 1919. 5 марта.

⁴⁴² Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине (1917–1919 гг.) // Книга о русском еврействе (1917–1968). Нью-Йорк: Союз русских евреев, 1968. С. 34–35.

У місті мали місце кілька спроб вчинити єврейський погром, але оперативні сумісні дії міліції та самооборони стали на перешкоді цим спробам. Газета «Трудовая жизнь» зазначала:

«В эти тревожные дни еврейская самооборона оказалась на высоте своей задачи. Работая в контакте с городской милицией, члены еврейской самообороны несколько суток подряд несли тяжелую и самоотверженную работу по охране города и принимали самое живое участие в борьбе с бандами налетчиков. В ночь с 16 на 17 марта еврейская самооборона лишилась одного из лучших работников Григория Исаковича Шноля, погибшего во время исполнения долга»⁴⁴³.

Його поховання переросло в маніфестацію за участю кількох сотень осіб.

У часи, коли в місті діяла німецька окупаційна адміністрація, самооборона не могла діяти, оскільки мало відбуватися примусове роззброєння населення. В середині грудня 1918 р., у зв'язку з евакуацією німецьких військ, на засіданні ВААДу прийнято рішення про поновлення її діяльності, на що виділялися громадські кошти. Завідування справами загону доручили Бару, Сомінському, Френкелю та Шейніну. Як повідомлялося в пресі, «...почався запис до самооборони, який протікає досить успішно. Записалися майже всі, хто брав участь в самообороні в березні місяці й багато нових... Згідно рішення [Вааду] загін має бути нейтральним і призначений для охорони єврейського населення та придушення безпорядків»⁴⁴⁴. З відновленням радянської влади в місті діяльність єврейської самооборони знов було згорнуто.

24 січня 1919 р. президія ВААДу на екстреному засіданні обговорювала ситуацію щодо активізації погромного руху в районах, прилеглих до Миколаєва, і звернулася до комісара міста з проханням вислати збройні формування для попередження можливих безпорядків, однак, «...як з'ясувалося, ні комісар міста, ні інша (військова) влада не в змозі надати необхідної допомоги». Тож місцевому населенню варто розраховувати лише на власні сили⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Трудовая жизнь. 1918. 19(6), 20(7), 21(8) марта.

⁴⁴⁴ Трудовая газета. 1918. 14 декабря.

⁴⁴⁵ Трудовая газета. 1919. 26 января.

23–25 травня 1919 р. банди Н. Григор'єва на кілька днів захопили Миколаїв, це супроводжувалося єврейським погромом та пограбуванням мирних жителів. Упродовж трьох днів на єврейському цвинтарі поховано 30 осіб та 5 осіб на християнському цвинтарі, які були жертвами бандітів⁴⁴⁶.

У зв'язку з цими небезпечними подіями, 30 травня (після відновлення радянської влади) делегація від єврейського населення звернулася до міськвиконкому з клопотанням про дозвіл на поновлення діяльності самооборони. Преса повідомляла:

«Рассмотрев это ходатайство, исполком постановил, ввиду организации для охраны порядка в городе советских рабочих дружин, в которые входят и еврейские рабочие, ходатайство об организации еврейской самообороны оставить без удовлетворения»⁴⁴⁷.

Відмова була логічною з огляду на те, що саме в цей час почало розгортатися повстання в німецьких колоніях, головною силою якого була німецька самооборона. Єврейська громада створила благодійний комітет допомоги жертвам погрому. Однак невдовзі виконком прийняв рішення, згідно з яким комітет мав передати кошти й повноваження відділу соціального забезпечення, де створити спеціальну єврейську комісію під контролем єврейських робітників⁴⁴⁸.

На кладбищі.

В среду погребены на еврейском кладбище следующие жертвы бандитов:

Клишиков Абрам; Спигалович Меер; братья Дорфманы—Бенцион и Исаак; Ирлиц Симен; Серебряный Яaira; анжикова Роза; Вадьян Меер; Фольдман Ханн; Басс Меер; Кушнарев Яков; Левитин Герш; Зетеркин Фр им житель Варвар вки - Резников Шимон и Тельниковский Соломон.

Два трупа христиан, в коих опознаны Тихон Цро опенко (33 л.) и Исениф Зубоченко (19 л.) переданы родителям для погребения.

Два неопознанных трупа, в виду невозможности их дальше держать непогребенными, решено предать земле.

На христианском кладбище похоронены Петр Соловьев 65 лет, убитый бандитами в своей квартире и Иосиф Ткаченко.

Повідомлення про поховання жертв єврейського погрому в Миколаєві
(Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 31 мая)

⁴⁴⁶ Путь социал-демократа. 1919. 31 мая.

⁴⁴⁷ Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 1 июня.

⁴⁴⁸ Путь социал-демократа. 1919. 26 июня.

Повідомлення по вихід першого номера газети «Еврейское слово» 10 травня 1919 р.

В середині 1919 р. більшовицькі друковані органи почали масований наступ на сіоністів, їх звинувачували в прагненні посилити вплив на єврейські маси через співчуття та організацію допомоги жертвам єврейського погрому, сприяння діяльності спортивних та культурних товариств, допомогу в створенні єврейських кооперативів тощо. Головне ж звинувачення полягало в тому, що сіоністи є агентурою світового імперіалізму, ідеологію якого вони розповсюджують серед єврейства⁴⁴⁹. Реальною ж причиною цієї ідеологічної кампанії було те, що сіоністи не приховували свого негативного ставлення до процесу захоплення влади більшовиками, називаючи його узурпацією влади. У свою чергу, сіоністська організація не мала наміру згортати діяльність: 10 травня було повідомлено про початок видання газети «Еврейское слово» – органу Миколаївського відділу Сіоністської Народної фракції «Цейрей Цион», пізніше повідомлялося про вихід 3–4 номерів газети⁴⁵⁰. На жаль, подальша доля цього видання невідома.

У червні 1919 р. в Москві проходила конференція єврейських секцій РКП(б), на ній прийнято резолюцію про ліквідацію сіоністської партії як буржуазної, реакційної і контрреволюційної. Одночасно з'явилося звернення ЦК Комфарбанда в НКВС УСРР від 4 липня 1919 р., у якому пропонувалося негайно видати розпорядження про повне припинення діяльності партійної організації

⁴⁴⁹ Эмин Н. О. Сорную траву из избы вон // Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 12 июля; Гражданская война на еврейской улице // Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 18 июля.

⁴⁵⁰ Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 10 мая, 20 июня.

сіоністів, а також всіх допоміжних установ і товариств, що працюють у тісному зв'язку з ними. На основі звернення створено надзвичайну комісію по ліквідації єврейських громадських організацій. У ніч з 5 на 6 липня 1919 р. в Києві відбувся арешт групи сіоністів, 12 липня НКВС України зобов'язав виконкоми на місцях «негайно припинити» діяльність всіх єврейських організацій і установ як ворожих радянській владі⁴⁵¹. Виконанню розпорядження на місцях завадив лише наступ денікінської армії та чергове падіння радянської влади.

Одночасно здійснювалися заходи по дискредитації ВААДу. 28 березня єврейськими соціал-демократичними партіями організовано мітинг єврейських робітників, у резолюції якого зафіксовано «недовіру до буржуазної більшості ВААДу» та вимогу передати управління всіх єврейських установ у руки пролетаріату⁴⁵². 13 квітня соціалістична фракція демонстративно вийшла зі складу ВААДу, з приводу чого було опубліковано декларацію, в якій заявлялося, що «социалистическая фракция совместно с еврейскими социалистическими рабочими партиями образовали временный еврейский рабочий комитет, который вступает в переговоры с исполкомом о взятии в свои руки еврейских учреждений»⁴⁵³. У червні на засіданні цього комітету обговорювалися питання щодо необхідності передачі справ по керівництву єврейською громадою від ВААДу до комітету, однак чергове падіння радянської влади внаслідок захоплення міста денікінцями змусило відкласти здійснення цих планів⁴⁵⁴.

Указані події були відображенням процесів, з одного боку, пов'язаних з реалізацією проголошеного радянською владою курсу на встановлення диктатури пролетаріату, а з іншого – перетворення РСДРП(б) на правлячу, а в перспективі й єдину партію в країні. Поки що ця партія використовувала єврейську соціал-

⁴⁵¹ Орлянський В. С. Сіоністські організації і органи влади в СРСР у міжвоєнний період // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XX. Запоріжжя, 2006. С. 166.

⁴⁵² Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 30 марта.

⁴⁵³ Там само. 16 апреля.

⁴⁵⁴ Путь социал-демократа. 1919. 7 июня.

демократію задля дискредитації та відсторонення від суспільно-політичних процесів інших партій. Але невдовзі й сама єврейська соціал-демократія опиниться в такому ж становищі та стане жертвою владних амбіцій більшовиків.

Протягом 1917–1919 рр. продовжували діяти різні форми єврейської благодійності. Газети регулярно вміщували інформацію про благодійників, які жертвували кошти для роздачі безкоштовних обідів в єврейській дешевій їдальні; в синагогах збиралися кошти «в пользу семейств павших борцов за свободу родины», на утримання євреїв-біженців, які проживали в Миколаєві (тільки в місті у 1917 р. знаходився 731 такий біженець та до 3 тис. були розселені по єврейських колоніях)⁴⁵⁵.

У травні 1917 р. за ініціативою Анни Григорівни Кенігсберг відкрився єврейський дитячий садок, який розташувався в будинку № 14 по вул. Мала Морська, а пізніше на розі вул. Великої Морської та Наваринської. Коштами громади утримувалися дитячі притулки-сиротинці для дівчат та хлопців (у 1919 р. передані під опіку державної системи соціального забезпечення). Крім того, на благодійні внески діяв «денний притулок» для дітей воїнів та з бідних сімей, створений в 1914 р. (припинив діяльність у 1918 р. через відсутність коштів)⁴⁵⁶. Громада утримувала єврейську богадільню.

У вересні 1917 р. розпочалися заняття в першій єврейській гімназії («Першому єврейському середньо-навчальному закладі»), яка розташувалася у будинку колишньої приватної гімназії М. Куц на розі вул. Наваринської та Великої Морської⁴⁵⁷.

Активно діяло «Товариство любителів єврейської мови», яке організувало курси з вивчення єврейської мови та літератури, на початку 1919 р. засновано миколаївське відділення Єврейської Культурної Ліги (Ідише Кукльтур-Ліге).

Восени 1917 р. розпочав діяльність єврейський спортивний клуб «Маккабі», яким опікувалася сіоністська організація⁴⁵⁸.

⁴⁵⁵ Трудовая газета. 1917. 2, 19, 30 марта.

⁴⁵⁶ Там само. 17 апреля, 17, 18 июня.

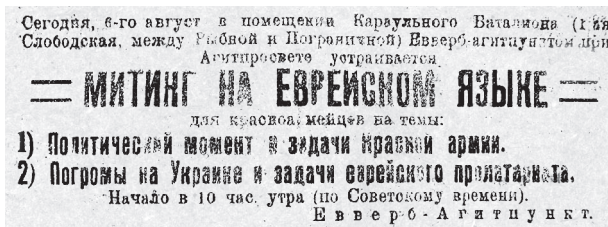
⁴⁵⁷ Там само. 2 августа, 20 сентября.

⁴⁵⁸ Там само. 26, 27 октября.

На початку 1919 р. почало діяти благодійне товариство «Езраз Аніім», яке ставило метою надання допомоги нужденним коштами, паливом, медичними послугами. Звертаючись до жителів міста, засновники товариства зазначали: «Голод, холод, хвороби знищують нещасних бідняків. Смерть стукає в двері знедоленої безробітної єврейської маси. Смертність серед голодуючих, епідемії, які розвиваються в бідних кварталах, стають загрозою для всього населення. Воно може боротися з цією кричущою нуждою лише при підтримці всіх городян»⁴⁵⁹.

В умовах посилення небезпеки захоплення Миколаєва білогвардійськими військами Денікіна на загальних зборах об'єднаної організації БУНД – Фарейнігте 9 червня 1919 р. ухвалено вважати всіх членів обох партій мобілізованими, ще раніше таку ж ухвалу прийняла «Поалей Ціон»⁴⁶⁰. Однак ці дії не могли суттєво вплинути на подальший хід подій.

На пленумі Миколаївської Ради робітничих та червоноармійських депутатів обговорювалося питання про хвилю єврейських погромів, яка охопила Україну. Депутати обмежилися осудженням цих негативних явищ та закликком до солідарності трудящих всіх національностей.

Об'ява про «Мітинг єврейською мовою»
(Известия Николаевского Совета рабочих,
красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 6 августа)

18 серпня 1919 р. радянські війська покинули Миколаїв, місто опинилося під владою денікінської армії, однак на цей раз зміна влади не супроводжувалася безпорядками, оскільки генерал

⁴⁵⁹ Трудовая газета. 1919. 30 января.

⁴⁶⁰ Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 31 мая, 11 июня.

Я. Слащов, який командував військами, швидко встановив жорсткий порядок, при цьому запровадив арешти прихильників та активних діячів радянської влади й соціалістичних партій, які перейшли на підпільне становище або тимчасово припинили свою діяльність.

Оскільки підпільний комітет більшовиків 19 листопада розклеїв по всьому місту листівки з закликом до повстання, вночі 20(7) листопада 1919 р. на Адміралтейській площі (площа Комунарів) за наказом Я. Слащова здійснено акцію залякування – розстріл 61 особи заручників, підпільників та прихильників радянської влади. Згодом ця подія стала частиною миколаївської радянської міфології. В історію вони увійшли як 61 комунар (не менше 5 осіб змогли врятуватися). Вперше список приречених до розстрілу опубліковано в газеті «Южное слово»⁴⁶¹. Пізніше список «комунарів» з деякими коментарями-поясненнями надрукований у радянській пресі в 1920 р.⁴⁶². Ця публікація свідчить, що більшість розстріляних були випадковими, нікому не відомими людьми. При цьому неможливо не звернути увагу на те, що з 61 особи 25 (тобто майже половину) склали євреї. В списку «комунарів» зустрічаємо таку легендарну людину, як Товій Блейс, член РСДРП з 1913 р., перед революцією жив у еміграції. Був у числі соціал-демократів, які в 1917 р. через Німеччину прибули до Петрограда. Активний учасник революційних подій у Петрограді. Невідомі обставини його перебування у Миколаєві в 1919 р. Він був у числі тих, кому вдалося під час розстрілу врятуватися, але його брат Володимир (Вольф) Блейс загинув. Він навіть доставив до міської лікарні пораненого Мойсея Косовського. В подальшому Т. Блейс був активним учасником громадянської війни, радянським державним та партійним діячем. Репресований у 1936 р., розстріляний у 1937 р.

31 січня 1920 р. в Миколаєві знову було встановлено радянську владу. Відновлювалася діяльність політичних партій та суспільних організацій, але це відбувалося в умовах посилення владного

⁴⁶¹ Южное слово. 1919. 8 ноября.

⁴⁶² Известия Николаевского губисполкома и губкома КП(б)У. 1920. 20 ноября.

тиску з боку більшовицької партії, яка не приховувала свого прагнення до ліквідації будь-яких інших партій, які хоча б гіпотетично могли стати її опонентами.

Найбільш провладну позицію займав блок БУНД – Фарейнігте, хоч раніше вони й припускали критику політики більшовиків. У 1920 р. з'являються повідомлення про діяльність Миколаївсько-го комітету Єврейської комуністичної партії «Комфербанд»⁴⁶³.

На початку 1920 р. «Поалей Ціон» розгорнула агітацію по створенню Союзу єврейської соціалістичної молоді⁴⁶⁴. Тим часом у рамках самої партії відбувся розкол, Миколаївська організація заявила про прихильність до лівого крила партії, яке обрало назву Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон»⁴⁶⁵. У цілому ж активність єврейських соціалістичних та комуністичних партій поступово згорталася. Зменшувалася й кількість членів, частина яких переходила до складу більшовицької партії або виходила зі складу членів партії через незгоду з політикою зближення з більшовиками.

Більшовики, однак, поки що вважали необхідним існування єврейського комуністичного руху. Єврейська комуністична партія стала єдиною партією національних меншин Півдня України, яку допустили до участі у виборах до місцевих рад у квітні 1920 р. Підсумкові їх результати були достатньо скромними для єврейських комуністів. До Миколаївської ради ввійшов лише один партієць (0,8 % від загальної кількості голосів). Надаючи можливості легальної діяльності, більшовики намагались використати єврейських комуністів, перш за все, для боротьби з невідконтрольними владі сіоністськими рухами⁴⁶⁶.

Сіоністська організація, незважаючи на постійну критику й тиск провладних політичних сил, продовжувала активну діяльність. Зважаючи на поступове згортання військових дій та сподіваючись на можливість відновлення міжнародних сполучень, у

⁴⁶³ Луч. 1920. 5 февраля.

⁴⁶⁴ Там само. 25 февраля.

⁴⁶⁵ Известия Николаевского губернского революционного комитета. 1920. 9 марта.

⁴⁶⁶ Будаков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні в 1920-х рр. Миколаїв, 2015. С. 109.

Миколаєві започатковано роботу Палестинського бюро, яке мало реєструвати осіб, що виявляють намір емігрувати до Палестини⁴⁶⁷.

23 квітня 1920 р. в Москві заарештовано 75 делегатів нелегальної Всеросійської конференції сіоністів, про що повідомляла місцева преса, супроводжуючи це повідомлення звинуваченнями сіоністів в антирадянській діяльності⁴⁶⁸. Ця подія стала сигналом до остаточної заборони на діяльність сіоністських організацій. Частина з них припинила діяльність, інші перейшли на нелегальне становище.

19 червня 1920 р. відбулася остаточна ліквідація Ради єврейської громади (ВААДу). В наказі Миколаївського губвиконкому з цього приводу зазначалося:

«Совет еврейской общины считать распущенным. Всякая явная и тайная попытка со стороны членов этого Совета к нарушению данного приказа будет считаться поступком контрреволюционным. Виновные будут привлечены к суду ревтрибунала»⁴⁶⁹.

Значну частину єврейського населення регіону ще на початку XIX ст. складали єврейські колоністи. З початку революційних подій населення єврейських землеробських колоній, в очікуванні обіцяних реформ, передовсім аграрної, займало здебільшого нейтрально-споглядальну позицію щодо подій, які відбувалися в Україні. Однак існувало розуміння того, що будь-які радикальні зміни в системі влади несуть загрозу спалаху юдофобських настроїв, наслідком чого можуть стати єврейські погроми.

У квітні 1917 р. в Херсоні відбувся з'їзд представників 18 єврейських землеробських колоній, обговорювалися питання щодо необхідності реформування порядку землекористування, участі у виборах до Установчих зборів, делеговано двох представників до губерньського земства⁴⁷⁰.

Відчуваючи послаблення та безпорадність влади, як центральної, так і місцевої, уже влітку-восени 1917 р. в колоніях почали

⁴⁶⁷ Южная речь. 1920. 3 января.

⁴⁶⁸ Известия Николаевского губернского исполнительного комитета. 1920. 28 мая.

⁴⁶⁹ ДАМО. Ф. Р-152. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 1–2.

⁴⁷⁰ Трудовая газета. 1917. 23 апреля.

створювати загони самооборони. Ініціаторами були солдати, які поверталися з фронту, прихопивши з собою зброю, а також молодь.

10–15 жовтня 1917 р. в Києві відбувалася конференція представників союзів євреїв-воїнів. Вона ухвалила план створення єврейської самооборони в масштабах всієї країни, що дало поштовх до активізації створення загонів на місцях, однак не вирішувало головної проблеми – нестачі зброї та боєприпасів. Не доводилося чекати підтримки в цій справі від більшості єврейських партій. Послідовно її підтримували лише сіоністи. Так само негативним було й ставлення Центральної Ради. Другу конференцію союзу євреїв-воїнів, яка почалася у Києві в січні 1918 р., розігнав, за дорученням уряду, комендант міста.

Навесні 1918 р. з'явилися повідомлення про перші єврейські погроми в колоніях Ефінгар та Ново-Полтавка, в обох випадках ефективні дії єврейської самооборони сприяли припиненню погромів⁴⁷¹.

Певним чином про відчуття розгубленості й невпевненості в завтрашньому дні, яке було характерним у цей час для колоністської спільноти, свідчить газетне повідомлення:

«Ефінгарь. Местный совет состоит из бедноты. Вследствие истечения полномочий старого совета, таковой должен быть переизбран. Но население, запуганное и терроризированное налетами разных банд, не желает ни выбирать, ни идти в советы»⁴⁷².

1919 р. позначився гострим військовим протистоянням різних політичних сил, неодноразовою зміною влади, особливо в сільській місцевості. Така ситуація спровокувала смугу погромів, від яких постраждали майже всі єврейські колонії. Єврейській самообороні доводилося цілодобово патрулювати навколо колоній. Зазвичай сил вистачало лише на те, щоб відігнати невеликі банди. Особливо драматичними були події в єврейських колоніях Ново-Полтавка та Добра.

⁴⁷¹ Трудовая жизнь. 1918. 21 (8) марта.

⁴⁷² Знамя коммунара. 1918. 21 июля.

У серпні 1919 р., в ході відступу Червоної армії, до Ново-Полтавки прибув невеликий кінний загін, вони вимагали у селян віддати зброю. Впродовж ночі було вчинено кілька нападів на селянські господарства. Вранці самооборона, вважаючи, що має справу з невеликою бандою, вигнала їх із села, в ході перестрілки вбито одного з бандитів. Невдовзі з'ясувалося, що це був авангард банди Н. Махно. За дві години після цього село було оточене бандитами з трьох боків, а до залізничної станції прибув бронепоїзд. Самооборона захищала колонію, доки не закінчилися набої. Це дало можливість частині колоністів покинути домівки та сховатися в степу. Бандити, увірвавшись до села, вбили захисників та частину колоністів. Усього загинуло 130 чоловік. Упродовж тижня махновці «хазяйнували» в колонії, грабуючи майно та знущаючись над колоністами⁴⁷³.

25 травня 1919 р. банда Н. Григор'єва вчинила напад на єврейську колонію Добре. Знищивши загін самооборони, бандити впродовж 6 годин убивали колоністів та грабували їх майно. Після того, як бандити покинули село, туди прибули селяни з сусідніх сіл Явкине та Новогригорівка і продовжили пограбування. Лише прихід наступного дня частин Червоної армії припинив погром. Влітку того ж року на колонію здійснив напад загін махновців. Знову були пограбування та вбивства, а невдовзі на вулицях колонії відбувалися зіткнення махновців з наступаючою денікінською армією⁴⁷⁴.

Припинення військових дій на початку 1920 р. сприяло стабілізації становища в колоніях. Про ситуацію в цей час, певним чином, можна скласти уяву з газетного репортажу з колонії Добре:

«Наполовину разбежавшееся от погромов и расстрелов, население колонии понемногу начинает съезжаться. Разграбленные земледельцы во многом испытывают сильную нужду. Но в селе имеются большие излишки хлеба, которые охотно крестьяне сдадут по твердым ценам, надеясь взамен хлеба получить из города некоторые продукты, которые очень необходимы деревне для предстоящих весенних работ, например кузнечный уголь и железо»⁴⁷⁵.

⁴⁷³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 555. Арк. 1–2.

⁴⁷⁴ Там само. Спр. 557. Арк. 4–7.

⁴⁷⁵ Известия Николаевского губернского революционного комитета. 1920. 20 февраля.

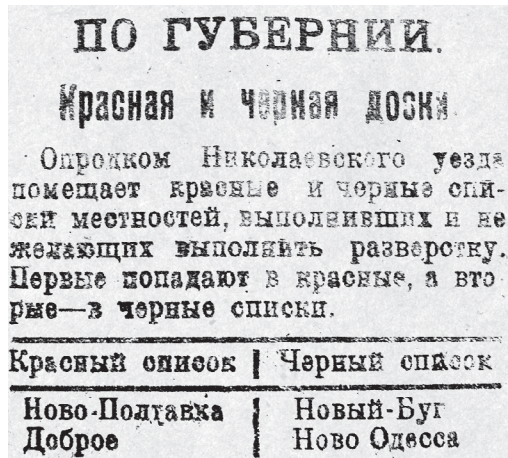
Звичайно ж, твердження щодо великих надлишків хліба викликає сумнів, але варто зважити на те, що матеріал надруковано в офіційному владному органі. Вже навесні хлібні надлишки були «дбайливо» забрані радянською владою. Та ж газета повідомляла:

«Опродком Николаевского уезда помещает красные и черные списки местностей, выполнивших и не желающих выполнять разверстку. Первые попадают в красные, в вторые – в черные списки»⁴⁷⁶.

До «червоного» списку внесено колонії Добре та Ново-Полтавка.

Улітку 1920 р. колоністам з Доброго довелося пережити ще один погром. На цей раз його вчинили повсталі селяни з с. Явкіне, які переслідували червоноармійців, що намагалися сховатися в єврейській колонії.

Німці. Події Першої світової війни негативно відбилися на становищі німецького населення. Німцям, що проживали в містах, на початку війни довелося пережити кампанію шельмування з боку ура-патріотів та шпигуноманії. Згодом вони стали жертвами дискримінаційного «ліквідаційного законодавства», що запроваджувалося російським імперським урядом впродовж 1914–1916 рр. і стосувалося як німецьких та австрійських підданих (більшість з них невдовзі змушені були виїхати за межі Херсонської губернії), так і австрійських і німецьких вихідців, які були російськими підданими. Вони були обмежені в громадянських правах та можливостях щодо економічної діяльності. Значна частина

Повідомлення про занесення населених пунктів до «червоного» та «чорного» списків.

(Известия Николаевского губернского революционного комитета.
1920. 27 апреля)

⁴⁷⁶ Известия Николаевского губернского революционного комитета. 1920. 27 апреля.

їх майна, виробничих та комерційних закладів перейшла під контроль або у власність держави. Офіційна пропаганда активно формувала образ «внутрішнього ворога».

Зважаючи на вказані обставини та германофобські настрої більшості населення, які посилювалися й провокувалися урядом в ході війни, німецьке населення міст мусило не виявляти високої суспільно-політичної активності, вважаючи за краще бути максимально непомітним у ці скрутні для нього часи. Уже в 1916 р. германофобська спрямованість пропагандистських органів поступово сходила нанівець, що було виявом певної розчарованості значної частини населення ходом та наслідками війни.

Суттєво змінилося в ході війни й становище німецьких колоністів. «Ліквідаційне законодавство» обмежувало їх право землеволодіння, землекористування та господарської діяльності. Вказані законодавчі акти ставили метою поступову повну ліквідацію німецького землеволодіння, не виключаючи застосування для цього й примусових заходів. На щастя, землі сучасної Миколаївщини знаходилися на значній відстані від театру військових дій, тож німецьких колоністів обминула кампанія виселення з прифронтової смуги. Варто зазначити, що етнічні німці нарівні з іншими російськoпідданими підлягали мобілізації до російської армії.

Враховуючи вищевказане, бачимо, що на початку революційних подій етнічні німці, відчуваючи постійні утиски та дискримінацію з боку імперських владних структур, попри свою традиційну законслухняність, у більшості не були прихильниками підтримки чи збереження російської монархії, але й до ідей українського державотворення ставилися з певною відстороненістю.

Значним стимулом до зростання суспільно-політичної активності німецького населення стали постанови Тимчасового уряду щодо призупинення дії «ліквідаційних законів», видані в березні 1917 р., а 14 липня того ж року ліквідовано Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям. Але на місцях ситуація лишалася і настрої майже не змінювалися. Приміром, коли в червні 1917 р. жителька Миколаєва Е. Верман звернулася з проханням до Миколаївського суспільного комітету (він у цей час перебрав на себе функції Міської думи й управи) щодо видачі дозволу на повернен-

ня до Миколаєва її синів, які були вислані до Оренбурзької губернії як германськoпіддані, її прохання відхилили, посилаючись на державні інтереси, хоч і зазначили несправедливість їх заслання⁴⁷⁷. Впродовж усього 1917 р. німці залишалися «фігурою для умовчання» для миколаївської преси. Тож соціально-політичні обставини та суспільні настрої не сприяли зростанню активності німецької громади в Миколаєві.

Свідченням обережності та невисокої політичної активності німецького населення міста було те, що воно, на відміну від євреїв та поляків, не запропонувало окремого списку кандидатів на перших демократичних виборах до Міської думи. За результатами виборів у числі гласних був лише один німець – Артур Августович Остен-Сакен (балотувався за списком Миколаївського відділення Партії Народної Свободи (Конституційні демократи)⁴⁷⁸.

У цілому ж німці південноукраїнського регіону виявили прагнення до консолідації для боротьби за політичну та правову реабілітацію, захист своїх економічних та культурних інтересів. 14–16 травня 1917 р. в Одесі відбувся перший Всеросійський конгрес російських німців. Його програмні положення проголошували необхідність встановлення демократичної республіки, рівності й свободи для всіх громадян, пропорційного виборчого права, права всіх народів на самовизначення, збереження земельної власності та наділення землею бідняків за рахунок державного резерву тощо. На конгресі висловлювалася критика окремих радикальних заяв та декларацій Центральної Ради. Не знайшла підтримки й ідея створення самостійної Української держави. У цілому ж ставлення конгресу до цього органу, як і до Тимчасового уряду, було цілком толерантним. В Одесі проголошено про створення Всеросійського Союзу російських німців та обрано Центральний Комітет цього союзу. Як показали подальші події, одеський Союз здебільшого орієнтувався на німецьке населення, яке проживало на українських землях. Одним з основних завдань вважалася підготовка до виборів в Установчі Збори. З цією метою ЦК розгорнув

⁴⁷⁷ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 15.

⁴⁷⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 11.

широку агітаційну кампанію, ініціював створення місцевих осередків організації та висування кандидатів до Установчих зборів (варто зазначити, що жоден з кандидатів від німецької громади так і не був обраним). Згодом в Одесі утворено Союз німців-колоністів Причорномор'я, саме ця організація стала найбільш впливовою в південноукраїнському регіоні.

Дещо відокремлену позицію займали німці-меноніти (на Миколаївщині вони здебільшого проживали в єврейських землеробських колоніях). Навесні 1917 р. ними здійснено спробу створити власну політичну платформу для участі у виборах до Установчих зборів. Центральне бюро, створене в Молочанську (Катеринославська губернія), надрукувало й розіслало по менонітських селах брошуру «Wie organisieren wir Mennoniten uns für die Nationalversammlung?», де викладалися основні програмні вимоги, які суттєво не відрізнялися від позицій Одеського ЦК. 19 червня 1917 р. делегації менонітів з різних регіонів країни прийняли основні положення брошури як політичну платформу.

В цілому німецькі політичні об'єднання за своєю орієнтацією були найбільш близькими до поміркованих соціал-демократів та есерів.

На виборах до Українських Установчих зборів по Херсонській виборчій окрузі було висунуто список кандидатів від «Російських громадян німецької національності», німців Миколаївщини в ньому представляв Фома Францевич Центнер (с. Веселинове)⁴⁷⁹.

Згідно з умовами Брестської мирної угоди, що була 27 січня (9 лютого) 1918 р. укладена Українською Центральною Радою з державами германського блоку, на вимогу німецької сторони всі етнічні німці, що мешкали в Україні, визнавалися германськими емігрантами, над якими німецька адміністрація проголошувала своє покровительство, вони отримували право рееміграції до Німеччини.

Прийняття Українською Центральною Радою закону про національно-персональну автономію 9(22) січня 1918 р. спонукало до дискусії щодо майбутнього німецького населення регіону, яка

⁴⁷⁹ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1813. Арк. 44.

мала місце в Союзі німецьких колоністів Причорномор'я. Сформувалися дві фракції: одні відстоювали ідею створення германської колонії Крим-Таврія, інші висловлювалися за німецьку автономію в місцях компактного проживання в рамках незалежної Української держави. Прихильники обох напрямків проводили активну агітацію серед німецьких колоністів.

Між тим самих колоністів більше цікавили питання власної безпеки. В умовах послаблення центральної та місцевої влади вона виявилася нездатною підтримувати правопорядок та захищати колоністів. Почастішали випадки нападів на колонії та експропріації майна (фактично пограбування). В цих умовах виникає ідея створення організації самооборони, вона прийшла до вподоби німецькому командуванню. Влітку-восени 1918 р. в більшості німецьких колоній створені загони самооборони, озброєння для них надано німецьким командуванням. Кадровими німецькими та австрійськими військовослужбовцями здійснювалося навчання колоністів військової справи. Так, у Ландауській окрузі всі колоністи віком від 18 до 30 років проходили військову підготовку, яка здійснювалася спеціальним загonom німецьких кадрових вояків⁴⁸⁰. Формування німецької самооборони викликало занепокоєння з боку української гетьманської влади, яка ще навесні того ж року провела примусове вилучення зброї в українських селян. Сприяння німецькою адміністрацією озброєнню колоністів об'єктивно підривало авторитет гетьманської влади, а також викликало неприязнь оточуючого сільського населення по відношенню до колоністів. Але під тиском німецького командування уряд гетьмана П. Скоропадського мусив змиритися з процесом створення в німецьких колоніях збройних загонів і навіть легітимізувати їх діяльність. Представник гетьманського уряду в Одесі рекомендував Херсонському губернському старості затвердити статут організації самооборони, що й було зроблено. 19 листопада 1918 р. український уряд затвердив правила організації самооборони в німецьких поселеннях. Загальне керівництво самообороною по-

⁴⁸⁰ Безносів А. І. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1919 гг.) // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2005. С. 74–75.

кладалося на Союз німецьких колоністів Причорномор'я⁴⁸¹. Керівництво Союзу навіть розробило фундаментальний план організації автономного управління німецькими колоніями. Подальші події не дали можливості його реалізувати. Очевидно, гетьманський уряд сподівався, що німецька самооборона може стати тим збройним формуванням, яке допоможе йому утриматися при владі після евакуації німецьких військ.

Перше велике випробування для німецької самооборони відбулося в березні 1919 р. у ході наступу радянських військ, які просувалися з півночі в напрямку Одеси. Їх авангард – збройні формування під командуванням отамана Н. Григор'єва – підійшли до колоній Роштадт та Вормс, але були відкинуті німецькою самообороною. Колоністи вважали, що мають справу з бандитами. Однак коли наступного дня підійшли основні військові сили, григор'івці увірвалися до колоній і вчинили там пограбування та вбивства⁴⁸².

Відновлення радянської влади на початку 1919 р. супроводжувалося повномасштабною реалізацією політики «воєнного комунізму». Відбувалися насильницькі реквізиції сільгосппродукції. При цьому для німецьких колоній встановлено підвищений обсяг продрозкладки у порівнянні з іншими селами. На виборах до сільських рад навесні 1919 р. значна частина заможних колоністів була позбавлена виборчого права. Проводилися немотивовані арешти серед колоністів. Особливе обурення викликала примусова мобілізація молоді до лав Червоної армії. 26 липня 1919 р. почалося повстання в німецькій колонії Грослібенталь на Одещині. Повстання набуло поширення: в серпні до нього приєдналися колоністи Березанського (Ландауського) округу на Миколаївщині. Повстанці блокували сполучення Одеси з Вознесенськом та Миколаєвом, було зірвано мобілізацію до Червоної армії, припинилися вилучення та вивіз продрозкладки. На боротьбу з повстанням направлено гарнізони Миколаєва та Очакова, інші військові формування, які дислокувалися в регіоні. Це значною мірою полегшувало

⁴⁸¹ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. 1929. № 2(35). С. 142.

⁴⁸² Безносков А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1919 гг.). С. 81.

ло наступ на територію Миколаївщини армії Денікіна, яка насувалася зі сходу. Лише швидкий наступ кавалерійської бригади Г. Котовського на початку серпня допоміг більшовикам придушити повстання. Організований опір у Ландауському окрузі припинився лише 21 серпня 1919 р.

Колоністи були жорстоко покарані радянською владою. В частині колоній розстріляно кожного п'ятого дорослого чоловіка. Сотні учасників повстання страчені за вироками революційного трибуналу⁴⁸³.

Складні стосунки мали німецькі колоністи з повстанцями Баштанської республіки. В листопаді 1919 р. в Баштанці отримали відомості про активність самооборони в колонії Нейкарлсруе. До неї був направлений загін баштанців. У результаті каральної акції знищено, за різними відомостями, від 16 до 50 жителів колонії⁴⁸⁴.

З огляду на ці обставини, німецькі колоністи позитивно сприйняли чергове повалення радянської влади та захоплення регіону денікінськими військами. У вересні 1919 г. миколаївська преса повідомляла:

«Окрестные немецкие колонии, узнав о предполагавшемся приезде в Николаев г-на Деникина, собрали на нужды Добрармии 25 000 п. пшеницы. Воистину, от чистого сердца»⁴⁸⁵.

У Миколаєві з числа колоністів Ландауського округу створено батальйон добровольців, який увійшов до складу денікінської армії. І з'їзд німецьких колоній, що відбувся в Одесі у вересні того ж року, навіть пропонував денікінському командуванню запровадити мобілізацію колоністів до складу добровольчої армії. Згодом настрої колоністів дещо змінювалися, це було пов'язано з тим, що командний склад добровольчої армії не приховував своїх монархічних та германофобських уподобань. Але головним фактором до

⁴⁸³ Безносов А. И. Защита или нападение? Участие причерноморских немцев в вооруженной борьбе в годы Гражданской войны 1918–1920 гг.) // Два с половиной века с Россией: актуальные проблемы и дискуссионные вопросы истории и историографии российских немцев: материалы 14-й Международной научной конференции, Кисловодск, 25–29 сентября 2013 г. М.: МСНК-пресс, 2014. С. 359.

⁴⁸⁴ Котляр Ю. В. Німецьке та болгарське населення України у повстанській боротьбі (1917–1920 рр.) // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. Вип. 6. К., 2006. С. 82.

⁴⁸⁵ Южное слово. 1919. 28 сентября.

зміни настроїв стали запровадження конфіскацій сільгосппродуктів, коней та гужової повинності на нужди армії. До того ж значна кількість колоністів вважала події громадянської війни внутрішнім загальноросійським конфліктом, до якого німцям не слід прилучатися. Так, коли радянські війська стали наближатися до Вознесенська, денікінське командування вирішило відправити туди піхотний полк колоністів, але вони відмовилися йти, мотивуючи тим, що залишать колонії беззахисними, тим часом як значна кількість офіцерів армії знаходиться в Одесі й не поспішає на фронт. Врешті більшість вояків розійшлися по домах⁴⁸⁶.

Остаточне встановлення радянської влади не викликало у колоністів особливого ентузіазму, але принаймні припинилися військові дії та встановлювалася довгоочікувана стабільність. Радянські владні структури, зі свого боку, усвідомлювали необхідність обережно та цілеспрямовано діяти в середовищі німецьких колоністів, формуючи в їх свідомості позитивний образ радянської влади. У квітні 1920 р. миколаївська газета «Известия» повідомляла:

«Агитаторы Губполитпросвета ведут усиленную работу среди немцев-колонистов Николаевского уезда. В колониях устраиваются митинги и собеседования на политические темы, весьма интересное население. Колонисты охотно откликаются на нужды Красной армии и жертвуют всевозможные продукты»⁴⁸⁷.

Не можна не звернути уваги на те, що в повідомленні нема навіть згадки про продрозкладку. Тож влада ще почувалася невпевнено в сільській місцевості і вважала недоцільним примусове вилучення продуктів у колоністів.

Болгари. Болгарське населення на Миколаївщині здебільшого представлене жителями землеробської колонії Тернівка поблизу Миколаєва. Ставлення тернівських болгар як до української, так і до радянської влади було досить неоднозначним. Упродовж 1917 р. вони зберігали, в основному, вичікувальну позицію. В січні

⁴⁸⁶ Безносов А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1919 гг.). С. 87–89.

⁴⁸⁷ Известия Николаевского губернского революционного комитета. 1920. 9 апреля.

1918 р. під впливом агітації миколаївських більшовиків у Тернівці створено волосний революційний комітет, який проводив перерозподіл землі. Це відбувалося в цілому на добровільній основі. Коли ж після відновлення радянської влади навесні 1919 р. ревком здійснив спробу нового перерозподілу землі, значна частина жителів Тернівки вважала це несправедливим. Обурення колоністів викликали спроби запровадження продрозкладки та примусової мобілізації до Червоної армії. Коли ж у квітні з Миколаєва на допомогу місцевому ревкому було направлено робітничий загін, тернівці його роззброїли та, об'єднавшись із селянами сусіднього села Червона (Матвіївка), підняли повстання. Озброєні повстанці дійшли до Інгульського мосту, й лише польові гармати Миколаївського гарнізону змусили їх відступити. За кілька днів червоноармійські війська відновили радянську владу в селі. Новий конфлікт викликала націоналізація торфових родовищ, якими споконвіку користувалися тернівчани, знову справа дійшла до зброї⁴⁸⁸.

Варто зазначити, що повстання в німецьких колоніях та повстання болгарських колоністів селища Тернівка співпадали в часі через те, що були наслідком недалекоглядної політики більшовицької влади. Німецькі та болгарські колоністи опинилися в однаково скрутному становищі, що й спонукало їх до відкритої боротьби. Очевидно, що ствердження деяких дослідників стосовно того, що болгарські колоністи підтримали повстання в німецьких колоніях, не має достатніх підстав, оскільки не виявлено доказів будь-яких контактів між німецькими та тернівськими колоністами в цей час⁴⁸⁹. Не викликає сумніву й те, що ці події лише умовно можна вважати проявами національного руху, оскільки їх причини лежать передовсім у царині соціально-економічній, а невирішеність національного питання була лише додатковим фактором.

Прихід денікінської армії супроводжувався арештами тих, хто співробітничав з більшовиками; реквізиціями та мобілізацією гужового транспорту на потреби армії. Знов особливе обурення

⁴⁸⁸ Гамза В. І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис. Миколаїв: Іліон, 2013. С. 102–104.

⁴⁸⁹ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік). С. 138–152; Грищенко Ю. Національне питання в Україні у 1917–1921 роках // Український історичний збірник. 2015. Вип. 18. С. 204–211.

викликали спроби примусової мобілізації колоністів до лав добровольчої армії. У грудні 1919 р. тернівські болгари підняли повстання, яке було жорстоко придушене денікінцями.

Коли в січні 1920 р. до колонії увійшла Червона армія, кілька десятків селян, здебільшого малоземельних, добровільно вступили до її лав у відповідь на обіцянки провести справедливий перерозподіл землі. Навесні волосний виконком здійснив переверстку землі за «зрівняльним» принципом та запровадив повномасштабну продрозкладку, яка невдовзі призвела до зубожіння селян. У вересні-жовтні фіксувалися випадки опору (в тому числі й збройного) діям продрозгонів з боку селян, у відповідь влада вдавалася до захоплення заручників. Нову хвилю продрозкладки навесні наступного року тернівці демонстративно проігнорували, посилаючись на те, що почалася посівна кампанія⁴⁹⁰. Невдовзі політика «воєнного комунізму» була скасована. Попри всі негаразди, остаточне встановлення радянської влади принесло довгоочікуваний мир та відносну стабільність, що, врешті, спонукало болгарських колоністів змиритися з нею.

Поляки. Польська громада в Миколаєві була численною. В першому десятилітті ХХ ст. поляки склали до 4 % населення міста.

Членами сформованого навесні 1917 р. виконкому Миколаївської Ради робітничих та солдатських депутатів були Р. Й. Ягодзинський та І. Й. Тембоцький⁴⁹¹.

Поляки брали активну участь в підготовці перших демократичних виборів до Миколаївської міської думи. Згідно зі списком кандидатів від «польської громади» № 17, опублікованим 6 серпня 1917 р., претендентами на обрання гласними були Г. М. Теодорович, Г. М. Умястовський, Л. Л. Ксенський, Й. Е. Телятицький, Т. А. Косцюкевич, К. Г. Ястржембський, Й. О. Котновський, Е. Л. Хехлинський, І. А. Мендра, П. П. Кржечковський, Й. Ю. Смялковський, В. І. Тишко, Т. Ф. Левицький, С. І. Рутковський, Ю. А. Стемпінський⁴⁹². Крім того, поляки балотувалися до Міської думи ще й за

⁴⁹⁰ Гамза В. І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис. С. 105.

⁴⁹¹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 197. Арк. 3–4.

⁴⁹² ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 6.

списками від політичних партій. За результатами виборів гласним Миколаївської демократичної міської думи від польської громади став Генріх Миколайович Теодорович, він був у числі тих, хто голосував за резолюцію Міської думи від 15 листопада 1917 р. щодо визнання Української Центральної Ради центральним урядом Української Народної Республіки⁴⁹³. Крім нього, гласними обрані Р. Й. Ягодзинський та С. Ф. Філярський (обидва за списком соціал-демократів)⁴⁹⁴.

У списках кандидатів на виборах до Українських Установчих зборів від Польської Партії Соціалістичної (ППС) миколаївських поляків представляв Петро Якубович Девуцький⁴⁹⁵.

З початку революційних подій особливою активністю позначилася польська соціал-демократична група (соціал-демократи Польщі та Литви). Представники цієї групи навесні 1917 р. увійшли до складу Миколаївської ради робітничих та військових депутатів.

Іншу впливову політичну силу являла собою Польська Партія Соціалістична (ППС), в основі програми якої було питання створення незалежної польської держави, що в цей час не співпадало з намірами російської соціал-демократії та й більшості інших загальноросійських партій. Тож місцевим осередкам цієї партії доводилося діяти у напівлегальному становищі.

Поляки не приховували свого розчарування брестськими мирними угодами, оскільки вони фактично пролонгували німецьку окупацію польських земель і відклали на невідому перспективу можливість набуття незалежності Польщі. Однак ці обставини не породжували серед поляків антинімецьких настроїв, оскільки саме німецька окупаційна адміністрація погодилася в листопаді 1916 р. на існування Королівства Польського під германсько-австрійським протекторатом. Польські ж соціалісти вважали, що ці мирні угоди є зрадою інтересів польського пролетаріату та перспектив революції в Польщі.

⁴⁹³ ДАМО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 137–141.

⁴⁹⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 1813. Арк. 49–50.

⁴⁹⁵ Там само. Спр. 1813. Арк. 44.

26 лютого 1918 р. на засіданні Миколаївської Ради робітничих та військових депутатів проходило жваве обговорення доповіді представника від російського радянського уряду про Брестську мирну угоду. Представник польських соціал-демократів зазначив:

«...подписанный мир – смертный приговор лозунгам, брошенным в народ. Польский пролетариат не дремлет, выступает на улицах Варшавы, но он надеется на русскую революцию, и если говорят о мире, то это измена польскому пролетариату. Слова докладчика, что подписывая мир, мы будем ожидать, что снова зажжется факел революции, мало утешительны, так как если поставлены требования разоружиться, то кто же будет зажигать этот факел?»

Удобный момент больше не настанет, ибо германцы вмешиваются в наши дела и не дадут вспыхнуть революции. Вчера товарищ Зимак говорил, что польский пролетариат не перестанет сражаться, ибо привык к подпольной работе. Да, он к ней привык, но он вел борьбу с грубым русским самодержавием и вести борьбу с культурной германской силой он не может. Мы не мир заключили, мы отдали на произвол германского милитаризма страну». Оратор завершив закликком забути про взаємні чвари, шукати вихід із ситуації й пам'ятати, «...что русский народ ответствен за народы Польский, Литовский и Прибалтики»⁴⁹⁶.

У зв'язку з проголошенням в кінці 1918 р. незалежності Польської республіки, миколаївські поляки виявляли зацікавленість у набутті польського громадянства. З цією метою в Миколаєві з початку 1919 р. діяла Колегія по польських справах, яка в період з 30 березня по 10 квітня проводила реєстрацію осіб, що виявили бажання стати громадянами Польської республіки. Колегію очолювали І. Телятицький та К. Ястржембський⁴⁹⁷.

Після того, як Польська Партія Соціалістична (ППС) відкрито підтримала політику польської держави, увійшовши в липні 1920 р. до складу коаліційного польського уряду в умовах радянсько-польської війни, в Україні вона остаточно підпадає до категорії

⁴⁹⁶ Общее собрание Совета рабочих и военных депутатов // Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. 1918. 1 марта.

⁴⁹⁷ Известия Николаевского Совета рабочих депутатов. 1919. 30 марта.

«контрреволюційних», втративши право на легальне існування. Прихильники ППС продовжували згуртовуватися навколо робітничих клубів, що займалися здебільшого культосвітньою роботою, зокрема в польському робітничому клубі ім. Ю. Мархлевського. При ньому діяли школа грамоти, драматичний гурток, міська польська бібліотека. Будь-які наміри чи спроби відновлення організаційних структур ППС жорстко переслідувались ДПУ. Польські організації та установи, які діяли в місті, більшовицька влада прагнула використовувати як засіб не тільки контролю за польською громадою, а й ідеологічного «перевиховання» в потрібному для себе руслі, приділяючи першочергову увагу антирелігійним та антиімперіалістичним аспектам⁴⁹⁸.

Певним чином ставлення до поляків змінювалося з розгортанням радянсько-польської війни, в ході якої дії обох воюючих сторін позначалися надзвичайною жорстокістю. Серед заходів, до яких вони вдавались, було ув'язнення заручників. При цьому радянська сторона затримувала заручників з числа поляків навіть у регіонах, які були віддаленими від театру військових дій. Цілком зрозуміло, що такі акції не могли суттєво впливати на хід війни й носили здебільшого демонстраційний характер. Уже влітку 1919 р. в Миколаєві мали місце арешти поляків. З цього приводу 4 та 8 червня польські комуністи проводили мітинги на підтримку та виправдання дій радянської влади⁴⁹⁹.

Wniedziele dn. 8 czerwca o godz 5 tej p. p. według najnow. czasu przy
Klubie Komunistów Polskich w Nikolajewie ul. Głazenapa № 28

odbedzie sie MITYNG

Porzadek dnia: 1) Stosunki w Polsce i Kwestja powrotu do kraju
2) Chwila bieraca. 3) Wolne wnioski.

Towarzyszy robotników uprasza sie o jaknajlezujsze przybycie w
szczegolnosc! zas czlonkow grupy i sympatyków komunizmu.

1892 Nikolajewska Grupa Komunistów (bolszewików) Polskich.

Повідомлення про мітинг польських робітників,
організований групою польських комуністів
(Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских
и краснофлотских депутатов. 1919. 8 июня)

⁴⁹⁸ Будаков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні в 1920-х рр. С. 100–101.

⁴⁹⁹ Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 3, 8 июня.

Навесні 1920 р. в Миколаївській в'язниці утримувалися польські заручники. Місцева газета «Борьба» надрукувала «Декларацію польських заручників». У ній, зокрема, говорилося:

«Польский трудовой класс в Николаеве, осведомленный прессой о польской аванюре, учитывая текущий момент и связанные с ним последствия, выражает свое глубокое возмущение и негодование по поводу захватной политики настоящего правительства Польши, которое, не взирая на протесты польского трудового класса, как рабочих, так и лучшей части трудовой интеллигенции, продолжает вести, связанную с погромами мирного населения, братоубийственную войну ради увеличения своей территории за счет РСФСР»⁵⁰⁰.

Далі, в цілком ідеологічно вивіренних виразах, польський уряд звинувачувався у зв'язках з Антантою та світовим імперіалізмом. Судячи з тексту декларації, заручників, найвірогідніше, було набрано з числа місцевих поляків. Документ датований 27 травня 1920 р., але опублікований більше ніж за 2 тижні після цього і лише в газеті лівих есерів (боротьбистів). Очевидно, тривалий час був потрібний відповідним ідеологічним владним структурам для аналізу його політкоректності. Документ достатньо парадоксальний. Складно повірити в те, що безвинно ув'язнені радянською владою польські робітники з ентузіазмом висловлюють свою солідарність з нею. До того ж йдеться про території Російської Федерації, на які начебто зазіхала Польща, хоча насправді військові дії відбувалися здебільшого на українських та білоруських землях.

Естонці, литовці, латиші. На Миколаївщині мешкали нечисленні групи вихідців з Прибалтики – естонців, литовців та латишів. Це були здебільшого біженці та особи, які на початку Першої світової війни були мобілізовані до російської армії. Особливої політичної активності вони не виявляли, час від часу (в основному за розпорядженням міської адміністрації) вони збиралися на загальні зібрання. Основне прагнення, яке вони виявляли, – дочекатися завершення військових дій та мати можливість повернутися додому.

⁵⁰⁰ Борьба. 1920. 14 июня.

Польські соціал-демократи не приховували прагнення використати в своїх інтересах литовців, заявляючи себе представниками польського й литовського народів. Найбільш яскравою фігурою серед естонців був Ян Петрович Ряппо – перший голова Миколаївської Ради робітничих та військових депутатів, постать неоднозначна, але цілком характерна для цього часу.

Більш активними були латиші, вони створили Миколаївський латиський комітет біженців, який очолив Я. Міхельсон. У 1919 р. латиші стали заручниками військово-політичної ситуації. У списку 61-го комунара, розстріляного денікінцями 20 листопада 1919 р., бачимо 7 осіб з позначенням «розстріляний як латиш»⁵⁰¹. Цілком можливо, що йдеться про заручників із числа латишів, які в цей час проживали у Миколаєві. Саме в цей час – у жовтні-листопаді 1919 р. – денікінська армія вела запеклі бої та зазнала поразки від Червоної армії в районі Білгорода та Харкова. Одним з найбільш боєдатних підрозділів радянських військ на цій ділянці фронту була Латиська дивізія, яка наносила чималі втрати денікінцям. Тож щоб хоч якось нейтралізувати дії латиських стрільців, денікінці вдалися до шантажу шляхом захоплення заручників у тих містах, що знаходилися під їх владою. В умовах громадянської війни така практика мала значне розповсюдження, нею не нехтували різні сторони конфлікту. Зазвичай (як і в даному випадку) все це не давало очікуваного результату, а лише збільшувало кількість жертв серед мирного населення. Латиші, розстріляні в Миколаєві, були безвинними жертвами війни, але в історію Мико-

ІЯ ДВОРА,
Адольфа Кемельмхера.
влено особо.

ур. Таврической п.р. ходъ по Таврической 3023

Докторъ Ряпповъ
возвратится и возм. приемъ по вечеря, с 11 ч. до 12 ч. отъ 9–11 и 5–8. Глазеповск. 20, 4078

Эстонцы бѣженцы
изъ Ревеля и др. мѣст. просятъ собраться
на Общее Собрание
въ воскресенье 10 марта въ 3 ч.с. пополуночи
Eestlased joarogenejad palutakse kõiri Roosolekule tulla pühapä. 10 Märtili kell 3 pl.
(Глазеповская уголь Херсонской въ помѣщеніи партия большевиковъ) 4182

Объявление. 4184
Въ Воскресенье 10 марта въ 10 час. утра назначено

Повідомлення про загальні збори
естонських біженців
(Власть труда. 1918. 9 марта)

⁵⁰¹ Известия Николаевского губисполкома и губкома КП(б)У. 1920. 20 ноября.

лаєва вони увійшли як борці за радянську владу. С. О. Асушкін, якому під час розстрілу вдалося врятуватися, в своїх спогадах особливо відзначав «безстрашність групи латишів»⁵⁰².

Вірмени. Певну активність виявляла вірменська громада. На жаль, відомості про її діяльність фрагментарні. В ході революційних подій створено Вірменський Національний Комітет Миколаєва, який виявляв прихильність до радянської влади. В зв'язку з несприятливою ситуацією на Кавказькому фронті – 7 березня

Армянский Национальный Комитетъ г. Николаева обращается къ Армянскому народу съ воззваніемъ:

„Кавказскій фронтъ въ опасности вслѣдствіе ухода войскъ. Опасность угрожаетъ всему Государству, всему Кавказу и всѣмъ армянамъ Арменіи и Кавказа. Въ эти историческіе дни на нашу долю выпадаетъ общегосударственная, общекавказская и общенациональная миссія. Тяжелая эта миссія, и можетъ быть, выше нашихъ слабыхъ силъ, но она неотвратима.

Национальный совѣтъ, опираясь на всѣ слои армянскаго народа и на его дѣйствующія партіи, зоветъ весь армянскій народъ напередъ всѣ свои силы и приступитъ къ дѣлу. Предли сываемъ, чтобы всѣ армяне дезертиры немедленно вступили въ армянскія національныя войсковыя части. Призываемъ армяне интеллигентовъ посвятить всѣ силы своего знанія и опыта дѣлу защиты родины. Предписываемъ, чтобы армянскіе ищущіе классы предоставили обильныя денежныя средства въ распоряженіе національнаго совѣта. И вообще призываемъ всѣхъ армянъ къ безропотному исполненію предписаній національнаго совѣта.

Звернення Вірменського
Національного Комітету

м. Миколаєва
(Власть труда.
1918. 9 марта)

1918 р. Комітет опублікував звернення до вірменського народу. В ньому, зокрема, говорилося:

«Во исполнение полученного из Одессы распоряжения Совета Обороны, Армянским Национальным Комитетом г. Николаева объявляется мобилизация всех армян и устанавливается военное обложение всего армянского населения г. Николаева для обеспечения семейств призванных»⁵⁰³.

Найбільш впливовою політичною силою у вірменській діаспорі регіону була Вірменська революційна партія «Дашнакцутюн» («Союз»). У 1917 р. троє її представників стали членами міської ради Миколаєва. Ця партія як найчисленніша політична організація вірменської діаспори займалась культурними, освітніми, гуманітарними проектами; опікувалася міським Вірменським біженським комітетом, який надавав допомогу вірменським біженцям⁵⁰⁴. Ставлення до цієї партії з боку більшовиків різко змінилося напередодні наступу Червоної армії на Вірменію 1920 р., тепер партія оголошувалася «націоналістичною» і «анти-

⁵⁰² ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 522. Арк. 4.

⁵⁰³ Власть труда. 1918. 7 марта.

⁵⁰⁴ Путь социал-демократа. 1919. 29 июня.

комуністичною». На Півдні України, через співпрацю осередків «Дашнакцутюн» з денікінською адміністрацією, більшовицькі звинувачення поглиблювались «контрреволюцією». Зрозуміло, що така партія в перспективі втрачала можливості подальшої легальної діяльності⁵⁰⁵.

Таким чином, одним з головних позитивних результатів революційних подій стало проголошення рівності всіх народів країни. Цього принципу дотримувалися і не заперечували як Тимчасовий уряд, так і всі українські уряди, а також радянська влада. Але через слабкість та нестабільність центральної влади реалізація цього принципу на місцях здебільшого залежала від активності тієї чи іншої етнічної групи.

Високу активність у захисті своїх інтересів виявляли німецькі, єврейські та болгарські колоністи. Але ця активність здебільшого була викликана слабкістю центральної та місцевої влади. Вони прагнули не втручатися в процеси політичного та військового протистояння, при цьому готові підтримати будь-яку владу, здатну гарантувати мир, захист та стабільність. На жаль, ні українська, ні радянська влада не зуміла повною мірою скористатися цією активністю.

Значне піднесення руху етнічних меншин, яке реалізувалося через діяльність національних політичних партій, суспільних організацій та установ, яке мало місце впродовж 1917–1918 рр., під кінець 1919 р. та протягом 1920 р. поступово зводилося нанівець. Це було пов'язано з укріпленням радянської влади, яка виявляла прагнення жорстко контролювати та ідеологічно спрямовувати будь-які вияви національного руху. Крім того, партія більшовиків, набуваючи становища правлячої, реалізувала курс на ліквідацію національних партій та політичних організацій, вбачаючи в них потенційних опонентів та конкурентів.

3.2 Діяльність іноземних консульств у Миколаєві

Після відкриття у Миколаєві торгового порту та митниці (1862 р.) почався новий етап у розвитку міста. Так, уже через п'ять років до берегів Миколаєва прибуло 211 зарубіжних кораблів, що тим самим засвідчуючи важливість міста у торговельно-економічних операціях Російської імперії й іноземних країн.

⁵⁰⁵ Будяков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні в 1920-х рр. С. 99–100.

Подальше економічне піднесення регіону привернуло до міста підприємців, комерсантів, інженерів, технічних спеціалістів (а часом авантюристів, які бажали швидко розбагатіти) з багатьох країн світу. У цій ситуації дії консульських установ іноземних держав, що знаходилися в Одесі, Новоросійську, Таганрозі, Феодосії, Керчі й інших містах по захисту інтересів і прав своїх громадян, які проживали у Миколаєві, членів екіпажів морських суден, що приходили у порт, здійснення контролю за виконанням договорів і конвенцій, – були вельми утрудненими. Виникла потреба у відкритті консульських представництв безпосередньо у Миколаєві.

Оскільки місто увійшло до Одеського консульського округу, то тут характерним було представництво іноземних віце-консулів і рідше – консульських агентів, нижчого, 4-го консульського рангу («Консульський статут» ототожнював їх із позаштатними віце-консулами)⁵⁰⁶.

За період з 60-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни у Миколаєві діяли консульські представники Великобританії, Франції, Іспанії, Австро-Угорщини, Італії, Португалії, Бельгії, Нідерландів, Данії, Норвегії, Туреччини, Німеччини, Греції, Румунії, Сербії, США і навіть такої екзотичної країни, як Бразилія⁵⁰⁷.

Проте початок Першої світової війни та виступ Російської імперії на боці Антанти призвели до того, що консульські установи країн Троїстого союзу, які діяли у Миколаєві, припинили свою діяльність. У результаті на теренах міста залишалися іноземні консульства нейтральних країн і союзного блоку⁵⁰⁸.

З початком революційних подій у країні падіння імперії відчули на собі і деякі дипломати. У березні 1917 р. був амністований колишній сербський позаштатний віце-консул Г. А. Властелиця, який був одним з «героїв» кредитної панамы⁵⁰⁹.

Як відомо, його батько, Антон Іванович Властелиця, будучи австрійським підданим, у 1883 р. був зарахований до миколаївсь-

⁵⁰⁶ Вовчук Л. А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) С. 63.

⁵⁰⁷ Вовчук Л. А. Консульські установи Миколаєва (1860–1919 рр.) С. 38–43.

⁵⁰⁸ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців – Австрія і Україна 1785–2010 // Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. С. 244; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК). Ф. 344. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47.

⁵⁰⁹ Амнистирование Властелицы // Трудовая газета. 1917. 24 марта.

ких купців. Син, успадкувавши 125 тис. рублів торгівельного капіталу й отримавши блискучу освіту (закінчив повний курс наук Миколаївського Олександрівського реального училища, а також неповний курс медичного факультету Московського Імператорського університету), незабаром займає помітне становище у місті. Купець 2 гільдії, комерц-радник Г. А. Властелиця тривалий час був гласним Миколаївської міської думи з 1893 р.⁵¹⁰, головою Миколаївського міського кредитного товариства, членом обліково-позичкового комітету з торгово-промислових кредитів, членом Миколаївської першої міської розкладкової по промислового податку присутності, товаришем голови Миколаївського біржового комітету, членом арбітражної комісії, членом облікового комітету Миколаївського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку тощо. Він став власником фірми «Товариство Властелиця і Вулих», яка була представником «Миколаївського головного агентства Російського страхового товариства».

Завдяки медичній освіті обирався членом піклувальної ради Миколаївської міської лікарні. Був товаришем голови Миколаївського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я, у засіданнях якого він неодноразово порушував питання про гостру необхідність будівництва у Миколаєві водоводу та каналізації. Про багатогранність особистості Властелиці говорить і той факт, що він був також редактором-видавцем газети «Новоросія». 6 квітня 1894 р. вийшов указ про призначення Георгія Властелиці сербським позаштатним віце-консулом у місті Миколаєві. З 1903 до 1911 рр. перебував на посаді голови Піклувальної ради Миколаївського комерційного училища імені С. Ю. Вітте та його викладачем. Його заступником, товаришем голови, був італійський консул Віктор Іванович Боссаліні⁵¹¹. Проте у 1915 р. Георгій Антонович був звинувачений у розкраданні грошей. Судове засідання розпочалося наприкінці лютого 1915 р. і завершилося лише 2 квітня визнанням провини Г. Властелиці⁵¹². Не погодившись із рішенням суду, донька Г. Властелиці подала прохання щодо помилування її

⁵¹⁰ ДАМО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 2.

⁵¹¹ Вовчук Л. А. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX – 1919 р.). С. 169.

⁵¹² «Властелициада» // Южная Россия. 1915. 11 марта.

батька, але відповідь була негативною⁵¹³. І саме революція надала можливість шахраєві вийти на свободу.

Наприкінці 1917 р. ситуація на міжнародній арені змінилася. 22 грудня цього року в Брест-Литовську почалися переговори про укладання миру між Росією, Німеччиною й іншими воюючими з нею країнами. У результаті 3 березня 1918 р. між ними був укладений Брестський мирний договір. Таким чином, всі дипломатичні представництва Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським у країнах Четверного союзу дістали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, які акредитувалися головами держав, до яких відряджались посольства⁵¹⁴. У свою чергу й австрійські та німецькі консули повернулися на Південь України. Враховуючи перехід України на бік Четверного союзу, її відносини з країнами Антанти були розірваними. У результаті, 21 листопада 1918 р. за вимогами австро-угорської влади з Миколаєва виїхали консули: англійський – Генріх Джемсович Браун, португальський – Петро Спиридонович Кологерас, французький і бельгійський – Адольф Олександрович Вадон⁵¹⁵. Хоча, як відомо, на той момент А. О. Вадон уже помер, проте його прізвище фігурувало у консульських списках.

Тому, згідно з наведеними даними у таблиці⁵¹⁶, серед усіх консульських представників, які на той час перебували у Миколаєві, залишилися:

№	Підданство, ім'я, по батьковій та прізвище	Адреса м. Миколаїв
1	2	3
1	Німецький генконсул доктор Георгій Оттонович Стоббе, або Штоббе ⁵¹⁷	Адміральська, 5-3
2	Шведський консул Ричард Альбертович Дандердель	Наваринська, 1

⁵¹³ К делу Властелици // Николаевская жизнь. 1915. 21 апреля.

⁵¹⁴ Соловейова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 130.

⁵¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 5–6.

⁵¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 5.

⁵¹⁷ Консульський округ німецького генконсула охоплював м. Миколаїв, частину Херсонщини на схід від Бугу і Таврію (Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К., 2016. С. 404).

Закінчення

1	2	3
3	Іспанський консул Соломон Якович Тепер	Спаська, 14
4	Нідерландський консул Лісон Дохан (Дожан) Торн-Лісон	Нікольська, 11
5	Грецький віце-консул Іван Пантелеймонович Зігомолла	Фалеевська, 21
6	Правитель Канцелярії Німецького генконсула канцлер Курт Францович Воленберг	Адміральська, 5-3
7	Бразильський консул Михайло Маркович Ландау	В. Морська, навпроти аптеки Ландау

Враховуючи практику австрійського уряду щодо призначення на посаду консульських працівників німецьких підданих (Ф. Фрішен, Густав Віндшайд), то можна припустити, що функції тогочасного австро-угорського консула у Миколаєві виконував німецький генеральний консул Георгій Оттонович Штоббе, який до початку Першої світової війни був консулом у Владивостоці⁵¹⁸.

Перебуваючи у місті, консульські представники й надалі продовжували здійснювати свої основоположні функції, до складу яких входило: сприяти заступництву торгівлі та мореплаванню своєї країни; інформувати як уряд, так і приватних осіб про стан торгівлі та промисловості у консульському окрузі і, за можливості, відстоювати доступ туди вітчизняним виробникам; опікуватися про інтереси своїх підданих у країні перебування й у потрібних випадках надавати їм захист; спостерігати за правильним виконанням місцевими властями міжнародних договорів, наполягати на їхньому дотриманні та доповідати МЗС про будь-яке порушення. Надалі продовжувати діяти на правах нотаріусів при здійсненні актів; засвідчувати законність актів і документів, які повинні одержати законну силу у своїй країні, та засвідчувати своїм підписом і печаткою консульства власних підписів іноземної влади і приватних осіб на різного роду документах; давати на прохання приватних осіб і урядових закладів свідчення щодо фактів й об-

⁵¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 6.

ставин, а також видавати національні паспорти своїм підданам; завідувати спадщиною своїх підданих у тих країнах, з якими укладені спадкоємні конвенції; сприяти торговельним і військовим судам; виконувати різного роду доручення МЗС й інших урядових закладів; збирати на користь своєї скарбниці мита за здійснення консульських дій та інші збори⁵¹⁹.

Але у цей складний і буремний період військового протистояння головних акторів міжнародної арени значно посилюється шпигунська діяльність іноземних консулів на теренах країни, у тому числі й у Миколаєві, який мав важливі стратегічні об'єкти. Особливо така робота активно проводилася представниками Німеччини й Австро-Угорщини, які ще до початку Першої світової війни розгорнули у місті активну діяльність.

Деталі створення розгалуженої агентурної мережі на чолі з німецьким віце-консулом дає нам слідча справа 1933 р., яку іноді умовно іменують «Справою Вермана». Окреме місце у справі німецької шпигунсько-диверсійної організації займає особа Віктора Едуардовича Вермана, німецькопідданого, заарештованого органами ДПУ 15 листопада 1933 р. Згідно з матеріалами слідчої справи, В. Е. Верман народився у Херсоні в 1883 р. у сім'ї капітана торговельного флоту. Після навчання отримав посаду кресляра у технічній конторі заводу «Наваль» у Миколаєві. У вересні 1903 р. виїхав до Німеччини для проходження військової служби як німецькопідданий.

У 1905 р. Верман повернувся до Миколаєва і за сприяння німецького консула Ф. Фрішена та його племінника, австро-угорського консула Г. Віндшейда, був прийнятий до відділу морських машин заводу «Наваль». У тому, що головний інженер заводу «Наваль» Еггерс не відмовив прохачам, не було нічого дивного, адже це було підприємство, в якому основна роль не належала б іноземному капіталу, і серед працівників, у тому числі й у керівництві, була значна кількість іноземців.

У показаннях на допиті Верман наводить наступні факти:

⁵¹⁹ Вовчук Л. А. Правова основа діяльності дипломатичних представництв зарубіжних країн на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Т. 129. Вип. 116: Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 54–59.

«Разом зі мною у цьому відділі працювали інженери: Мор – унтер-офіцер німецького флоту та Ган – офіцер запасу німецького флоту – німецькопіддані. Обидва вони, як я дізнався згодом, прибули з Німеччини у 1903 р. та працювали на заводі «Наваль», займалися шпигунством, здійснювали зв'язок з німецькою розвідкою через Віндшейда [у матеріалах слідчої справи австро-угорський консул іменується Вінтшайтом, що є помилкою. – Л. В.]».

Останній, як мені потім стало відомо, був резидентом Німецького Генерального штабу, і до моменту втечі до Німеччини – початок війни 1914 р. – проводив велику розвідувальну роботу на Півдні Росії. З 1906–1907 рр. Віндшейд був призначений австрійським віце-консулом у Миколаєві.

Працюючи у технічній конторі відділу морських машин, я близько зійшовся з інженерами Мором і Ганом, про яких я говорив вище, й обидва вони стали мене обробляти та поступово залучати до шпигунської роботи на користь Німеччини.

Початок моєї шпигунської діяльності відноситься до періоду 1907 р., коли я став постачати матеріалами розвідувального характеру інженера Мора, а з його від'їздом до Німеччини, разом з Ганом, у 1908 р. – безпосередньо Віндшейду. Бували випадки, що матеріали я передавав Віндшейду через працюючого зі мною в одному відділі інженера Ліпмана – німецькопідданого, про якого я забув згадати вище як про активного розвідника, який прибув із Німеччини разом з Мором і Ганом у 1902–1903 рр.»⁵²⁰.

У Миколаєві Г. Віндшейда насамперед цікавила інформація про будівництво військових суден, як надводних, так і підводних, їх конструкція, озброєння, тоннаж, швидкості тощо. Серед завербованих були В. Е. Верман, Лінке Бруно, інженер А. Ф. Шеффер та інженер-електрик О. В. Сгібнев (Миколаїв), офіцер Блюм та інженер Міллер (Одеса), крупний власник Гофман, офіцер Т. А. Полу-д'юонний, фабрикант Байль (Херсон), інженер Візер, конструктор Севастопольського адміралтейства І. Карпов (Севастополь) і низка інших осіб⁵²¹.

⁵²⁰ Макаруч С. С. Літерна справа «Контроль – К» // Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Миколаївська область. Книга 5. Київ; Миколаїв: Світогляд, 2010. С. 128–129.

⁵²¹ Тригуб О. П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.) // Гілея (науковий вісник). 2013. Вип. 67. С. 51.

Про зв'язок шпигунської мережі з германським консулом Ф. Фрішеном на допиті відзначає й А. Ф. Шеффер: «Верман повідомив мені, що пан Фрішен, який проживав тоді у Миколаєві та виконував обов'язки германського консула у Миколаєві, доручив йому збирати на заводі «Наваль» низку свідчень, що відносяться, головним чином, до військового суднобудування та виробництва снарядів, а також до питань завантаження окремих цехів, комерційної та фінансової діяльності заводу...». Керуючу шпигунську роль консула Ф. Фрішена підтвердив на своєму допиті й електрик О. В. Сгібнєв: «Впритул до початку імперіалістичної війни протягом 1912–1914 рр. я передавав Верману відомості в усній формі про будівництво лінійних кораблів типу «дредноут»... Зазначені відомості Верманом передавались германському консулу у Миколаєві Фрішену»⁵²².

2 серпня 1914 р. В. Е. Верман, згідно з указом від 28 липня 1914 р., був заарештований і разом з іншими німецькопідданими висланий під Оренбург, де і залишився на проживанні у Сейтовському посаді Каргала. У грудні 1917 р. він тікає з місця висилки та з'являється у березні 1918 р. у Миколаєві, коли місто було окуповане німцями, і відновлює свою співпрацю з німецькою розвідкою, але вже самостійно⁵²³.

Наприкінці березня Верман приступив до виконання поставленої перед ним роботи у портовій комендатурі, а саме: він мав урахувати все цінне портове майно, яке було залишене більшовиками (баржі, нафта, підйомні крани, воєнне оснащення й інше) та розкидане на території порту та всіх заводів; контролювати вивіз товарів з Миколаєва морськими та річковими шляхами.

Через деякий час капітан Латке виїхав із Миколаєва. На його посаду був призначений начальник портової комендатури капітан-лейтенант Клосс, з яким Верман продовжив і надалі працювати. Потрібно сказати, що саме у цей час Верман розгорнув широку шпигунську діяльність, він відновив зв'язки з Лінке, Шеффером, Ноймаєром та іншими.

⁵²² Тригуб О. П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.). С. 52.

⁵²³ Макарчук С. С. Літературна справа «Контроль – К». С. 75–97.

У процесі цієї роботи Верман представив лейтенанту Клоссу наступні дані щодо наявності та стану надводного і підводного флоту: недобудованих надводних і підводних суден, які можуть бути швидко добудовані та стати бойовими одиницями Німецького воєнного флоту; стану десантних суден типу «Ель-Петифор», їх озброєння та необхідності доозброєння для використання у подальших окупаційних операціях; даних по заводу «Наваль» щодо стану та вантажопідйомності плавучого доку, який стояв біля маяка «Дідова хата»⁵²⁴.

Працюючи у портовій комендатурі, Верману доводилося часто бувати у деяких справах у генерала Гальгаузена та його заступника – лейтенанта Рока. Там він і познайомився з лейтенантом німецької розвідки «Нахрихтендист» паном Брізером, який, як виявилось потім, дуже добре знав про шпигунську діяльність Вермана.

Приблизно у травні 1918 р. Брізер запросив Вермана до себе і почав активно розпитувати того про його шпигунську роботу. У результаті Верман розповів йому про свої зв'язки з Віндшейдом через Мора та Гана, яких він завербував для шпигунської роботи, про матеріали розвідувального характеру, які добувалися у Миколаєві й інших містах. У результаті даної розмови Брізер заявив, що шпигунську мережу необхідно розширювати та серйозно зайнятися висвітленням настроїв населення, звертаючи особливу увагу на революційно налаштованих представників населення та вплив серед них повстанських тенденцій. Також Брізер запропонував Верману в подальшому всі матеріали розвідувального характеру передавати йому.

Для посилення розвідувальної роботи Верман додатково завербував у 1918 р. мешканців колонії Ватерлоо – Бетхера та Баумгартнера, з якими він раніше був у засланні. Останній виявився цінним шпигуном, який дійсно надавав Верману важливу інформацію по районах, які він відвідував. Окрім того, саме Баумгартнер їздив до Єлисаветграда для переговорів з отаманом Григор'євим щодо звільнення взятих ним у полон німців.

За свою віддану шпигунську діяльність на користь Німеччини у 1918 р. Верман був нагороджений залізним хрестом 2-го ступеня.

⁵²⁴ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6587. Арк. 274–275.

У жовтні 1918 р. замість Клосса начальником портової комендатури був призначений капітан-лейтенант Шиллер, з яким Верман продовжував працювати до березня 1919 р.

Проте у грудні 1918 р. німецькі окупаційні війська залишають Миколаїв. У свою чергу й сам Верман, знаючи, що за свою активну діяльність проти революційного руху більшовиків може бути репресованим, також, домовившись з Брізером, виїхав з окупаційними військами до Одеси для продовження там шпигунської діяльності⁵²⁵.

У складний період соціальних потрясінь і строкатої картини зміни влади в місті у 1919 р. дії віце-консулів не були припинені. Лише скоротилася їхня кількість до п'яти осіб, які представляли 14 держав. Так, англійським, французьким, американським, бельгійським, шведським і нідерландським консульствами управляв І. Торн-Лісон; іспанським і турецьким – С. Я. Тепер; італійським – Р. І. Де-Кірико; грецьким, норвезьким і датським – І. П. Зігомолла; бразильським – М. М. Ландау⁵²⁶.

Серед вищенаведених представників на особливу увагу заслуговує Іван Пантелеймонович Зігомолла, який походив з шанованої у місті родини. Так, його брат Георгій був відомим дипломатом на Півдні України. Він 25 років відслужив на посту грецького консула у Миколаєві. Уродженець міста Одеси, восьмирічним хлопчиком Георгій був відправлений до Афін, де закінчив гімназію та вступив до університету. Незабаром, за бажанням батьків, він переїхав до Женеви, де присвятив себе вивченню комерційних наук і через два роки, вже у Марселі, сам організував комерційну справу.

У 1864 р. батько Георгія та Івана відкрив експортну хлібну контору. Через два роки до нашого міста приїхав Георгій і зайнявся батьківською справою. З 1877 р. Г. Зігомолла перебував на посаді грецького консула, докладаючи всіх зусиль для процвітання свого рідного флоту. За 36 років служби в Миколаєві Георгій Зігомолла залишив про себе добру пам'ять. Проте у 1902 р. він помирає і новим віце-консулом Греції в Миколаєві стає його брат Іван Пантелеймонович Зігомолла, який працював на цій посаді до 1919 ро-

⁵²⁵ ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6587. Арк. 275–276.

⁵²⁶ Чередниченко Г. Консульський квартал // Николаевские новости. 2004. 24–28 мая.

ку та, як і його брат, зарекомендував себе професійним консульським працівником.

По-перше, він підтримував тісний зв'язок та листування з владою Греції. Повідомляв про різні події, про життя грецької колонії та спостерігав перебіг подій безпосередньо в Греції. Так, наприклад, 23 квітня 1909 року Зігомолла від імені представників грецької колонії надіслав вітальну телеграму королю еллінів, в якій щиро вітав та бажав довголіття Його Величності та всій його родині. На що отримав телеграму з подякою від імені короля Греції та його родини⁵²⁷. Також подібну телеграму місцева грецька громада надіслала до Афін переможцю у грецьких парламентських виборах пану Венізілосу, в якій щиро вітала його з блискучою перемогою та бажала міцного здоров'я у подальшій його діяльності⁵²⁸.

По-друге, він приділяв особливу увагу розвитку та добробуту грецької громади, яка на той час займала досить значну частину серед мешканців Миколаєва. Як факт, можна навести приклад щодо святкування грецькою колонією національного свята Греції у місті Миколаєві 25 березня 1907 р. Після святкової літургії у Свято-Миколаївській церкві – у квартирі Зігомолли відбувся святковий прийом, на якому були присутні Миколаївський градоначальник, контр-адмірал В. М. Зацарьонний, який з приводу свята заявив, що Греція та Росія з давніх-давен мали гарні дружні відносини і завжди надавали один одному допомогу, міський голова І. А. Баптизманський, начальник комерційного порту А. П. Перелешин й інші представники миколаївської влади, іноземні консули та члени грецької колонії. Даний факт говорить про те, що Зігомолла був дійсно поважною людиною та шанованим консулом у місті, який, підтримуючи гарні зв'язки з місцевою владою, стимулював розвиток добробуту грецької колонії у Миколаєві⁵²⁹.

Однак у січні 1917 р., не погоджуючись із політикою королівського уряду Греції, І. П. Зігомолла склав повноваження віце-консула⁵³⁰.

⁵²⁷ Местная жизнь // Николаевская газета. 1909. 25 апреля.

⁵²⁸ Там само. 1912. 4 апреля.

⁵²⁹ Местная жизнь. Национальный греческий праздник // Николаевская газета. 1907. 27 марта.

⁵³⁰ Отказ г. Зигмола, греческого вице-консула в Николаеве // Трудовая газета. 1917. 22 января.

Проте вже через невеликий проміжок часу він повернувся на дипломатичну роботу. Невдовзі І. П. Зігомолла перебрав на себе опіку ще й італійськими підданими. Але вже наприкінці лютого 1919 р. він повернувся до своєї країни, передавши свої повноваження щодо захисту еллінських підданих у Миколаєві та Херсоні датському віце-консулу Віктору Генріховичу Іенсену, а норвезьких підданих – Володимирі Олександровичу Калагеоргію Алкалаєву.

У грудні 1919 р. залишив посаду представник Л. Д. Торн-Лісон. «Без згоди» відповідних консулів у Одесі він передав обов'язки щодо захисту бельгійських підданих – Калагеоргію Алкалаєву до призначення нідерландського віце-консула, а італійських і шведських громадян – віце-консулу Бразилії у Миколаєві М. М. Ландау до призначення консульських агентів⁵³¹. До речі, Михайло Маркович Ландау, який з 1900 р. очолював бразильське віце-консульство у Миколаєві, був досить впливовим купцем і головою Миколаївського відділення Одеського купецького банку, а також агентом Страхового товариства «Росія»⁵³².

На початку 1920 р. у Миколаєві була встановлена радянська влада. У березні 1920 р. при місцевому виконкомі було створено іноземний підвідділ, що фактично припинило діяльність кількох «комплексних» консульських установ, котрі після «евакуації білих» ще діяли у Миколаєві. Їхні керівники – датський віце-консул Віктор Іенсен (датський підданий), норвезький (Калагеоргій Алкалаєв) і бразильський (Михайло Ландау) консули (українські піддані) – не скористалися можливістю виїхати з міста, в якому мешкали та працювали багато років. За нової влади вони отримали посади у радянських установах і демонстрували «доброзичливе і лояльне ставлення» до іноземного підвідділу⁵³³. Діяльність іноземних консульств у Миколаєві на тому за радянської влади зупинилася, розірвавши тим самим усталені дипломатичні зв'язки із західним світом.

⁵³¹ Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут. С. 405.

⁵³² Николаевцы. Энциклопедический словарь. Николаев: Возможности Киммерии, 1999. С. 197.

⁵³³ Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут. С. 405–406.

3.3 Досвід спільних дій медиків, української влади та союзників із попередження епідемії холери у Миколаєві в 1918 р.

У буремний період частої зміни влад та жорстокої боротьби між ними (1917–1921 рр.) медики та органи місцевого самоврядування Миколаєва в основному зберегли медичну мережу міста, її кадровий потенціал і у можливих межах здійснили заходи з мінімізації поширення інфекційних захворювань.

В 1918 р. у здійсненні комплексу санітарно-протиепідемічних заходів були задіяні всі сторони, причетні до цих процесів. На цей час Миколаїв уже пережив кілька змін влади. Після калейдоскопу новацій Тимчасового уряду Росії та Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів 14 листопада 1917 р., а Миколаївська міська дума 15 листопада визнали владу Центральної Ради України⁵³⁴. З середини січня до середини березня 1918 р. у місті існувала радянська влада. Після 16 березня місто зайняли союзні австро-німецькі та українські війська. Із початку травня 1918 р. у Миколаєві за активної підтримки німецького військового гарнізону встановилася влада Української держави гетьмана Скоропадського.

На початку липня 1918 р. із Новоросійська у Київ прибули 150 матросів, серед яких один виявився хворим на холеру. На шляху пересування цього загону кілька моряків теж мали симптоми гострої кишкової інфекції. Виникла загроза спалаху епідемії в Україні. Німецький головний штаб у Києві зажадав прийняття негайних протиепідемічних заходів у країні, особливо на Півдні.

У Миколаєві ніяких епідемічних захворювань на той час не було, як раптом німецький гарнізонний лікар доктор Ганнеман 7 липня (у неділю) терміново викликав голову виконавчої санітарної комісії Міської думи, члена управи лікаря Олександра Федоровича Грачова і повідомив йому, що німецьким губернатором Миколаєва отримана телеграма від Німецького головного штабу «з вимогою негайного влаштування карантину для суден і пасажирських пароплавів, що прибувають у Миколаївський порт»⁵³⁵.

⁵³⁴ Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. 1917. 17 ноября.

⁵³⁵ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 288.

Одразу з цього приводу за участю Ганнемана, О. Грачова і головного лікаря Миської лікарні С. Давидсона відбулася нарада. На ній О. Грачов висловився проти влаштування карантину в місті, при цьому він указав, «окрім обтяжливості його для населення, на те, що завдяки прекрасній водопровідній воді у Миколаєві холерна зараза не може прийняти епідемічного розвитку»⁵³⁶. Але доктор Ганнеман через категоричну вимогу Головного штабу наполягав на беззастережному її виконанні. Відповідно до цієї вимоги, О. Грачов запропонував облаштувати для карантину будівлі зведеного лазарету колишнього Празького полку, що пустували, як найбільш прийнятні приміщення. Цей лазаретний комплекс знаходився поряд із Миською лікарнею, яка може забезпечувати харчування людей, що перебуватимуть у карантині. Пропозиція була прийнята, й український військовий комендант дав згоду на таке використання колишнього лазарету.

Наступного дня, 8 липня, О. Грачов скликав нараду, в якій узяли участь доктор Ганнеман, виконавчі обов'язків старшого лікаря градоначальства В. Дуброва та завідувача лікарсько-санітарним відділенням управи Н. Грінберг. Було намічено такі заходи з попередження занесення і поширення у місті холери: посилення санітарного нагляду за місцями виготовлення і продажу харчових продуктів і напоїв; періодичні бактеріологічні дослідження води Бугу та Інгулу, водопровідної води, штучних шипучих напоїв і пива; популяризація серед населення знань про холеру і заходи боротьби з нею, зокрема, ознайомлення з важливістю запобіжних щеплень. Доктор Ганнеман пообіцяв посприяти виділенню німецьким командуванням у розпорядження міста 2-х діжок крезолу для дезінфекції та 30 літрів протихолерної вакцини.

9 липня міська влада отримала від Херсонської губернської управи повідомлення про те, що матроси, серед яких виявився хворий на холеру, роз'їхалися з Києва, тому потрібно посилити заходи епідемічного нагляду. Того ж дня представник Думи та управи О. Грачов для розробки карантинних та інших заходів запросив на нараду виконавча обов'язків старшого лікаря градоначальства В. Дуброву, дільничних санітарних лікарів В. Маркелова,

⁵³⁶ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 288.

К. Федорова та Н. Грінберга, санітарного лікаря комерційного порту М. Карташова, головного лікаря Міської лікарні С. Давидсона і старшого лікаря Єврейської лікарні В. Вольфензона. Нарада взяла до відома, що згідно з додатковим розпорядженням Німецької головної квартири карантинні заходи повинні застосовуватися лише щодо суден, що прибувають із портів, не зайнятих німецькими чи австрійськими військами (Поті та Новоросійська), пасажирів яких під охороною німецьких військових направляються у карантинні пункти, де і затримуються для спостереження протягом п'яти днів. Військові чини союзних країн будуть витримувати карантин у дислокованому в Миколаєві 178-му німецькому польовому лазареті. Судно з його командою утримуватиметься на рейді також п'ять днів із суворою забороною сполучення з берегом. Огляд суден, що прибуватимуть до Миколаєва, здійснюватимуть портовий санітарний лікар М. Карташов і німецький військовий лікар. Огляд пасажирів, які прибуватимуть залізницею, наказом німецького губернатора покладено на австро-німецьку вокзальну команду. Про всі підозрілі випадки вона повинна повідомляти гарнізонному лікарю, який і буде робити розпорядження щодо впровадження карантинних заходів. Загальне керівництво карантинними заходами у місті німецькою військовою владою доручено гарнізонному лікарю доктору Ганнеману, до якого відряджено думського лікаря А. Когана.

Лікарська нарада схвалила попередньо заплановані санітарно-протиепідемічні заходи та доповнила їх такими: просити українського отамана міста зобов'язати власників пароплавів внутрішніх ліній мати на кожному судні лікаря або фельдшера; санітарним лікарям оглянути заводи штучних вод, пива, квасоварень і пекарень; власникам публічних відхожих місць провести їх очищення, сміття з міста вивозити тільки у встановлені нарадою місця (по периметру міста їх визначено 5); заготовити дезінфекційні засоби (негашене вапно, неочищену карболову кислоту, формалін), про поповнення яких просити доктора Ганнемана; для доставки речей з метою знезараження на міську дезінфекційну станцію придбати критий фургон і коня; у Міській лікарні для тих, у кого є підозра на холеру, і хворих на холеру виділити два павільйони; в

Одеського комітету Союзу міст спробувати придбати спеціальні (так звані «гессенські») намети.

11 липня Ганнеман і Н. Грінберг оглянули Миську лікарню і звездений лазарет, а потім у каботажній гавані пароплав «Українець», що прибув із Херсона, і дозволили йому пристати до причалу та висадити пасажирів. 13 липня ці ж лікарі оглянули головні споруди водогону, дезінфекційну станцію та інші санітарні заклади міста.

16 липня відбулося засідання виконавчої санітарної комісії Миської думи, яка схвалила всі заплановані та вже виконані заходи і додатково постановила: запропоноване доктором Ганнеманом протихолерне щеплення всього населення міста визнати завчасним; усім, хто бажає, здійснювати щеплення у трьох пунктах міста безплатно, а обов'язкове щеплення виконати тільки у місцях значного скупчення людей – казармах, робітничих артілях, притулках, нічліжних будинках, а також працівникам асенізаційного об'єкту; просити отамана міста заборонити купання у лимані між молотом каботажної гавані та портовим елеватором; встановити постійний нагляд за прислугою і тими, хто працює у пивних, квасоварнях, заводах штучних вод (три з них, за результатами попереднього огляду, закрити); придбати у 178-го польового лазарету дозволені німецьким командуванням 1 вагон негашеного вапна і 4 діжки сирого крезолу; встановити відповідні штати для холерного павільйону й обсерваційного відділення у лікарні, карантинного відділення у лазареті (усього 1 лікар, 4 сестри милосердя, 5 осіб чоловічої та жіночої прислуги); обладнати спеціальну карету для перевезення хворих із підозрою на холеру; звернутися до населення з відозвою про необхідність дотримання заходів особистої профілактики інфекційних захворювань.

А тим часом у Миську лікарню поступило троє хворих із підозрою на холеру. І хоч бактеріально це захворювання не підтвердилося, поголос про начебто епідемію у Миколаєві проник у пресу Одеси та Херсона, що викликало там панічні настрої. Тому Миколаївська дума направила міським головам сусідніх міст і Українському телеграфному агентству спростування, яке і з'явилося у відповідних газетах⁵³⁷.

⁵³⁷ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 289–291.

22 липня О. Грачов звернувся з обґрунтованим листом (із кошторисом витрат) до Міської думи з проханням виділити виконавчій санітарній комісії для здійснення у місті всіх санітарно-протиепідемічних заходів протягом трьох місяців коштів у сумі 45 тис. руб. Міська управа це звернення підтримала. Також підтримала і фінансова комісія Думи, але постановила асигнувати поки що 25 тис. руб. (15 тис. руб. на невідкладні та 10 тис. руб. на поточні витрати) і доручити міській управі клопотати «перед Центральним Урядом про відшкодування цих витрат за зразком попередніх років»⁵³⁸.

Отже, спільні злагоджені дії міських лікарів, місцевої влади (Думи, виконавчої санітарної комісії, управи, її лікарсько-санітарного відділення), представників центральної української влади (отамана і коменданта міста), союзників (німецького губернатора, австро-німецького командування, гарнізонного лікаря) із проведення комплексу заходів для попередження занесення і перешкоди поширення холери у Миколаєві влітку 1918 р. не допустили масового захворювання.

Проте загострення у подальшому політичних і соціально-економічних відносин (аж до бойових сутичок громадянської війни) до цього толерантних супротивних сторін у Миколаєві не сприяло ефективному проведенню санітарно-протиепідемічних заходів і вже взимку 1918–1919 рр. призвело до спалаху в місті черевного і висипного тифів⁵³⁹, улітку 1919 р. – холери⁵⁴⁰, а потім епідемії висипного і поворотного тифів та інших інфекційних хвороб.

⁵³⁸ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 293.

⁵³⁹ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. С. 177.

⁵⁴⁰ Борьба с азиатской гостьей холерой // Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов. 1919. 27 июля.

Розділ 4

РЕЛІГІЯ, ОСВІТА, КУЛЬТУРА

4.1 Православне духовенство Миколаївщини у добу Української Центральної Ради

На початку 1917 р. православний масив українських земель, які входили до Російської імперії, поділявся на 9 єпархій, підпорядкованих Святішому Синоду в Петрограді, кордони яких, як правило, збігалися з губернськими. Відповідно територія сучасної Миколаївщини входила до складу Херсонської єпархії із центром в Одесі. Єпархія мала три вікаріатства – Новомиргородське, Миколаївське та Єлисаветградське⁵⁴¹. На чолі Херсонської єпархії перебував архієпископ Херсонський і Одеський Назарій (Ніколай Кирилов), якому підпорядковувалися єпископи – Миколаївський Алексій (Баженов) і Єлисаветградський Прокопій (Титов). Новомиргородське вікаріатство було вакантним. При цьому зазначимо, що північно-західна частина сучасної Миколаївської області (Первомайський і Кривоозерський райони) входила до Подільської єпархії з центром у м. Кам'янці-Подільському.

Як зрозуміло з вищезазначеного, велика частина Миколаївщини підпорядковувалася вікарному єпископу Миколаївському Алексію (Баженову; 1872–1938), якого було призначено вікарієм 6 листопада 1913 р. та 8 грудня висвячено у єпископа. Місцеперебуванням єпископа Миколаїв ніколи не був, а його резиденцією був Свято-Успенський чоловічий монастир в Одесі.

Частина духовенства Миколаївщини продовжувала службу в рядах російської армії як воєнні духівники. Так, на початку 1917 р. великого розголосу набув подвиг священика з Вознесенська

⁵⁴¹ Біднов В. О. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921. С. 5.

о. Михайла Дудицького, який 12 січня 1917 р. під час однієї з атак російської армії на ділянці між болотом Тірул і річкою Аа (Курляндія), у зв'язку з вибуттям офіцерів, особисто став на чолі атакуючих і повів солдат уперед, отримавши під час атаки поранення⁵⁴². І це був не єдиний подвиг духовенства нашого регіону.

Після Лютневої революції Святіший Синод звернувся з посланням, в якому призвав «вірних чад православної церкви» підтримати Тимчасовий уряд, і своїм указом 7–8 березня відміняє поминання під час церковної служби імператора та встановлює вимогу «підносити моління про благовірний Тимчасовий уряд»⁵⁴³.

Оскільки події розвивалися з величезною швидкістю і, як значав південноукраїнський православний часопис «Херсонские епархиальные ведомости», «зростали все нові запити, висувалися все нові завдання, які владно вимагали відповіді на них і з боку пастирів церкви». Для визначення лінії поведінки у революційних подіях 8 березня 1917 р. в Одесі зібралися законовчителі міста й навколишньої округи, які провели зібрання під головуванням архієпископа Назарія, де прийняли рішення для усіх пастирів Херсонської єпархії «з відчуттям пастирського боргу та по велінню совісті *підкоритися беззаперечно Тимчасовому уряду* (курсив наш. – О. Т.), підносити за нього у встановленій Св. Синодом формі молитви, до того переконувати і своїх прихожан, послати через обер-прокурора Св. Синоду вітання Урядові й, нарешті, негайно потурбуватися якнайшвидшим скликанням різного роду організацій (установ і церковних) духовенства єпархії для обрання депутатів до Міського Громадського Комітету, урядово-адміністративні функції якого поширюються і на церковне життя»⁵⁴⁴. Рішен-

Єпископ Миколаївський
Алексій (Баженов)

⁵⁴² Герой-священник о. Мих. Дудицкий // Трудовая газета. 1917. 20 января.

⁵⁴³ Осипова Е. С. Церковь и Временное правительство // Вопросы истории. 1964. № 6. С. 66.

⁵⁴⁴ Духовенство г. Одессы в связи с переживаемыми событиями // Херсонские епархиальные ведомости (далі – ХЕВ). 1917. № 6 (15 марта). Отд. неоф. С. 44.

ня було розіслано всім благочинним разом із вітальною телеграмою обер-прокурору Св. Синоду В. Львову. Натомість дане рішення було прийнято обмеженою кількістю представників білого духовенства та без участі мирян, які також мали власне бачення майбутнього Церкви.

Новий ліберальний обер-прокурор Св. Синоду В. Львов підтримував домагання демократичних священиків і мирян щодо послаблення влади єпископату та розширення прав парафіян і нижчого духовенства. Ця вимога відповідала революційному моменту «демократизації влади» та боротьби з консервативними силами. В. Львов затвердив інститут комісарів з церковних справ при губернських виконавчих комітетах. Вони мали діяти від імені революційного уряду та контролювати діяльність єпископів⁵⁴⁵. Комісаром у духовних справах Херсонської єпархії було призначено відомого богослова, професора Одеського університету Олександра Івановича Покровського (1873–1940).

В. Ульяновський у своїй книзі наводить цікавий факт, що в архіві Департаменту ісповідань збереглася цікава заява священика староукраїнського правобережного полку Георгія Жевченка (майбутній єпископ УАПЦ, що очолював її південноукраїнську єпархію у 1928–1929 рр.) з проханням призначити його єпархіальним комісаром Херсонсько-Одеської єпархії. Він детально писав у своїй заяві про важливу роль духовенства на селі, яке стоїть «на чолі села, на порозі в душу селянина», і про потребу розбудити це священство, що мають зробити єпархіальні комісари («завдання яких будити сплячих та стежити, аби швидче було збудовано національне одродження Православної Української Церкви»). Проте на цій емоційній заяві була написана резолюція: «Відмовити»⁵⁴⁶.

Також в єпархіальному центрі було обрано виконавчий комітет духовенства та мирян, який зобов'язувався негайно скликати єпархіальний з'їзд для реформування церковного життя.

З цих причин 27 березня 1917 р. на загальному зібранні духовенства Одеси було прийнято рішення про скликання загально-

⁵⁴⁵ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К.: Либідь, 1997. С. 90–91.

⁵⁴⁶ Там само. С. 60.

епархіального з'їзду «для ознайомлення з настроями та сподіваннями приходу, для взаємного обміну думок та обговорення питань про облаштування церковно-приходського життя на нових засадах у зв'язку з найкращою організацією освітньої та благодійної справи (школи, читання, піклування, ясла і т. д.) або питань, які будуть порушені на місцях, а так само про видання поточного друкованого органу та забезпечення його матеріальними засобами»⁵⁴⁷.

З'їзд призначався на 18 квітня 1917 р. Кожне благочиння повинно було направити 3 особи: священника, диякона чи псаломщика та мирянина. Депутати на епархіальний з'їзд обиралися на благочинних з'їздах, які збирали усіх священно- та церковнослужителів і по одному мирянину від парафії. Представники від мирян обиралися на місцях у храмах після молитви та благословення священника.

У цей час хвиля демократизації однієї з найконсервативніших структур імперської Росії – Російської православної церкви – цілком її накрила. Релігійне життя України активізується, поширюється рух за його демократизацію та національне оновлення.

Рух за реформування Православної церкви в Україні йшов у двох напрямках: *по-перше*, питання національного реформування церкви (українізація церковної служби, автокефалія церкви, загальне оновлення церкви на засадах первісного християнства тощо) і, *по-друге*, оновлення та реформації у середовищі РПЦ, що не торкалися національного моменту (виборність духовенства, участь мирян в управлінні церквою, вживання російської мови при службі тощо).

Щодо першого напрямку, то, на відміну від північних і центральних епархій України, які навесні 1917 р. виступали із заявами про автокефалію Православної церкви, Херсонсько-Одеське духовенство на своєму епархіальному з'їзді 19–26 квітня 1917 р. взагалі не ставило подібних питань, відзначивши, що «російському народові, як головному будівничому держави, повинна належати першість серед інших національностей у наданні останнім

⁵⁴⁷ О созыве на 18 апреля 1917 г. Епархиального съезда (для распоряжения о.о. Благочинным и к сведению духовенства) // ХЕВ. 1917. № 7 (1 апреля). Отд. оф. С. 80.

свободи та рівноправ'я»⁵⁴⁸. Відкинув з'їзд і можливість використання української мови під час літургій⁵⁴⁹.

Позиція південноукраїнського духовенства отримала критику С. Шелухіна, яку він висловив на сторінках соціал-демократичної газети «Нова Рада»: «Де й коли релігія наказувала вам ставитися до української мови і взагалі до якої б то не було мови вороже, не визнавати й одкидати її? – запитував С. Шелухін своїх опонентів. І тут же давав відповідь: – Нігде й ніколи. Навпаки. Акт сошествия Святого Духа у вигляді язиків показав святість... всякого язика... як дарунка Святого Духа». С. Шелухін закликав пастирів бути єдиними зі своєю паствою, а інакше «ми, віруючі православні українці, покинуті нашими пастирями, самі мусимо устроювати нашу Церкву»⁵⁵⁰.

Південноукраїнське духовенство було зацікавлене, насамперед, у реформуванні Церкви поза національним питанням. На вищезазначеному єпархіальному з'їзді 19–26 квітня вже у перший день, 19 квітня, головуєчий на засіданні професор О. І. Покровський (як комісар, саме він виступив головним ініціатором з'їзду) виступив з першою доповіддю, де піддав тогочасне становище РПЦ нищівній критиці, зосередившись на зростанні церковного бюрократизму, централізмі та клерикалізмі, антагонізмі чорного та білого духовенства, падінні соборного начала й атрофуванні «живих сил церкви».

На завершення доповіді О. І. Покровський дійшов висновку, що «церковне управління зійшло зі свого канонічного шляху та пішло абсолютно помилковим і чужим духові церкви державницько-політичним шляхом». Отже, перед Церквою стояла низка питань: 1) державно-церковні відносини, 2) політичність Церкви, 3) управління Церквою. Після чотиригодинних дебатів зібрання так і не змогло дійти до остаточного рішення щодо зазначених питань⁵⁵¹.

⁵⁴⁸ Русские ведомости. 1917. 25 апреля (8 мая). С. 5.

⁵⁴⁹ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). С. 97.

⁵⁵⁰ Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу Церкву...»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році // Людина і Світ. 1999. № 8 (серпень). С.10.

⁵⁵¹ Церковные известия // ХЕВ. 1917. № 9 (1 мая). Отд. неоф. С. 85–87.

Жваво обговорювалися також питання земельного облаштування, ставлення до робітничого питання, реформа усього церковного устрою на виборних началах, перетворення духовної школи тощо. На з'їзді було представлено близько 150 депутатів, які доповнювалися ще бл. 100 учасниками, які брали участь у дискусіях. Як зазначав офіційний орган єпархії «Херсонские епархиальные ведомости»: «З'їзд <...> став для Херсонської єпархії абсолютно незвичайною новиною не тільки з боку своєї широкої, ніким і нічим не обмеженої програми, але й з боку самого свого складу – з виборних депутатів, вільно обраних на благочинницьких з'їздах, і до того ж не з одних лише священиків, але також і з нижчих кліриків і навіть з числа мирян – переважно сільських господарів-хліборобів. Такого великого і вільно обраного з'їзду наша єпархія досі ніколи ще не мала»⁵⁵². Загалом, як влучно зазначив український дослідник В. Ульяновський, «революційний рух у Церкві був зумовлений значним впливом мирян, які до 1917 р. не брали участі у з'їздах духовенства, а тепер переносили нові віяння світського життя на церковне»⁵⁵³, що повністю характеризує і події у Херсонській єпархії.

Вже у травні духовенство відчуло перші зміни у своєму житті – Св. Синод дозволив обирати благочинних і членів благочинницьких рад, а вже 13 травня архієпископом Назарієм було затверджено постанову, якою пропонувалося духовенству єпархії здійснити вибори кандидатів у благочинні та членів рад на найближчих окружних з'їздах за участі духовенства та мирян. Згідно з положенням, благочинницькі ради склалися з представників духовенства та мирян на три роки, термін же благочинного на своїй посаді визначався кожного разу окружним з'їздом⁵⁵⁴. А 17 травня 1917 р. було поширено циркуляр архієпископа Назарія під № 2793, яким пропонувалося «привести вже тепер у дію здавна пануюче у Православній Церкві виборне начало... застосувати це

⁵⁵² Чрезвычайный епархиальный съезд духовенства и мирян Херсонской епархии // ХЕВ. 1917. № 10 (15 мая). Отд. оф. С. 112.

⁵⁵³ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). С. 90.

⁵⁵⁴ О выборах благочинных и членов благочиннических советов // ХЕВ. 1917. № 10 (15 мая). Отд. оф. С. 111.

начало у заміщенні всіх священно- і церковнослужительських місць в епархії, що звільнялися». Парафіяни у недільний чи святковий день повинні були після літургії обрати у священники одного із запропонованих кандидатів і представити свій вибір на затвердження архієрею⁵⁵⁵. Потрібно сказати, що миряни досить швидко почали користуватися своїм виборчим правом, інколи навіть виганяючи раніше призначених священників.

Влітку 1917 р. на теренах Миколаївщини пройшли окружні з'їзди духовенства та мирян щодо обрання благочинних і їх рад, відповідно, вони затверджувалися епархіальною владою. 8–9 червня було затверджено благочинних: Вознесенського округу св. Феодосія Лисицького та Першого округу м. Миколаєва св. Павла Салагара; 23 червня – благочинного Очаківського округу св. Нікиту Левицького та членів його ради: св. Фадея Ждановського, св. Петра Іванова, псаломщика у сані диякона Євгенія Назаревського, псаломщика Ніколая Спечачевського, мирян: Г. Дмитрієва та Максима Кустова⁵⁵⁶; 7 серпня – по Другому округу м. Миколаєва: благочинним – св. Євгена Любинського, духовним слідчим – св. Ніколая Липського, членами благочинницької ради – св. Петра Міроновича, св. Михайла Воронковського, диякона Алексія Яцкевича, псаломщика Іоанна Ханлана, мирян Івана Козакова та Ілію Чмеля; 11–12 серпня – благочинного Врадіївського округу св. Володимира Бортовського та членів ради: св. Димитрія Трехбратського, псаломщика Євсевія Терновського, мирянина Михайла Шевченка, духовним слідчим – св. Костянтина Куліша⁵⁵⁷; 15–22 вересня – благочинного Ново-Одеського округу св. Тихона Левченка, духовним слідчим – св. Павла Смирнова, членами ради – св. Леоніда Бринкіна, псаломщика Димитрія Павленка, мирян Іакова Рижина, Петра Синька та Іакова Гриба⁵⁵⁸ і т. д.

У той же час вже з самого початку окремі аспекти виборної системи обрання благочинних і депутатів на загальноепархіальні

⁵⁵⁵ Предложение Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященного Назария, архиепископа Херсонского и Одесского от 17-го мая 1917 г. за № 2793// ХЕВ. 1917. № 11 (1 июня). Отд. оф. С. 123–124.

⁵⁵⁶ Распоряжения епархиального начальства // ХЕВ. 1917. № 13 (1 июля). Отд. оф. С. 154–156.

⁵⁵⁷ Там само. № 17–18 (1–15 сентября). Отд. оф. С. 214.

⁵⁵⁸ Там само. № 20 (15 октября). Отд. оф. С. 232.

з'їзди почали зазнавати критики з боку провінційного духовенства. 15 травня 1917 р. в єпархіальному часописі «Херсонские епархиальные ведомости» з'явилася критично-іронічна стаття «Открытая подача голосов (картинка с натуры)» невідомого автора, який сховався під псевдонімом «Захолусний ієрей» (до 1917 р. по ява подібної статті взагалі не могла відбутися). У статті автор зазначав: «Хто благочинних вибирає депутатами? Окружне духовенство! Значить, воно їм довіряє? Іноді. Але буває і так, що не вірить і вибрати не бажає, а все-таки вибирає. Чому ж? Так всьому виною відкрита подача голосів, при якій вільний вибір не завжди можливий...

Для ілюстрації своїх слів накидаємо тут одну з тих картинок, які чомусь аж щорічно повторюються, як чутно, у багатьох місцях. «Благочинницький з'їзд відкритий.

Голова з'їзду, о. благочинний, пропонує обрати о. депутата на загальноєпархіальний з'їзд.

Пауза.

Перш ніж будь-хто знайдеться сказати, що треба вказати кандидатів записками, а потім, якщо намічено буде кілька людей, пробалотувати, хтось з любителів вислужитися у свого безпосереднього начальника заявляє:

“На мою думку пристойніше всього бути депутатом о. благочинному...”. По обличчю останнього швидко пробігає задоволення посмішка... Але вона звично маскується... Всіх інших присутніх, навпаки, цими словами, як-то кажуть, “по серцю вдарить...”. Однак обличчя їх не сміють не виявити деякого роду задоволення, тому що за всіма ними раз у раз промайне погляд благочинного, ловлячи вираз обличчя.

І ось починаються підневільні підтакування: “Так, так, о. благочинний, вам найкраще... Знову-ж і єпархіальне начальство цього бажає...”. Половина підтакує, половина один за одного ховається...».

У результаті – благочинного обирають поза конкуренцією й автор статті з цього приводу зазначає далі: «Більшість духовенства, що не очікувало такого фіналу справи [швидких безальтернативних виборів. – *О. Т.*], не розуміючи, переглядається. Переминається.

Перешіптується. Розходяться групами по кілька осіб. Починається потайки нарікання.

«Ось тобі раз! Як це? Навіщо? Навіть і без балотування?! Мало того: і закритих записок не було... Відкритою подачею голосів... Славно!».

«Та хто-ж скаже в очі йому, що <...> ми не бажаємо тебе послати, виберемо іншого... Хто скаже? Ніхто не ворог сам собі... начальницьким нападкам нікому піддавати себе не хочеться. Треба йому, ну і Бог з ним! Хай собі на здоров'я катається... шукає милостей єпархіального начальства. Знаємо ми добре, який він борець-то за наші інтереси...». І єдиний вихід цьому, як зазначає автор, закрита подача пропозицій і дотримання усіх процедур під час виборів⁵⁵⁹.

Отже, ми бачимо, що перші демократичні вибори у середовищі духовенства все ще відбувалися в атмосфері певної ієрархічної заляканості та скутості ініціативи на місцях.

Виборче начало та певна децентралізація у православному середовищі виразилися й у розширенні прав парафіяльних рад. 12 червня 1917 р. архієпископ Назарій видав резолюцію № 3467, за якою зобов'язав, «щоб у всіх парафіях священники приступили до збирання пастви своєї у парафіяльні збори, для об'єднання на охорону святинь своїх, свого парафіяльного надбання та парафіяльного устрою, і щоб парафіяльні збори обрали з-поміж себе гідних, церкві відданих членів, для найближчого під головуванням священника завідування всім...»⁵⁶⁰.

Значні дискусії викликало серед південноукраїнського духовенства (як і загалом по країні) болюче питання другого шлюбу для духовенства. Як зазначав єпархіальний часопис: «Хворобливе питання про другий шлюб священнослужителів у всіх на очах. Позитивне його рішення складає предмет відкритих і потаємних бажань і безпосередньо духовних вдівців і тих мирян, які і по відчуттю людяності і за бажання поставити життя пастиря вище спокус і недостойних підозр бачать у такому рішенні крок до лікування однієї з хвороб нашого церковного життя». Тому, робить надалі

⁵⁵⁹ Открытая подача голосов (картинка с натуры) // ХЕВ. 1917. № 10 (15 мая). Отд. оф. С. 101–103.

⁵⁶⁰ Об избрании приходских советов // ХЕВ. 1917. № 12 (15 июня). Отд. оф. С. 139.

автор статті висновок, «наполегливо необхідно і для нещасних вдівців, і для загального успіху церковного життя відмінити правило Трульського Собору і «благословити» вдовим священнослужителям *безперешкодно вступати у другий шлюб*»⁵⁶¹. Саме тому ці питання все частіше звучали на єпархіальних з'їздах як майбутній наказ депутатам до Всеросійського та Всеукраїнського Соборів 1917–1918 рр.

Регіональне духовенство порушувало і питання мови богослужіння. На відміну від центральних українських єпархій, південноукраїнське духовенство більше цікавилось можливістю переходу на російську мову, ніж використанням української мови. Як зазначав єпархіальний часопис: «У стрімкому вихорі всіляких реформ не останнє місце займає і питання про реформу мови у нашому богослужінні. Говорять, пишуть і навіть вимагають, щоб слов'янська мова була усунута із нашого богослужіння та замінена російською». Натомість автор не вимагає усунення слов'янської мови, а лише вимагає коректури богослужбових текстів⁵⁶².

На відміну від дописувача, у середовищі духовенства та мирян Херсонської єпархії непоодинокими були заклики до широкого застосування у богослужіннях як російської, так і української мови. При цьому вимоги останньої звучали переважно від духовенства Одеси та мирян Херсонщини. Духovenство Миколаївщини та Єлисаветградщини схилилося здебільшого до старослов'янської чи російської мови.

Стрімке накопичення болючих питань у середовищі духовенства, яке підштовхувалося знизу активними мирянами, вимагало скликання нового єпархіального з'їзду. Вже 18 травня 1917 р. керівництво єпархії затверджує Положення про Другий Херсонсько-Одеський єпархіальний з'їзд духовенства та мирян, який призначався на 20 червня.

На порядок денний з'їзду ставилися наступні питання: 1) доповідь Тимчасового виконавчого комітету про свою діяльність; 2) доповідь делегатів від духовенства та мирян Херсонської єпархії

⁵⁶¹ Второбрачие священнослужителей // ХЕВ. 1917. № 12 (15 июня). Отд. неоф. С. 131–133.

⁵⁶² Славянский или русский язык в богослужении Православной церкви? // ХЕВ. 1917. № 13 (1 июля). Отд. неоф. С. 141–143.

про діяння Всеросійського з'їзду в Москві; 3) бажані та необхідні перетворення у церковному управлінні та церковно-суспільному житті єпархії; 4) втілення постанов Св. Синоду про створення: благочинницьких, повітових та єпархіальних рад, їх склад і коло діяльності; 5) питання про обрання о.о. благочинних і духовних слідчих єпархії; 6) обрання членів Херсонської духовної консисторії, різних посадових осіб до єпархіальних установ і членів Правління та Ради (Єпархіального жіночого училища) до духовно-навчальних закладів єпархії; 7) розгляд і затвердження кошторису на 1918 рік усіх єпархіальних установ і духовно-навчальних закладів єпархії; 8) проведення у життя постанов Всеросійського з'їзду духовенства та мирян; 9) утворення комісії по створенню звіту про працю Другого з'їзду⁵⁶³.

Як бачимо, більшість питань з'їзду мала поточний характер і була складена у загальноросійському дусі (духовенство Південної України не відокремлювало себе у складі самостійної Української держави та перебувало у тісному зв'язку із загальноросійською структурою, втілюючи рішення загальноросійських зібрань у життя).

Напередодні з'їзду до Херсонської єпархії докотилася революційна стихія зміни влади, яка прокотилася українськими єпархіями навесні 1917 р. Після звільнення Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського), нападок у пресі та на з'їздах на архієпископів Антонія (Храповицького), Євлогія (Георгієвського), Агапіта (Вишневського) та інших зазнав нападок і архп. Назарій (Кирилов). У другій половині червня 1917 р. в одеській газеті «Одесский листок» з'явилася низка статей анонімного автора, де з революційним запалом таврувалося ім'я Назарія. Архієпископа звинувачували у належності до гуртка прихильників Распутіна, лизоблюдстві перед царською сім'єю, лукавстві та двоєдушності⁵⁶⁴. Усе це у подальшому призвело до звільнення архієпископа.

Другий єпархіальний з'їзд духовенства та мирян пройшов в Одесі, як і планувалося, 20–28 червня 1917 р. На ньому була поставлена *вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства у церков-*

⁵⁶³ Положение о 2-м Херсоно-Одесском епархиальном съезде духовенства и мирян, утвержденное Его Высокопреосвященством 18 мая с. г. за № 2870 // ХЕВ. 1917. № 11 (1 июня). Отд. оф. С. 126.

⁵⁶⁴ Замещение епископских кафедр // Одесский листок. 1917. № 155 (21 июня).

ному житті через систему Рад (від парафіяльних до єпархіальних і, врешті, Церковного Собору) та виборність духовенства (з єпископатом включно). Також нарешті було поставлене питання щодо можливості вживання української мови у проведенні літургій. Щодо виборності з'їзд прийняв стверджувальну постанову, а у відношенні мови – вона була визнана *непридатною* для проведення літургій⁵⁶⁵. Цікавим є той факт, що на своєму відкритті з'їзд відправив вітання військовому міністру О. Ф. Керенському та Верховному головнокомандувачу О. О. Брусилову, а про існування Центральної Ради навіть не було згадки (sic!). Загалом важко не погодитися з відомим українським церковним істориком і сучасником тих подій В. О. Бідновим, який констатував: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української Церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви. Московське або омосковлене на Україні духовенство дбало виключно про церкву московську і готувалося до всеросійського церковного собору в Москві...»⁵⁶⁶.

Великий резонанс на з'їзді викликала хвиля виступів проти архієпископа Назарія. Провівши тривалі дебати з цього питання, опитавши свідків тощо, духовенство та більшість мирян-делегатів підтримали архієрея⁵⁶⁷. Натомість вже 23 червня 1917 р. надійшов указ Св. Синоду за № 6672 про дозвіл надати архієпископу Назарію двомісячну відпустку, а тимчасово виконуючим обов'язки управління єпархією передавалося першому вікарію єпископу Миколаївському Алексію⁵⁶⁸. 30 вересня архієпископа Назарія було остаточно звільнено на покій⁵⁶⁹.

Літо 1917 р. поклало початок тому, що на хвилі революції управління парафіями почали перебирати на себе миряни, відбираючи ключі від церков, каси, землю, майно церкви, самі призначали священників і виганяли неугодних; все частіше припинялися збори коштів на потреби єпархії та визначався їх перерозподіл.

⁵⁶⁵ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). С. 90, 97.

⁵⁶⁶ Біднов В. О. Церковна справа на Україні. С. 12.

⁵⁶⁷ 2-й Чрезвычайный епархиальный съезд духовенства и мирян Херсонской епархии // ХЕВ. 1917. № 13 (1 июля). Отд. неоф. С. 146–148.

⁵⁶⁸ Указ Св. Синода // ХЕВ. 1917. № 13 (1 июля). Отд. оф. С. 153.

⁵⁶⁹ Указ из Святейшего Правительствующего Синода // ХЕВ. 1917. № 20 (15 октября). Отд. оф. С. 231–232.

Яскравим прикладом цього є скарга благочинного Ново-Одеського округу св. Т. Левченка до Головного земельного комітету про повсюдне відібрання церковних земель місцевими земельними комітетами. У відповідь Голземком пропонував звертатися до повітових земкомів⁵⁷⁰. І таких прикладів у регіоні безліч.

У той же час Миколаївщина демонструвала інколи й інші приклади ставлення до своїх пастирів. Так, 7 жовтня 1917 р. Полтавське (Баштанське) волосне земство, обговоривши питання про призначення жалування причтам двох церков с. Полтавка (Баштанка), вирішило, а сход селян села прийняв розмір жалування, що незалежно від доходів священикам платити по 225 руб., диякону – 175 руб., псаломщикам – по 150 руб. на місяць. Натомість при цьому священики зобов'язані були *безкоштовно здійснювати треби і тайнства*: хрещення з миропомазанням, сповідь, причастя, шлюби, видавати метрики, довідки, здійснювати поховання (причому з 7 до 17-річного віку відспівувати на кладовищі, а від 17 років і старше проводити з дому до храму і на кладовище)⁵⁷¹.

У результаті, наводячи два приклади з Ново-Одещини та Баштанщини, керівництво єпархії зазначало: «Можливо, що нове місце самоврядування і в інших місцях займеться питанням про забезпечення духовенства. З іншого боку, матеріальна незабезпеченість духовенства, у зв'язку з відібранням причтових земель, можливо, спонукає деякі причти звернутися до місцевих органів самоврядування з проханнями про забезпечення. Тому бажано, щоб дії духовенства у даному питанні були одноманітні, у чому прикладом може бути с. Полтавка»⁵⁷².

Як уже зазначалося вище, великі надії православне духовенство поклало на Всеросійський Собор. Рішення про його скликання було прийняте Св. Синодом 29 квітня 1917 р. 5 липня Св. Синод призначив його відкриття «у день Чесного Успіння Пресвятої Богородиці» 15 серпня 1917 р.

Делегатами від духовенства та мирян Херсонської єпархії були п'ять депутатів: С. М. Волобуєв (лікар лінійного корабля

⁵⁷⁰ К сведению духовенства // ХЕВ. 1917. № 21 (1 ноября). Отд. оф. С. 237.

⁵⁷¹ Там само. С. 237–238.

⁵⁷² Там само. С. 238.

«Синоп»), М. О. Кальнєв (Херсонщина, місіонер), О. О. Коцарь (с. Синюхін Брід на Єлисаветградщині, псаломщик), П. Є. Салагор (Миколаїв, благочинний) і П. В. Цветков (Одеса, нотаріус)⁵⁷³. Якоїсь помітної ролі у діяльності Всеросійського Собору південно-українські делегати не зіграли.

Собор відкрився, як і планувалося, 15 серпня 1917 р. і працював трохи більше року – до 7(20) вересня 1918 р. Найважливішим його рішенням було відновлення 28 жовтня 1917 р. патріаршества у Російській церкві, що поклало кінець пануванню над церквою Св. Синоду. За час перебування при владі в Україні Центральної Ради Всеросійський Собор встиг провести дві сесії. *Перша сесія Собору*, яка тривала з 15 серпня по 9 грудня 1917 року, була присвячена питанням реорганізації вищого церковного управління: відновлення патріаршества, обрання патріарха, визначення його прав та обов'язків, створення соборних органів для спільного з патріархом управління церковними справами, а також обговоренню правового становища Православної церкви на теренах колишньої Російської імперії. *Друга сесія Собору*, що проходила з 20 січня по 7(20) квітня 1918 року, розглядала питання, що належать до єпархіального управління, парафіяльного життя й устрою єдиновірчих парафій. Жваво обговорювалися на Соборі і політичні питання, що призвело до анафемствування більшовиків з боку новообраного патріарха Тихона (Белавіна).

Більшовики не залишилися у боргу та випустили декрети, спрямовані проти християнських общин. Декрет від 4 грудня 1917 р. позбавив РПЦ усіх земельних наділів; 11 грудня – богословські учбові заклади були закриті, їх будинки та бібліотеки конфісковані; 18 грудня – цивільна реєстрація замінила церковний шлюб і, нарешті, 20 січня 1918 р. оголошено Декрет про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. Зауважимо при цьому, що *на теренах України більшовицькі декрети не мали сили*, тому що більшовицький уряд Росії фактично, не бажаючи того, сприяв усамостійненню українського духовенства й остаточному оформленню УПЦ, а південні єпархії фактично опинились у

⁵⁷³ Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния. Кн. 1. Выпуск 1. М., 1918. С. 110.

політичній ізоляції. Отже, на противагу більшовицьким декретам, усі рішення Помісного Собору в Москві 1917–1918 рр. були чинними і в Україні. Більше того, на Всеукраїнському Соборі 1917–1918 рр. вони були визнані обов'язковими⁵⁷⁴.

Загалом Собор та акт відновлення Патріархату, як зазначає відомий український історик В. Ульяновський, не лише започаткували новий важливий етап історії Російської Православної Церкви, а й значною мірою вплинули на церковне життя в Україні, яке до 1919 р. залишалося юрисдикційно підпорядкованим винятково вищій церковній владі у Москві⁵⁷⁵.

Політичними іграми захопилося і духовенство Херсонської єпархії. Визначивши на одному з зібрань 2 жовтня 1917 р., що жодна політична партія, яка балотувалася до Установчих зборів, не задовольняє вимог духовенства, було прийнято рішення створити власну «церковну партію». Її програмними положеннями були проросійсько-ліберальні гасла: єдина та неподільна Росія; Всеросійська соборна православна церква; свобода, право та влада руського народу; рівність громадян перед законом; невідкладна та справедлива передача землі працюючому на ній народу тощо⁵⁷⁶.

У результаті складної процедури голосування кандидатами у члени Установчих зборів від «Церковно-єпархіальної групи духовенства та мирян Херсонської губернії» було обрано 18 осіб, у тому числі з Миколаївщини: Анастасєв Афанасій Олексійович (селянин-хлібороб, с. Себине), Шехавцев Василь Дмитрович (присяжний повірений, м. Миколаїв), Смирягін Олександр Павлович (священик, містечко Новий Буг), Лискін Павло Нікітич (селянин-хлібороб, м. Вознесенськ), Постика Григорій Іларіонович (селянин, с. Себине)⁵⁷⁷. Реалізувати себе кандидати так і не змогли, оскільки до Зборів їх ніхто не обрав.

Іншим болючим питанням православних краю було переобрання звільненого владики. Для цього 15 листопада 1917 р. усім

⁵⁷⁴ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): дис. ... канд. іст. наук / Миколаївський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2000. С. 98–99.

⁵⁷⁵ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). С. 37.

⁵⁷⁶ Вниманию духовенства и мирян Херсонской епархии // ХЕВ. 1917. № 19 (1 октября). Отд. неоф. С. 189–190.

⁵⁷⁷ ХЕВ. 1917. № 21 (1 ноября). Отд. неоф. С. 214–215.

парафіям єпархії було розіслано циркуляр про скликання на 10 січня 1918 р. Єпархіального Собору⁵⁷⁸. Кандидатами на херсонську кафедру були: митрополит Тифліський і Бакінський Платон (Рожественський), архієпископ Північноамериканський Євдоким (Мещерський), єпископ Томський та Алтайський Анатолій (Каменський), єпископ Миколаївський Алексій (Баженов), єпископ Єлисаветградський Прокопій (Титов), архієпископ Тамбовський Кирил (Смірнов) і протоієрей Павло Соколов.

10–18 січня 1918 р. в Єпархіальному жіночому училищі м. Одеси пройшов Третій Надзвичайний Собор духовенства та мирян Херсонської єпархії. Як зазначав єпархіальний часопис: «Уряді багатьох дуже важливих діянь Собору, спрямованих до поліпшення та реорганізації церковного життя Херсонської єпархії, відповідно, і в залежності від поточних політичних і суспільних подій, на першому місці має бути поставлено вперше здійснене духовенством і мирянами єпархії діяння: це – обрання першосвятителя на Херсоно-Одеську кафедру»⁵⁷⁹. Отже, завдяки демократичним тенденціям, що увійшли до Православної церкви разом з революцією, духовенство та миряни Південної України вперше отримали можливість обрати собі архієрея серед семи представлених кандидатів. 14 січня 1918 р. очільником Херсонської єпархії став митрополит Платон (Рожественський), особа монархічна і великоруських поглядів. Офіційне затвердження обрання митрополита Платона було здійснено постановою Патріарха 22 лютого 1918 р.⁵⁸⁰

Змінилася єпископська влада і на місцях. 14 грудня 1917 р. з посади єпископа Єлисаветградського було звільнено Проко-

Єпископ Миколаївський
Прокопій (Титов)

⁵⁷⁸ От Херсонского Церковно-Епархиального Совета // ХЕВ. 1917. № 22 (15 ноября). Отд. оф. С. 249.

⁵⁷⁹ 3-й Чрезвычайный Собор духовенства и мирян Херсонской епархии. Избрание епархиального епископа // ХЕВ. 1918. № 2–3 (1 февраля). Отд. неоф. С. 16.

⁵⁸⁰ Постановления Святейшего Патриарха и Свящ. Синода // Церковные ведомости. 1918. № 7–8. С. 37.

пія (Титова), якого було призначено настоятелем Олександро-Невської лаври у Петрограді, а на його місце 24 грудня 1917 р. було призначено тимчасово керуючого Херсонською єпархією єпископа Алексія (Баженова). У результаті на межі 1917–1918 рр. місце єпископа Миколаївського стало вакантним. Натомість уже 26 січня 1918 р. єпископ Прокопій (Титов) був звільнений від настоятельства Лаври та призначений єпископом Миколаївським, вікарієм Херсонсько-Одеської єпархії.

У кінці 1917 р. нарешті дійшли до Півдня України справжні українізаційні віяння у Православній церкві. 26 листопада 1917 р. українці Одеси провели Українське церковне віче, під час якого обрали тимчасову комісію (комітет). До комісії увійшли три священники – А. Гриневич, А. Вишинський, Ф. Деньга та два мирянина – Л. Ковальчук і Литвинський⁵⁸¹.

9 грудня 1917 р. до Херсонської духовної консисторії, що знаходилася в Одесі, з'явився молодий чоловік і заявив, що він «комісар Тимчасової всеукраїнської ради» на прізвисьце Цезарський, і представив посвідчення за підписом голови ради, архієпископа Алексія (Дородніцина). Із заяви Цезарського і з пред'явленого ним «Наказу комісарам при духовних консисторіях на Українській республіці», за підписом того ж архієпископа Алексія, було видно, як зазначає автор замітки у «Херсонских епархиальных ведомостях», що він мав повноваження надзвичайно великі, майже диктаторські.

Так, до сфери обов'язків і прав комісара належало: завідування (керування) церковно-адміністративними справами, і без його підпису не міг бути пропущений жоден папір по єпархіальному управлінню; виконання постанов всеукраїнської Ради, ревізія консисторії та свічкового заводу; спостереження, щоб при призначенні духовних осіб такі призначення отримували тільки «прихильники автокефалії»; стеження за людьми, на його думку, ворожими українській церкві, й ін.

Особливою метою комісара було визначено поширення грамот Всеукраїнської Церковної Ради про скликання 28 грудня 1917 р. Всеукраїнського Собору в Києві з метою встановлення ав-

⁵⁸¹ Музычко А. Украинские религиозно-церковные традиции Одессы. Взгляд из прошлого с надеждой на будущее // День. 2011. № 141 (10 августа).

токефалії. Ці грамоти (плакати) доставлені були другим комісаром, солдатом Порицьким, який прибув трохи пізніше Цезарсько-го та вимагав розклеювання їх у консисторії⁵⁸².

Наступним етапом українського церковно-релігійного руху в Одесі було створення Єпархіальної церковної Української православної ради 12 грудня 1917 р.

За допомогою Цезарського та Порицького, за участю місцевих українських організацій подвижники автокефалії в один день сформувавши Херсонську церковно-єпархіальну Раду, головою якої був обраний воєнний священик Антон Гриневи́ч (майбутній єпископ Балтський УАПЦ), з присвоєнням йому прав «комісара» при Херсонській консисторії на підставі вищенаведеного наказу. При цьому новоутворена Рада повинна була ввести до свого складу всі установи єпархії, а її основою повинна була стати Єпархіальна Рада на чолі з єпископом⁵⁸³. Окрім голови, було обрано його товариша – Л. Ковальчука, писарем – викладача Хвостика, скарбничим – викладача Крижанівського⁵⁸⁴.

На другий день новообраний комісар о. А. Гриневи́ч, у супроводі київських організаторів Цезарського та Порицького й ін., прибув до будівлі консисторії та висловив бажання негайно приступити до виконання своїх обов'язків. Однак членами консисторії та секретарем було заявлено о. А. Гриневи́чу, що «національні прагнення українського народу, без сумніву, знайдуть співчутливий відгук у Всеросійського Собору й у святішого патріарха Тихона, від яких і належить чекати вказівок як щодо скликання Всеукраїнського Собору, так і щодо будь-яких змін у ладі єпархіального управління, – про що керуючим Херсонською єпархією, преосвященним Алексієм, посланий вже телеграфний запит, і що до отримання таких вказівок комісаріатство о. Гриневи́ча не може бути допущено консисторією»⁵⁸⁵.

Вислухавши цю відповідь, після довгих суперечок було прийнято рішення, що необхідно у найкоротший термін призначити

⁵⁸² Вокруг Украинской Церковной Рады // ХЕВ. 1918. № 1 (1 января). Отд. неоф. С. 6–7.

⁵⁸³ Там само. С. 7.

⁵⁸⁴ Музычко А. Украинские религиозно-церковные традиции Одессы. Взгляд из прошлого с надеждой на будущее // День. 2011. № 141 (10 августа).

⁵⁸⁵ Вокруг Украинской Церковной Рады // ХЕВ. 1918. № 1 (1 января). Отд. неоф. С. 7–8.

спільне засідання церковно-єпархіальної Ради за участі всієї новоутвореної Церковно-єпархіальної ради та членів консисторії, під головуванням преосвященного єпископа Алексія (Баженова), на якому й обговорити остаточно права та повноваження «новоукраїнської Херсонської єпархіальної ради».

Це засідання відбулося вже у четвер, 14 грудня. Як повідомляють «Херсонские епархиальные ведомости»: «Тактовне ведення дебатів преосвященним головою засідання, переконливі та тверді промови членів консисторії та секретаря про те, що консисторія, як судово-адміністративна установа, разом з єпархіальним архієреєм, підвідомча тільки найсвятішому патріарху та Синоду, а головне нагадування зроблене зборам преосвященним головою про те, що київські комісари Цезарський і Порицький та о. А. Гриневич дали згоду очікувати відповіді на надісланий ним з приводу їх дій телеграфний запит патріарху, – розрядили важку атмосферу: самозвані комісари з консисторії пішли і більше туди не показувалися»⁵⁸⁶.

У січні 1918 р., як відповідь на грудневі події, у єпархіальному часописі з'явилася стаття під назвою «Навколо Української церковної ради», де з антиукраїнської позиції повідомлялося про вищезазначені події. У підсумку невідомий автор (можливо, редактор Костянтин Бречкевич? – *О. Т.*) зазначив власну позицію, яка, на нашу думку, збігалася з тогочасною позицією абсолютної більшості південноукраїнського духовенства: «...Між тим автокефалії Української Церкви я не уповноважений визнавати і не можу визнати з наступних підстав: а) канонічній, бо Українська Церква не має авторитету апостольського заснування її, що давало б їй безперечне право на автокефалію, б) історичній, бо Українська Церква ніколи не користувалася правами автокефалії, в) юридичній, бо для визнання юридичного права за Українською Церквою на автокефалію безумовно необхідне попереднє виконання багатьох важливих вимог церковного законодавства... Але я абсолютно висловлююся за надання Українській церкві прав повної автономії з найширшим внутрішнім самоврядуванням, відносно до місцевих умов краю. При автономії дотримуються мир і любов, буде єднан-

⁵⁸⁶ Вокруг Украинской Церковной Рады // ХЕВ. 1918. № 1 (1 января). Отд. неоф. С. 8.

ня, а не роз'єднання, від якого так врятує нашу Святу Церкву та нас, її чад, Господь Бог»⁵⁸⁷.

Подібне ставлення південноукраїнського духовенства яскраво прослідковується у повідомленні 1918 року від президії Тимчасової Української Православної Ради на Херсонщині (м. Одеса, голова з квітня 1918 р. – о. А. Гриневич), яке зберігається у фонді Міністерства сповідань, що секретар духовної консисторії М. Чистяков звільнений Радою «за запеклу ворожість до Української Православної Церкви і Української Самостійної Республіки та Державності». Він називав Український Собор «самочинним» і «розкольницьким» і фактично «є одним із стовпів, на котрих спирається русифікаторська реакція в Одесі і Херсонщині проти відродження Української Православної Церкви». Рада просила підтвердити усунення М. Чистякова, який не підкорився її рішенню, та замінити його особою «прихильною автокефалії української церкви і ніяк не ворожою до УНР».⁵⁸⁸ Це ще раз підтверджує анти-автокефальні й антиукраїнські настрої серед більшості православного духовенства Херсонської єпархії⁵⁸⁹.

7 січня 1918 р. відкрилася перша сесія і Всеукраїнського Православного Собору. На жаль, представників від Херсонської єпархії на Соборі не було, оскільки не вдалося провести вибори на рівні єпархії. На Собор прибуло близько 170 делегатів. Через тиждень після відкриття Собору делегати почали роз'їжджатися через наступ більшовиків на Київ. 79 учасників виступили з пропозицією розпустити Собор до травня 1918 р. 19 січня було прийнято рішення про тимчасове припинення роботи Собору. Результат роботи Першої сесії Собору виявився нульовим.

У вирі зміни влади південноукраїнське духовенство зачалося. Усі чекали результатів політичної боротьби січня – квітня 1918 р. Лише з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського розпочалася нова хвиля революційної боротьби у православному середовищі.

⁵⁸⁷ Вокруг Украинской Церковной Рады // ХЕВ. 1918. № 1 (1 января). Отд. неоф. С. 10.

⁵⁸⁸ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). С. 80.

⁵⁸⁹ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918). С. 98.

4.2 Становлення вищої освіти на Миколаївщині в роки революції

Вагомим здобутком Української національної революції на Миколаївщині було створення підвалин для становлення в регіоні національної вищої освіти. Основою для цього став відкритий ще у 1913 р. Миколаївський учительський інститут – середній спеціальний навчальний заклад, який готував учителів для початкової школи.

У 1917–1921 рр. Миколаївщина, як і весь Південь України, перетворилася в арену запеклої боротьби протидіючих сил: тих, що діяли під більшовицькими гаслами, прибічників «білого» руху, а також Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Значний вплив на хід подій справляли розгортання селянського повстанського руху, а також зовнішній чинник – втручання іноземних держав⁵⁹⁰. Особливості економічної та соціально-політичної ситуації в регіоні не могли не вплинути на становище навчальних закладів, у тому числі Миколаївського учительського інституту.

На початку березня 1917 р., після одержання з Петрограда звістки про повалення самодержавства, в Миколаєві було вжито заходів щодо демократизації життя в місті, обрано Раду робітничих і Раду військових депутатів, які згодом об'єдналися в Раду робітничих і військових депутатів. Почали впроваджуватися в життя рішення створеного в Петрограді Тимчасового уряду та його місцевого органу – Громадського комітету. Водночас активізувала свою діяльність Рада об'єднаних українських організацій. Міністр народної освіти Тимчасового уряду Олександр Аполлонович Мануйлов у надісланій на місця телеграмі вимагав якомога швидше поновити заняття у навчальних закладах там, де вони були припинені останніми подіями, і закликав усіх до «бадьорої роботи»⁵⁹¹.

6 березня 1917 р. відбулося екстрене засідання педагогічної ради Миколаївського учительського інституту, на якому директор поздоровив членів ради з державним переворотом і закликав

⁵⁹⁰ Господаренко О. В. Специфіка і особливості Південної України в період української національної революції 1917–1920 рр. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: матеріали VI Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006. С. 91–93.

⁵⁹¹ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 28.

«до підтримки нового державного устрою доступними їм засобами: доброю і спокійною роботою та впливом на учнів у сенсі збереження ними спокою та продовження нормального ходу учбових занять». Педагогічна рада схвально сприйняла виступ директора і ухвалила звернутися з вітальними телеграмами до Голови Тимчасового комітету Державної думи В. Родзянко та міністра народної освіти. У зв'язку із скасуванням міської поліції вихованцям інституту було дозволено тимчасово вступати до лав знов створеної міліції та брати участь в охороні безпеки та спокою громадян.

Керівництво Одеського учбового округу доводило до відома директора Миколаївського учительського інституту нові розпорядження Міністерства народної освіти. Зокрема, скасовувалась вимога щодо надання вступниками до навчальних закладів відомостей про їх політичну благонадійність. Пропонувалось також знов приймати до навчальних закладів колишніх вихованців, які свого часу були покарані за політичними та релігійними мотивами як в адміністративному, так і судовому порядку⁵⁹².

На хвилі загального суспільного піднесення у Миколаєві, як і в цілому в країні, серед вихованців учительського інституту посилились настрої, спрямовані на здійснення демократичних змін в освітній галузі. Вони почали звертатися до керівництва інституту з різноманітними пропозиціями, вимагали допуску їх представників на засідання педагогічної ради, брали участь в роботі місцевої «Просвіти» та інших громадських організацій⁵⁹³.

Вихованці випускного 3-го класу при підтримці Миколаївської «Просвіти» звернулись до директора з проханням внести на обговорення педагогічної ради питання про відкриття при інституті, у зв'язку з очікуваним дозволом міністерства викладати українською мовою в місцевостях з українським населенням, літніх курсів українознавства для вчителів початкової школи та введення з наступного навчального року викладання в інституті українознавства. Директор підтримав це клопотання, однак зазначив, що для його виконання в інституті нема ані коштів, ані лекторів. На засіданні педагогічної ради 26 квітня 1917 р. з цих питань було ухвалено підтримати прохання вихованців і місцевої

⁵⁹² ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 48.

⁵⁹³ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 117.

«Просвіти» та передати їх на розгляд Центральної Ради, Міністерства народної освіти та попечителя учбового округу з метою отримання дозволів, необхідних коштів та призначення лекторів⁵⁹⁴. Однак на цьому етапі далі прийняття рішення справа не просунулась.

1 травня 1917 р. педагогічна рада ухвалила присудити атестати про закінчення інституту 11-ти вихованцям. Невелика кількість випускників пояснювалась тим, що в цьому році закінчили інститут ті, хто вступив до навчального закладу в рік початку Першої світової війни, коли до лав вихованців було прийнято лише 16 осіб. Примітно, що у найменш чисельній в історії учительського інституту групі 3 випускники отримали золоті і 3 – срібні медалі⁵⁹⁵.

Швидка зміна соціально-політичної ситуації та наростання кризових явищ у країні та місті спричинили помітне погіршення матеріально-побутових умов діяльності учительського інституту, а також активізацію протестних настроїв серед вихованців, яких тепер почали називати слухачами. На своїх зборах вони висували пропозиції і вимоги до керівництва та викладачів, які не завжди могли бути виконаними. Все більш різкою була форма цих звернень. На одному зі своїх засідань, у жовтні 1917 р., педагогічна рада окремо обговорювала це питання і ухвалила не приймати до розгляду резолюції зборів вихованців, сформульовані в некоректній та неприйнятній для гідності ради формі⁵⁹⁶.

Восени 1917 р. Миколаївський учительський інститут був уперше частково реформований на основі виданого Тимчасовим урядом положення (17 червня 1917 р.) та рішень з'їзду працівників учительських інститутів, що відбувся в Петрограді (серпень 1917 р.). Оскільки ті, що закінчили учительські інститути, отримали право вступу до університетів, з'їздом визнавалось бажаним встановлення обов'язкового вивчення в цих інститутах загальноосвітніх предметів в обсязі курсів загальноосвітніх середніх навчальних закладів, незалежно від обраної вихованцями спеціальності.

На педагогічній раді, що відбулася 21 жовтня 1917 р. з участю представників від слухачів інституту, було ухвалено в 1-х та 2-х класах ввести викладання за спеціальностями згідно з новими

⁵⁹⁴ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 36–37.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 38–40.

⁵⁹⁶ Там само. Арк. 90.

навчальними планами. Курс інституту був розділений на три спеціальності з відповідним створенням трьох відділень: словесно-історичного, фізико-математичного та природничо-географічного. Обов'язковими для всіх вихованців інституту були наступні предмети (в обсязі гімназичного курсу): історія російської літератури, теоретична арифметика, аналітична геометрія, основні елементи аналізу безкінечно малих та описова астрономія, алгебра, геометрія і тригонометрія, історія, фізика, природознавство та порівняльна географія.

На всіх відділеннях інституту передбачалось вивчення загального курсу педагогіки, історії педагогічних течій, логіки, психології загальної та дитячої, шкільної гігієни, теорії фізичного розвитку, графічного мистецтва, теорії музики та співів, вступу до мовознавства. Крім загальних для всіх відділень дисциплін, навчальні плани кожного відділення містили загальноосвітні та спеціальні дисципліни⁵⁹⁷.

Набір студентів у 1917–1918 н. р. проходив з чималими труднощами, пов'язаними з тим, що вступникам, на відміну від учителів, не надавалось відстрочки від призову до армії. Однак було подано 80 заяв, у перший клас прийнято 27 осіб (із них 15 – без екзаменів). Уперше до інституту були прийняті й жінки.

Широко впроваджувалися лекційний метод навчання, співбесіда. Була відмінена цифрова оцінка знань, натомість вводилося «зараховано», «задовільно», «незадовільно», ліквідовувалися класні журнали. Був уведений інститут старост, вихованці здобули право на збори, неформений одяг «за умови його скромності та охайності».

Після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді, в умовах загострення політичного протистояння та наростання кризових явищ у суспільстві, для Миколаївського учительського інституту настали часи тяжких випробувань і боротьби за виживання. Адміністрації та викладачам інституту доводилось реагувати на виклики часу і приймати рішення щодо коригування структури та змісту навчально-виховного процесу. Зокрема, слухачі-українці продовжували вимагати впровадження в інституті дисциплін українознавчого циклу. Миколаївське товариство «Просвіта» у своєму листі до Херсонського повітового земського зібрання від 31 жовтня 1917 р.

⁵⁹⁷ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 87–88.

просило підтримати їх клопотання про виділення 10 800 карбованців на українізацію Миколаївського учительського інституту. У листі зазначалось, що українці складають у навчальному закладі 70% від загальної кількості слухачів, вони активно працюють у «Просвіті» і всіх українських організаціях, і їх вимога є цілком вмотивованою. Висловлювалась також думка про те, що учительський інститут може і повинен готувати кадри саме для української школи.

Судячи по протоколу № 20 засідання педагогічної ради інституту від 15 грудня 1917 р., Херсонське губернське земство знайшло можливість виділити необхідну суму на викладання в інституті українознавства. Педагогічна рада ухвалила впровадити цей курс як факультативний і розділити його на такі дисципліни: історія України, українська література, від 2-х до 6-ти годин на тиждень. Однак відсутність фахівців та підручників із зазначених предметів відсували практичну реалізацію прийнятого рішення на невідзначений час⁵⁹⁸.

Наприкінці 1917 р. соціально-економічна та політична ситуація в країні та Миколаєві ще більше загострилась. У зв'язку з труднощами в роботі залізниць, а також недостатністю запасів палива слухачі інституту були розпущені на подовжені різдвяні канікули – з 11 грудня до 15 січня 1918 р.

У Миколаєві в цей час різко зросла злочинність, частішими стали випадки збройних нападів на городян та пограбувань. Такий напад довелося пережити й учительському інституту. В ніч з 29 на 30 грудня 1917 р. в двері інституту постукав невідомий. Він представився швейцару як листоноша, який приніс екстрену телеграму на ім'я директора. Довірливий служник відкрив парадні двері і вмить був збитий з ніг та зв'язаний озброєними грабіжниками, які розпочали стрілянину. Вони вдерлись до службового кабінету директора і в пошуку грошей учинили в ньому розгром. Не знайшовши нічого цінного в кабінеті, бандити намагалися проникнути до квартири директора, але їм це не вдалося. Невдовзі, чимось налякані, нальотчики швидко втекли. Про цю подію, не таку вже рідкісну для тих неспокойних часів, наступного дня повідомлялось у місцевій пресі⁵⁹⁹.

⁵⁹⁸ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 104.

⁵⁹⁹ Там само. Спр. 200. Арк. 1.

Директор інституту П. М. Жданов негайно письмово повідомив місцеві органи революційної влади про збройний напад і звернувся до них з проханням надати допомогу в охороні приміщення інституту, особливо вночі. Своє прохання він мотивував тим, що троє служників інституту, двоє старих та одна жінка, нічим не озброєні і не можуть забезпечити охорону. З виконавчого бюро Ради робітничих і військових депутатів Миколаєва надіслане клопотання повернули з резолюцією, в якій пропонувалось організувати охорону навчального закладу силами учнів (нагадаємо, що в той час учні перебували на канікулах).

Більш дієво відреагував на клопотання П. М. Жданова комісар нічної охорони Одеської частини м. Миколаєва, який виділив трьох осіб для охорони інституту вночі. Директор також просив видати діловоду інституту, який отримує та зберігає казенні гроші, револьвер, гвинтівку та дозвіл носити зброю. Однак документально не підтверджено, чи це прохання було задоволене⁶⁰⁰.

У січні 1918 р., внаслідок перевиборів Ради робітничих і військових депутатів Миколаєва, більшовики разом з лівими есерами одержали у знов обраній Раді більшість, добились ухвали Радою постанови про перехід до неї всієї повноти влади. Згідно з декретами Радянської влади, встановлювався робітничий контроль над виробництвом, здійснювалась націоналізація банків та підприємств. Були закриті опозиційні меншовицька та есерівська газети. Водночас продовжувала свою діяльність і Дума, яка займалась міським господарством.

У вкрай важких умовах господарської розрухи та боротьби ворогуючих політичних сил директор та викладачі Миколаївського учительського інституту намагались робити все можливе для продовження діяльності навчального закладу. Помітну роль у вирішенні питань соціально-побутового характеру відігравала спілка слухачів інституту, створена на хвилі демократизації діяльності інституту. Наприклад, наприкінці січня 1918 р. директор інституту видав посвідчення двом слухачам, членам спілки, для отримання дозволу від комісара м. Миколаєва на право поїздки на автомобілі до села Інгулка для закупівлі продуктів для інститутської їдальні.

⁶⁰⁰ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 2, 21.

Органи радянської влади вживали заходів, спрямованих на взяття під свій контроль справи народної освіти. В другій половині лютого 1918 р. був розроблений «Проект положення про комісаріат з народної освіти в Миколаєві та його околицях». У загальних положеннях цього проекту метою та обов'язком діяльності комісара з народної освіти проголошувалось: «По-перше, добитися в найкоротший термін загальної грамотності шляхом організації в місті та околицях мережі шкіл, що відповідають вимогам сучасної педагогіки та життя, введення загального обов'язкового та безкоштовного навчання; по-друге, демократизацію всіх шкіл – нижчих, середніх та вищих й організацію єдиної для всіх громадян абсолютно світської школи кількох ступенів; по-третє, створення курсів та шкіл не лише для дітей та підлітків, але й для дорослих і сприяння всьому, що допоможе навчанню та освіті народних мас і розширює та поглиблює культурно-просвітницький рух». У проекті визначалися склад комісаріату та напрямки його діяльності. Передбачалось, що у засіданнях колегії комісаріату з правом радничого голосу з питань, що їх стосуються, можуть брати участь голови педагогічних рад, батьківських комітетів, культурно-просвітницьких комісій, Міської думи, спілок педагогів та спілок учнів. Положення «Проекту» мали пряме відношення і до Миколаївського учительського інституту, однак їх впровадженню у життя завадила чергова зміна влади.

2 березня 1918 р. (за новим стилем) на засіданні педагогічної ради інституту обговорювалось питання про достроковий випуск вихованців 3-го класу та присудження їм атестатів на підставі успіхів у навчанні протягом перебування в навчальному закладі. Рада ухвалила видати атестати про закінчення курсу інституту 16-ти вихованцям⁶⁰¹.

Після укладення Брестського мирного договору – в березні 1918 р. на Південь України, в тому числі у Миколаїв, увійшли німецько-австрійські війська. Посилення безробіття та зростання цін загострювали ситуацію в місті, що не могло не вплинути на діяльність навчальних закладів. Однак, як не дивно, і в цих надзвичайно складних умовах Миколаївський учительський інститут продовжував працювати. Керував діяльністю навчального закладу, як і

⁶⁰¹ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 6.

раніше, П. М. Жданов – тепер уже на основі директивних вказівок відповідних структур УНР, комісаріату Одеської шкільної округи та місцевих органів влади. Довелося директору звертатися і до представників німецького командування, в тому числі з приводу незаконних обшуків в інституті. Про це свідчать його клопотання німецькою, що зберігаються в Державному архіві Миколаївської області⁶⁰².

У цей період керівництво справами освітньої галузі на місцях, користуючись невтручанням іноземної військової влади у внутрішні справи навчальних закладів, робило спроби здійснити певні зміни в освітній галузі, зокрема, впровадити виборність очільників навчальних закладів, розпочати викладання українською тощо. У середині квітня 1918 р. на адресу педагогічної ради Миколаївського учительського інституту надійшов лист від Миколаївського міського громадського управління та міської управи з вимогою негайно провести перевибори адміністративних осіб. Для здійснення контролю за проведенням виборів до інституту були направлені два представники-спостерігачі від органів місцевого самоврядування. Майже одночасно з комісаріату Одеської шкільної округи надійшли листи з вимогами повідомити про можливість розпочати викладання в місцевому інституті українською мовою з початку 1918–1919 н. р. та кількість викладачів, які можуть викладати українською⁶⁰³.

Обидва непрості для інституту питання були розглянуті на засіданні педагогічної ради, що відбулося 27 квітня. Можна лише здогадуватися, як особисто сприйняв П. М. Жданов, представник директорів «старої формації», вимогу нової влади про своє переобрання. У протоколі засідання ради розгляд цього питання висвітлений вельми стисло. Спочатку було заслухано відношення Миколаївського громадсько-педагогічного комітету про необхідність проведення перевиборів адміністрації інституту в присутності представників органів місцевого самоврядування. Обговоривши ступінь та характер обов'язковості виконання постанов місцевого самоврядування, педагогічна рада ухвалила «здійснити перевибори на посаду директора інституту П. М. Жданова, що обіймає цю посаду». Директор залишив засідання, і рада тимчасовим головою

⁶⁰² ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 82–83.

⁶⁰³ Там само. Арк. 36–37.

обрала законоучителя протоієрея Михаїла Малявинського. Голосування відбувалося за допомогою записок. Після проведення підрахунків було оголошено, що П. М. Жданов майже одностайно переобраний на посаду директора інституту. Він отримав 17 виборчих голосів та 1 невиборчий при 1, що утримався⁶⁰⁴.

Наступне питання, не менш важливе за попереднє, що обговорювалось на педагогічній раді, стосувалось мови викладання в інституті. Воно викликало бурхливий інтерес, оскільки зачіпало майже всіх викладачів – виключно російськомовних. Члени ради висловилися за те, щоб зберегти викладання російської мови та літератури російською і надалі. Викладання інших предметів українською з початку наступного 1918–1919 н. р. визнавалось неможливим як за відсутністю на цій мові необхідних для викладачів та слухачів літератури та підручників, так і внаслідок незнання літературної української мови більшістю наявного складу викладачів. Відтак пропонувалось відкласти цей перехід на термін від 3-х до 5-ти років, протягом яких викладачі «розраховують засвоїти літературну українську мову настільки, щоб викладати нею лекції». Водночас визнавалось можливим та необхідним розпочати викладання українською предметів українознавчого циклу, для чого був запрошений рекомендований Центральною Радою викладач Павлоградської чоловічої гімназії Бачинський. Окрема пропозиція стосувалася закріплення за Миколаївським учительським інститутом статусу крайового навчального закладу з підготовки вчителів для шкіл, де будуть навчатися діти росіян. Це вмотивовувалось етнічним складом регіону та мовною ситуацією в ньому.

З означеного вище питання педагогічна рада інституту ухвалила: «1) порушити клопотання перед відповідним учбовим начальством про визнання Миколаївського учительського інституту крайовим і про збереження в ньому, за виключенням українських дисциплін, викладання російською та звернутися до Миколаївської міської думи і Громадсько-педагогічного комітету з проханням підтримати це клопотання; 2) в разі незадоволення цього клопотання перехід до викладання українською відкласти на термін від 3-х до 5-ти років і визнати неможливим такий з 1918–1919 н. р.; 3) викладання російської мови та літератури зберегти

⁶⁰⁴ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 16–17.

російською, незалежно від вирішення питання про мову викладання інших предметів⁶⁰⁵.

Визначаючи перспективи та терміни впровадження в інституті викладання українською, більшість вихованих у традиціях імперської системи освіти викладачів, очевидно, не усвідомлювали необхідності введення в навчальний процес українського компонента і не поспішали виконувати вказівки з цього питання вищого начальства, яке сприймалося як тимчасове. Тому й на об'яви Української педагогічної спілки про відкриття в Миколаєві платних курсів української мови та українознавства для чиновників та службовців в учительському інституті реагували вельми стримано. Про це свідчать резолюції протоколів засідань педагогічної ради, де розглядалися подібні об'яви та пропозиції місцевої адміністрації викладачам інституту скористатися можливістю вивчати українську мову. Крім лаконічного «прийняти до уваги», ці резолюції не містили ніяких конкретних заходів щодо підвищення директором та викладачами рівня знання української мови⁶⁰⁶.

Не пройшло й місяця після квітневого засідання педагогічної ради, на якій було переобрано директора інституту, як до питання переобрання очільника навчального закладу довелось повертатися знов. На засіданні педагогічної ради інституту, що відбулося 24 травня 1918 р., обговорювалася пропозиція Комісаріату Одеського учбового округу від 14 травня 1918 р. за № 4799 про об'яву посад директорів середніх учбових закладів і учительських семінарій та інститутів вакантними і про проведення виборів на ці посади згідно з вимогами «Проекту тимчасового закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл на Україні». Після тривалого обміну думками з питання, чи треба знов проводити вибори директора, якщо такі вибори вже відбулися місяць тому за пропозицією Миколаївської міської думи та Миколаївського громадсько-педагогічного комітету, було ухвалено повторні вибори все ж таки проводити. Таке рішення вмотивовувалось тим, що минулого разу не було дотримано вимог вищезгаданого «Проекту тимчасового закону», зокрема посада директора не була оголошена вакантною у газетах, а склад виборців не відповідав усталеним вимогам.

⁶⁰⁵ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 17.

⁶⁰⁶ Там само. Арк. 23.

Для організації виборів закритим балотуванням було обрано комісію у складі 5-ти викладачів, а самі вибори вирішено було провести із дотриманням всіх правил у встановлені Міністерством народної освіти України терміни – не пізніше 1 червня 1918 р. (н. ст.).

Через кілька днів відбулося засідання педагогічної ради, спеціально присвячене виборам директора. Закритим балотуванням П. М. Жданов знову був обраний директором інституту, отримавши 16 виборчих записок та 1 невиборчу. Було ухвалено порушити клопотання перед Міністерством народної освіти Української держави про його затвердження на посаді директора Миколаївського учительського інституту⁶⁰⁷.

Невдовзі знов обраному «старому» директору довелося вжити рішучих заходів щодо запобігання виселенню інституту з орендованого приміщення, що загрожувало самому існуванню навчального закладу. На екстреному засіданні педагогічної ради, що відбулося 31 травня 1918 р., було заслухано пропозицію Миколаївської міської думи про негайне звільнення всієї будівлі інституту, включаючи й квартиру директора, за вимогою німецької комендатури⁶⁰⁸. На цей раз приміщення інституту вдалося відстояти.

Керівництво та викладачі інституту вирішували питання, пов'язані з впровадженням в інституті та вищому початковому училищі дисциплін українознавчого циклу. У червні 1918 р. на курси українознавства в Одесі та Катеринославі були відряджені викладачі вищого початкового училища при інституті Л. Ткаченко, Ф. Герасимов та Л. Скоб'юк, яким видали по 200 карбованців зі спеціальних коштів інституту⁶⁰⁹.

Питання українізації Миколаївського учительського інституту обговорювалось на засіданні ради Миколаївської «Просвіти», що відбулось 15 липня 1918 р. У протоколі засідання підкреслювалось: «На інститут витрачаються громадські гроші, а він не дає громаді саме тих народних учителів, які необхідні до самої доступної народної вищої початкової школи на його рідній мові. Учні, скінчивши таку школу, потребують ще курсів, аби могли служити своєму народові». Було ухвалено: «...домагатись від Української

⁶⁰⁷ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 32–33.

⁶⁰⁸ Там само. Арк. 34–35.

⁶⁰⁹ Там само. Арк. 37.

Державної власті, аби Миколаївський учительський інститут було негайно, з цього 1918–1919 року шкільного, українізовано, щоб він як з боку зовнішнього, так і внутрішнього був українським, тоб-то, щоб всі предмети викладались на українській мові, як вимагає педагогіка, а також замість історії, географії та письменства Росії були історія, географія та письменство України, а російська мова та письменство викладались як окремих предмет, все ж, що торкається Росії, як історія, географія та інше, входило в склад всесвітніх наук». Повідомлення голови товариства «Просвіта» з обґрунтуванням необхідності українізації учительського інституту було направлено комісару у справах шкільної та позашкільної освіти м. Миколаєва та Херсонського повіту⁶¹⁰.

Для забезпечення викладання дисциплін українознавчого циклу в інституті бракувало необхідної літератури та підручників. Викладачем В. Герасименком був складений список книг з українознавства, необхідних для інститутської бібліотеки. Пропонувалося придбати праці М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Огієнка, А. Кримського та інших видатних діячів української науки та культури, а також методичні посібники з українознавства (всього 31 найменування). Пропонувалось також передплатити український педагогічний журнал «Вільна українська школа» та придбати карту України. 9 листопада 1918 р. педагогічною радою інституту було ухвалено виписати для бібліотеки запропоновані викладачем книги⁶¹¹.

Комісаріат Одеського учбового округу надсилав до підвідомчих навчальних закладів пропозиції щодо впровадження в навчально-виховний процес українознавчого компонента і вимагав проводити цю роботу, незважаючи на відсутність необхідних посібників. Ця інформація доводилась до відома викладачів Миколаївського учительського інституту на засіданнях педагогічної ради. Зокрема, на засіданні 7 грудня 1918 р. повідомлялось, що окружним начальством дозволялося «запрошувати на посади викладачів платних галичан-українців». Інша пропозиція стосувалась використання в навчально-виховному процесі українських пісень.

⁶¹⁰ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 185.

⁶¹¹ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 98.

До інституту надійшов список посібників та збірок українських пісень для навчання співу.

Соціально-політична ситуація, що склалася на Миколаївщині взимку 1918–1919 рр., ще більше ускладнила умови діяльності учительського інституту. На території краю в цей час перебували іноземні німецько-австрійські та антантівські вояки, військові відділи Директорії УНР та отамана Н. Григор'єва, розгорнувся потужний повстанський рух. Представники влади, що часто змінювалась, не приділяли належної уваги справам навчального закладу, тому директору та викладачам доводилось багато питань вирішувати самотужки. Посильну допомогу інституту в цих складних обставинах надавали органи місцевого врядування. Наприклад, 18 грудня 1918 р. Миколаївська міська дума на своєму засіданні ухвалила видати інституту 3 000 карбованців на закупівлю палива⁶¹².

На початку січня 1919 р. представники німецького командування зажадали від директора інституту звільнити навчальний корпус з метою розміщення в ньому військового шпиталю. Слухачі інституту на той час перебували на різдвяних канікулах. Завдяки зверненню директора до комісара міста вдалося залишити в користуванні інституту канцелярії, учительської, бібліотеки, фізичної аудиторії з кабінетом, куди перенесли шкільні меблі, а також квартири директора та його службового кабінету. Оскільки всі аудиторії інституту та класи вищого початкового училища були пристосовані під палати шпиталю, постало питання про перспективи поновлення занять після закінчення канікул.

Враховуючи відсутність вільних приміщень у місті, де б міг тимчасово розміститися інститут, а також практичну зупинку роботи залізниць та неможливість своєчасного повернення слухачів після канікул, педагогічна рада ухвалила відкласти початок занять в інституті до 1 березня. У вищому початковому училищі при інституті, за бажанням батьків учнів, заняття вирішено було поновити в найближчий час. Для цього було вирішено звернутися до міської управи та ревізійної комісії з проханням надати відповідне приміщення⁶¹³. Після відступу німців з міста приміщенням інституту знадобився ремонт. Постраждала також і бібліотека.

⁶¹² ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 107.

⁶¹³ Там само. Спр. 242. Арк. 1–2.

Від керівництва Одеським учбовим округом до Миколаївського учительського інституту надходили вказівки, які часто суперечили попереднім, що ще більше ускладнювало організацію навчально-виховного процесу. Наприклад, циркуляром управляючого округом № 705/73 від 29 січня 1919 р. вивчення української мови у навчальних закладах округу визначалось необов'язковим і дозволялось «у вигляді досвіду до кінця поточного навчального року». Батьки та піклувальники, які бажали навчати дітей української мови, мали заздалегідь подавати заяви на ім'я керівника учбового закладу. Замість викладання історії та географії України повинні були посилено викладати історію та географію півдня Росії⁶¹⁴.

У додаток до зазначених вище вимог, циркуляром управляючого округом за № 1240/124 від 10 лютого цього ж року, пропонувалось провести опитування батьків та піклувальників щодо бажання вивчати їхніми дітьми українську мову та повідомити про результати керівництву округу. Викладачів української мови, які не мали повного учбового навантаження, дозволялось «довантажувати» годинами з інших, близьких до їх спеціалізації, предметів⁶¹⁵.

Скасування строгих дореволюційних правил, яких повинні були дотримуватися вихованці інституту, сприяло підвищенню їхньої громадської активності та ініціативи у вирішенні нагальних проблем розвитку інституту. 6 березня 1919 р. на засіданні педагогічної ради розглядалося питання щодо задоволення вимог спілки слухачів про допущення їх представників на засідання ради з правом дорадчого голосу. Рада ухвалила це клопотання задовольнити. З ініціативи слухачів педагогічною радою було також розглянуто питання стосовно порушення клопотання про перетворення учительських інститутів України, за прикладом Росії, у вищі навчальні заклади. Для цього пропонувалось додати ще один рік до існуючого трирічного інститутського курсу, внести відповідні зміни у штатний розклад навчальних закладів, а також збільшити розмір та кількість стипендій. З цього питання теж було прийняте позитивне рішення, хоча не був чітко сформульований зміст цього клопотання, терміни його подання та куди воно має бути направлене⁶¹⁶.

⁶¹⁴ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 3.

⁶¹⁵ Там само. Спр. 202. Арк. 10.

⁶¹⁶ Там само. Спр. 242. Арк. 8–10.

Кілька слухачів інституту, а також викладач міського при інституті училища А. К. Ткаченко брали участь у роботі Українського товариства «Просвіта» в Миколаєві. Прізвища викладачів та слухачів інституту зустрічаються і серед читачів бібліотеки «Просвіти».

У березні 1919 р. частини Червоної армії при підтримці місцевих партизанських загонів витіснили з території Миколаївщини війська іноземців та Директорії УНР. У краї встановилась радянська влада, яка на цей раз протрималась до кінця літа. Органами влади було проведено націоналізацію миколаївських суднобудівних заводів та інших підприємств, запроваджено продрозкладку та загальну трудову повинність, обмежувались у правах заможні верстви населення. Встановлення «нового революційного порядку» здійснювалося за допомогою примусу та репресій, що викликало різні форми спротиву значної частини населення. Навчальним закладам, в тому числі учительському інституту, в цих умовах доводилось перебудовувати свою діяльність на основі нових вимог, спрямованих на реалізацію політичної доктрини більшовиків.

Одне з перших розпоряджень завідуючого відділом народної освіти м. Миколаєва після встановлення в місті радянської влади стосувалось перевиборів адміністрації навчальних закладів. На виконання цього розпорядження на засіданні педагогічної ради Миколаївського учительського інституту 26 березня 1919 р. відбулися перевибори директора – вже треті за останній рік. На засіданні були присутні не тільки викладачі, а й представники від слухачів та батьківської ради. При обговоренні питання, чи слід допустити до заочного голосування трьох відсутніх на засіданні членів ради, які прислали виборчі записки у запечатаних конвертах, думки розділились. При голосуванні з цього питання більшість висловила «за», троє – «проти» і один – «утримався». Після цього директор залишив засідання, і головою на час проведення перевиборів було обрано законоучителя о. Михаїла Малявинського. Закритим балотуванням на посаду директора одноголосно було обрано П. М. Жданова, який отримав 25 виборчих голосів і жодного – невиборчого. У такий спосіб члени ради в черговий раз висловили свою довіру керівникові, завдяки якому у важкі часи вдалося зберегти навчальний заклад і продовжити його роботу⁶¹⁷.

⁶¹⁷ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 15–16.

За розпорядженням Комісаріату народної освіти Української Робітничо-Селянської Республіки учительські інститути підлягали безпосередньому підпорядкуванню означеного комісаріату. Однак з місцевого відділу народної освіти до інституту продовжували надходити вказівки щодо організації його роботи. Ця невизначеність у підпорядкуванні навчального закладу примусила його керівництво винести це питання на розгляд педагогічної ради, яка ухвалила звернутися до відповідних інстанцій за роз'ясненнями⁶¹⁸.

Вкрай негативно впливало на діяльність учительського інституту постійне погіршення побутових умов життя викладачів та слухачів. У документації навчального закладу цього періоду згадується про непоодинокі випадки смерті вихованців інституту, очевидно, пов'язані з регулярним недоїданням та епідемічними захворюваннями. Найменш забезпеченим слухачам за рішенням педагогічної ради видавалася грошова допомога⁶¹⁹.

За наказом завідуючого Миколаївським відділом народної освіти від 28 березня 1919 р., всі розташовані біля навчальних закладів ділянки землі повинні були оброблятися силами учнів та використовуватись під городи. Оскільки інститут розташовувався в орендованому приміщенні, керівництво інституту змушене звернутися за дозволом використовувати землю навколо будівлі до господарів садиби, де знаходився навчальний заклад⁶²⁰.

Долаючи труднощі, в 1919 р. інститут здійснив черговий випуск учителів. Згідно з рішенням педагогічної ради, наприкінці навчального року були видані атестати 18-ти випускникам, що закінчили навчальний заклад за Положенням 1872 р. Отримали також посвідчення про закінчення інституту 12 випускників – слухачів історико-філологічного та фізико-математичного відділень. Пізніше були видані документи про закінчення навчального закладу ще кільком випускникам, які здали всі репетиції за курс 3-го класу. Це був найбільш численний випуск за всю попередню історію учительського інституту. У виданих випускникам атестах та посвідченнях поміж інших предметів, що вивчалися в інституті, присутні й включені до навчальних планів дисципліни украї-

⁶¹⁸ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 21.

⁶¹⁹ Там само. Арк. 22–23.

⁶²⁰ Там само. Арк. 19–20.

нознавчого циклу, зокрема, українська мова та література, історія України, географія України⁶²¹.

Залишалось актуальним питання перетворення учительського інституту у вищий навчальний заклад. На засіданні педагогічної ради 9 квітня 1919 р. було запропоновано два варіанти реформування інституту: 1) за допомогою додання до існуючого трирічного курсу додаткового 4-го року з метою підготовки вчителів середньої школи першого та другого ступенів; 2) шляхом докорінної зміни планів та програм з подальшим перетворенням інституту у вищий навчальний заклад, який готуватиме вчителів середньої школи всіх ступенів. Присутні на засіданні представники слухачів висловились за другий, більш радикальний, варіант реформування інституту, який відкривав для випускників кращі професійні перспективи. Рада ухвалила «порушити клопотання про перетворення інституту у вищий навчальний заклад з розділом його на ті ж відділення: словесно-історичне, фізико-математичне та природничо-географічне з наданням курсу кожного відділення цілісного органічного характеру»⁶²². Для розробки нових навчальних планів та програм було обрано комісію у складі директора та викладачів.

Знов обговорювали можливі перспективи реформування інституту на засіданні педагогічної ради 30 червня 1919 р. З доповіддю з цього питання виступив завідуючий підвідділу шкіл місцевого відділу народної освіти Я. І. Білик. Він повідомив, що всі учительські інститути України перетворюються у вищі навчальні заклади. Перед ними ставиться завдання підготовки учителів для єдиної трудової школи. Реформа здійснюватиметься під керівництвом Комітету народної освіти, що оголошує конкурс на заміщення викладацьких посад в інституті. Педагогічна рада ухвалила порушити клопотання перед відповідними інстанціями про сприяння негайному перетворенню Миколаївського учительського інституту у вищий педагогічний інститут. Було також зазначено, що на деякі викладацькі посади в інституті, що буде реформований, педагогічна рада може рекомендувати найбільш досвідчених викладачів з наявного педагогічного складу⁶²³. Однак реалізувати намічені плани реформування інституту не вдалося через чергову зміну влади.

⁶²¹ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 28–30.

⁶²² Там само. Арк. 18–19.

⁶²³ Там само. Арк. 29.

Влітку 1919 р. у зв'язку з наступом зі сходу військ армії генерала А. І. Денікіна на Миколаївщині проводилась масова мобілізація до лав Червоної армії. Подолавши оборону Південної групи військ під командуванням Й. Е. Якіра, 18 серпня денікінці захопили Миколаїв. На території Миколаївщини відновлювались дореволюційні порядки, колишнім власникам повертали землю та експропрійовані підприємства, проводились каральні заходи проти радянських активістів. У місті ще більше загострилась економічна ситуація, посилилось безробіття, лютувала епідемія тифу.

Всі навчальні заклади місцевостей, що були зайняті Добровольчою армією, в тому числі Миколаївщини, підпорядковувались Управлінню народної освіти при Головнокомандуючому, що розташовувалось у м. Катеринодарі. Освітняни повинні були керуватися у своїй діяльності всіма розпорядженнями влади, що були видані до 25 жовтня 1917 р., за виключенням розпорядження Міністерства народної освіти про введення нового правопису. Останнє було скасоване постановою Особливої наради. Денікінська влада будувала свою політику в галузі освіти на засадах ідеї «єдиної та неподільної Росії». Згідно з настановами нової влади, очільники навчальних закладів повинні були в черговий раз коригувати навчальні плани, програми та весь навчально-виховний процес.

Місцева адміністрація та попечитель Одеського учбового округу вимагали від керівництва учительського інституту викорінення наслідків запроваджених радянською владою змін, зокрема: заміни радянських посвідчень про закінчення інституту атестатами дореволюційного зразка; відновлення у правах викладачів та учнів, що постраждали від радянської влади; повернення до старого правопису; негайного вилучення з бібліотек підручників, «які просякнуті духом ворожості до ідеї єдиної російської державності» тощо. Пропонувалось також збирати та надавати окружному начальству інформацію про слухачів та викладачів, які активно співробітничали з органами радянської влади, а при доборі кадрів не призначати на посади осіб, «діяльність яких суперечить ідеї єдиної російської державності»⁶²⁴.

На засіданні педагогічної ради Миколаївського учительського інституту було ухвалено керуватись у своїй діяльності прийнятим

⁶²⁴ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 44–50.

Тимчасовим урядом Положенням про учительські інститути від 14 червня 1917 р. На основі положень цього документа проводився і прийом слухачів. Була лише вилучена вимога до вступників мати дворічний учительський стаж.

У 1919 р. набір слухачів до інституту, попри всі пов'язані з громадянською війною труднощі, був проведений своєчасно. Цікаво розглянути статистику, пов'язану зі вступною кампанією. З 57-ми вступників більшість їх, за новими правилами, мали право бути зарахованими без іспитів і 6 – на основі результатів іспитів. Здавати іспити з'явилися 3 вступники (з 6-ти). Після розгляду заяв та результатів іспитів педагогічна рада ухвалила зарахувати на I курс інституту 46 осіб без іспитів і 1 – за результатами іспитів, тобто всього 47 осіб. Отже, на відміну від дореволюційного періоду, набір відбувся за фактичної відсутності конкурсу та строгого відбору⁶²⁵.

У жовтні 1919 р. на трьох курсах інституту навчалося 173 вихованці. Штат складала: 21 викладач, лікар, діловод-бухгалтер, швейцар, кур'єр, коридорний⁶²⁶.

Аналіз змісту протоколів засідань педагогічної ради цього періоду свідчить про те, що директор та викладачі в умовах громадянської війни намагались будь-якою ціною запобігти призупиненню навчально-виховного процесу в інституті. Обговорювалися традиційні для навчального закладу питання: коригування навчальних планів та програм, розподіл учбового навантаження між викладачами, успішність вихованців та їх переведення на наступний курс тощо. Викладачі з розумінням ставились до потреб вихованців інституту, намагались підтримати їх у розв'язанні соціально-побутових проблем, водночас не знижуючи вимог до рівня знань. Однак у зв'язку із загостренням соціально-політичної ситуації, зміною умов прийому до інституту рівень підготовленості слухачів до навчання невпинно знижувався.

За денікінського режиму в руслі ідеї «єдиної та неподільної» проводилась і політика в мовному питанні. 28 вересня 1919 р. генералом А. Денікіним були затверджені «Основні положення», прийняті Особливою нарадою з питання щодо українських шкіл, які обмежували використання в навчальних закладах української і

⁶²⁵ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 37.

⁶²⁶ Там само. Арк. 51.

допускали викладання «малоросійської мови» лише як необов'язкового предмету. Педагогічна рада Миколаївського учительського інституту не залишила без уваги це питання і ухвалила: «...у зв'язку з наявністю серед слухачів інституту значної кількості малоросів, ввести до предметів, що викладаються в інституті, цю мову і порушити клопотання про відкриття кредиту на його викладання»⁶²⁷.

Вихованців інституту залучали до збирання білизни та одягу для потреб Добровольчої армії. За слухачами, що були призвані до лав цієї армії, зберігалось право на продовження навчання після їх демобілізації.

Директору інституту, поряд з традиційними питаннями організації навчально-виховного процесу, тривалий час доводилось вирішувати проблему, пов'язану з орендою будівлі, де розташовувався інститут. Власники будівлі постійно вимагали підвищення орендної плати, мотивуючи це загальним зростанням цін у роки війни. Однак інститут не мав на це коштів.

Наприкінці грудня 1919 р. відбулася подія, яка була логічним завершенням тривалого етапу розвитку навчального закладу: залишив свою посаду незмінний директор інституту від часу його заснування П. М. Жданов. Про це дізнаємося з протоколу № 17 екстреного засідання педагогічної ради від 27 грудня 1919 р. Секретар ради Л. П. Місірков доповів про отриману ним від директора пропозицію № 739 від 23 грудня 1919 р. вступити у виконання обов'язків директора інституту у зв'язку з призовом його, П. М. Жданова, на дійсну військову службу за мобілізацією. Оскільки директор, вибуваючи з міста, не встиг передати справи своєму наступнику, для з'ясування їх стану було ухвалено створити комісію у складі трьох викладачів⁶²⁸.

Після від'їзду П. М. Жданова з Миколаєва обов'язки директора учительського інституту виконував викладач російської мови та літератури Л. П. Місірков, який до цього тривалий час був секретарем педагогічної ради.

Наприкінці січня – початку лютого 1920 р. частини Червоної армії повністю очистили територію Миколаївщини від денікінців. З цього часу діяльність місцевих навчальних закладів здійснюва-

⁶²⁷ ДАМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 44–50.

⁶²⁸ Там само. Арк. 68.

лась на основі рішень Наркомату освіти України. 24 лютого було видано «Тимчасову інструкцію губернським відділам народної освіти», що передбачала створення інститутів народної освіти з підготовки вчителів для нової радянської школи.

Створені радянською владою органи управління народною освітою з самого початку своєї діяльності впроваджували у життя ідеї більшовиків щодо реформування освітньої галузі. Було розпущено спілку педагогів м. Миколаєва, яка діяла за статутом, затвердженим ще Тимчасовим урядом. Замість скасованого об'єднання педагогів створювалася спілка вчителів соціалістів-інтернаціоналістів⁶²⁹. Впроваджувались у життя положення Декрету про відділення церкви від держави та школи від церкви. Зокрема, було скасовано викладання «Закону Божого» та віровчення, а також посад законовчителів та віровчителів. Із приміщень навчальних закладів вилучались ікони⁶³⁰.

Для вирішення питання про перетворення учительського інституту у вищий навчальний заклад було створено комісію під керівництвом відділу народної освіти м. Миколаєва. До участі в її діяльності була залучена частина викладачів, які вже працювали у складі подібної комісії весною-влітку 1919 р., а також нові члени. Письмові матеріали, підготовлені попередньою комісією з реформування інституту, зникли. Тому нова комісія спиралась у своїй роботі на накопичений попередниками досвід та матеріали, що стосувалися реформування інших учительських інститутів.

Один з варіантів реформування Миколаївського учительського інституту базувався на досвіді подібних навчальних закладів і передбачав створення трьох відділів: шкільного, дошкільного та позашкільного. Оскільки для створення двох останніх інститут не мав реальних можливостей, було вирішено обмежитися заснуванням лише шкільного відділу з трьома підвідділами-факультетами: фізико-математичним, природничо-географічним та словесно-історичним. Відповідно мала змінитися й назва інституту – з «учительського» на «педагогічний».

1 квітня 1920 р. стало останнім днем існування Миколаївського учительського інституту і першим – Миколаївського педаго-

⁶²⁹ ДАМО. Ф. Р-916. Оп. 2. Спр. 212. Арк. 590–591.

⁶³⁰ Там само. Арк. 623.

гічного інституту. Учительський інститут був об'явлений скасованим. Його слухачам надавалося право зарахуватися в студенти створеного на його основі педагогічного інституту. Зацікавленість органів влади у прискореному реформуванні Миколаївського учительського інституту обумовлювалась розгортанням роботи з впровадження у життя «Декрету радянської влади про ліквідацію неписьменності».

У червні 1920 р. нарада головної колегії Миколаївського губернського відділу народної освіти розглянула питання «Про Педагогічний інститут» та ухвалила: «включити до програми лекції соціальних наук та перемінити вивіску: замість Учительський інститут – Педагогічний» (Протокол № 67 засідання наради головної колегії губернського відділу народної освіти від 11 червня 1920 р.)⁶³¹. Була проведена робота щодо поповнення навчального закладу кадрами кваліфікованих викладачів, а також організації набору студентів.

За спогадами Л. П. Місіркова, в 1920 р. був небачено великий конкурс вступників, що автор пояснює умовами тодішньої дійсності: скрутним матеріальним становищем багатьох місцевих абітурієнтів, які не мали можливості їхати вчитися в інші міста, а також намаганням уникнути виконання трудової повинності, від якої звільнялися студенти.

На процес реформування Миколаївського учительського інституту не могли не вплинути територіально-адміністративні зміни, що відбувалися в той час на Півдні України. У січні 1920 р., згідно з рішенням Всеукраїнського ревкому, Херсонська губернія була розділена на Одеську та Херсонську з центром у Миколаєві. Невдовзі Херсонська губернія була перейменована у Миколаївську (до її складу входила лише південна частина сучасної області). Оскільки Миколаїв, центр суднобудування в Україні, набув статусу губернського центру, виникла ідея об'єднання двох інститутів педагогічного профілю, в Миколаєві та Херсоні, в один з розташуванням його саме в Миколаєві. Однак представники Херсона виступили проти такого злиття. Врешті-решт, зупинилися на варіанті, за яким кожен інститут залишався на своєму місці і здійснював самостійне реформування у педагогічний вуз. Хоча формально

⁶³¹ ДАМО. Ф. Р-916. Оп. 2. Спр. 212. Арк. 625.

деякий час Херсонський інститут вважався філією єдиного педагогічного вузу з центром у Миколаєві⁶³².

Невдовзі інститут був перейменований у Миколаївський інститут народної освіти. Всі відділення були об'єднані у факультет соціального виховання з чотирирічним строком навчання, який мав готувати учительські кадри для трудових шкіл.

Отже, реорганізація Миколаївського учительського інституту і його перетворення у перший на території Миколаївщини вищий навчальний заклад, впровадження у навчальний процес відсутнього в імперський період українознавчого компонента відобразало складні і суперечливі процеси в розвитку вітчизняної освіти у цей період.

4.3 Національно-культурні процеси на Миколаївщині в роки революції

Одразу після Лютневої революції в Російській імперії на теренах України, а саме в Києві, утворена 4 березня 1917 р. Українська Центральна Рада задекларувала курс на досягнення національно-територіальної автономії. В межах цього курсу передбачалась кропітка праця на ниві відродження української мови, відкриття національних освітніх закладів та українізації існуючих, заснування культурно-просвітніх установ, мистецьких закладів, об'єднань, бібліотек, періодичних видань, видання художньої та навчальної літератури, розвиток науки й мистецтва. Основні зусилля були спрямовані на освіту, адже менше чверті населення України було письменним, а дві третини шкільної системи були зрусіфікованими.

На всеукраїнському рівні поштовхом до національно-культурної розбудови послужило створення при Центральній Раді шкільної комісії, на чолі якої постав І. Стешенко – відомий громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник, перекладач і один із засновників Центральної Ради. Серед перших заходів, зорганізованих керівниками Центральної Ради, було проведення Першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду в квітні 1917 р., що анонсував створення Шкільної Ради, яка актив-

⁶³² Місирков Л. П. Короткий нарис з історії Миколаївського ІНО // Записки Миколаївського інституту народної освіти. Кн. 1. Рік 1926–1927. Миколаїв: Видання Миколаївського інституту народної освіти, 1927. С. 9–10.

но розпочала сприяти заснуванню в губерніях і повітах українознавчих бібліотек, відкриттю курсів для навчання лекторів, організації та проведенню літніх учительських курсів, виданню підручників для народної школи. Другий Усеукраїнський педагогічний з'їзд, що відбувся влітку, підтримав рішення попереднього та позитивно схвалив активну діяльність Шкільної Ради, яка очолила перебудову в освітній галузі.

Процес українізації навчального процесу в школах розпочався вже весною 1917 року та передбачав обов'язкове вивчення української мови й літератури, історії та географії України в усіх середніх школах і гімназіях, російська мова як один із предметів вводилася з третього року навчання. До шкільних програм вводилися зміни. Викладання Закону Божого вилучалося і могло здійснюватися лише за згодою батьків окремих учнів. У середніх навчальних закладах вивчення латині здійснювали лише факультативно⁶³³. Місцеві відділи освіти пропонували обговорити скасування 8 класу в середніх навчальних закладах, окрім жіночих гімназій і комерційних училищ⁶³⁴. На місцях процесу українізації школи заважало не дуже прихильне, а часто і вороже, ставлення до нього з боку населення та місцевих органів влади, особливо в багатонаціональних районах України. На прикладі Миколаївського регіону маємо можливість відстежити ставлення місцевої влади до цього процесу. В більшості випадків це було не відкрите протистояння, а прихований саботаж. Так, програми трудових шкіл передбачали викладання предмета «Українознавство», але місцевий відділ освіти м. Миколаєва утримувався від включення предмета до навчального процесу, посилаючись на відсутність вказівок із центру⁶³⁵.

Переведення російськомовних шкіл на викладання шкільних предметів українською мовою ускладнювалося багатьма чинниками. У першу чергу, нова українська школа потребувала підготовлених педагогів, більшість із яких перебували на фронті.

Для вирішення нагальних освітніх проблем на українських теренах Шкільна Рада вже навесні 1917 р. відкрила спеціальні курси для підготовки вчителів. Ініціативу Ради підхопили та допо-

⁶³³ Необязательные предметы // Луч. 1920. 15 февраля.

⁶³⁴ Упразднение 8 класса // Луч. 1920. 11 февраля.

⁶³⁵ Украинознавство // Луч. 1920. 17 февраля.

магали реалізувати на місцях прогресивні педагоги українських гімназій, вчительських інститутів, а також діячі товариств «Просвіта». Для забезпечення шкіл педагогічними кадрами на прохання Центральної Ради з фронту демобілізували педагогів-чоловіків.

Починаючи з липня, створене при Центральній Раді Міністерство народної освіти (Народний секретаріат освіти України) розпочало на державному рівні налагодження управління освітнім процесом, який мав здійснюватися на принципах: громадсько-державного характеру освіти; пріоритетного характеру фінансування освіти; навчання рідною мовою; рівноправності всіх громадян на здобуття загальної освіти; запровадження самоврядування в школі; введення загального, безплатного та обов'язкового початкового навчання. Вже з грудня 1917 року більшість навчальних закладів в Україні перебували під керівництвом міністерства, яке очолив І. Стешенко.

Проведена робота з підготовки педагогічних кадрів дала змогу вже у 1917–1918 н. р. розпочати українізацію початкової та середньої освіти, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення України.

Нестабільність політичної та економічної ситуації в Російській державі призвела до змін у діяльності багатьох міністерств. У Петрограді на чолі галузевих відомств стали нові керівники, яких на місцях не завжди сприймали. Це стосувалося й Міністерства народної освіти. У результаті довготривалої війни стан освітньої галузі був надто складним. Протягом 1914–1916 рр. перед учителями навчальних закладів, що були у підпорядкуванні міністерства, держава мала великий борг із виплати заробітної плати. Все це дуже ускладнювало процес розбудови освіти на початку революції. Щоб згладити протиріччя та привернути до себе увагу, наприкінці лютого 1917 р. міністерство розпорядилося асигнувати 6 604 240 рублів для ліквідації заборгованості та здійснення доплати всім учителям, що призвані на військову службу, в розмірі 10 рублів за кожний місяць протягом першої третини поточного року⁶³⁶. Нове керівництво Міністерства народної освіти планувало взимку 1917–1918 н. р. провести третій імені Ушинського учительський з'їзд, на якому мали обговорити ситуацію в освітній

⁶³⁶ Выдача вознаграждений учителям // Николаевская газета. 1917. 24 февраля.

галузі та виробити план дій на перспективу. Проте ситуація в губерніях імперії змінювалася щоденно.

Звістку про утворення Тимчасового уряду в Петрограді у м. Миколаєві зустріли радо. Урочисте засідання гласних Міської думи на чолі з М. П. Леонтовичем відбулося 4 березня 1917 р., на ньому проголосили підтримку демократичних перетворень у державі та затвердили текст вітальної телеграми. Емоційне піднесення та політична ейфорія захопили, в першу чергу, інтелігенцію краю. Освітнянська спільнота м. Миколаєва вже 9 березня 1917 р. провела збори об'єднаних педагогів міста, на яких були присутні двісті осіб. У своїй телеграмі-зверненні до міністра народної освіти «...скромные деятели на ниве народной – объединенные педагоги г. Николаева, присоединяясь к общенародному ликованию при рождении новой свободной России, приветствуют Ваше вступление на пост министра народного просвещения и выражают полную готовность приложить в деле воспитания и обучения подрастающих поколений все свои силы, дабы при Вашем руководстве дорогая родина скорее встряхнула тяжелое наследие прошлого и вступила в жизнь достойную, счастливую и свободную»⁶³⁷. Педагоги заявили про свою готовність до змін. У рішенні зборів чітко зафіксовано готовність педагогічної громади міста брати участь у громадсько-політичному житті свого краю. Тому на зборах обрали своїх представників до миколаївського Громадського комітету, а саме: С. В. Дуброву, Х. Я. Дюріч, Н. К. Матвеєва, А. П. Сапожникова. В другій половині березня в Маріїнській гімназії, на чергових зборах педагогів м. Миколаєва, обговорили проект утворення миколаївської спілки педагогів, що мала на меті відстоювати права та захищати інтереси педагогів краю⁶³⁸. Молодь навчальних закладів міста також оперативно об'єднала свої зусилля та створила організацію студентів і курсисток, яка активно розпочала працювати в навчальних закладах⁶³⁹.

Ситуація в освіті на місцях була вкрай нестабільною. Перебіг політичних подій у цей час дуже впливав на стан освітньої галузі. Відсутність нормативних документів міністерства гальмувала чіткий

⁶³⁷ Собрание педагогов // Николаевская газета. 1917. 12 марта.

⁶³⁸ Там само. 17 марта.

⁶³⁹ Комитет студенческой организации // Николаевская газета. 1917. 29 марта.

ритм роботи навчальних закладів. Часто навчальні заклади перелаштовували під шпиталі для військових поранених. Навчання проводили в другу зміну в інших закладах. У більшості випадків адміністрації шкіл діяли на свій розсуд або керувалися прийнятими рішеннями місцевих органів самоврядування, які доволі часто були запізнілими.

За публікаціями того часу можливо відстежити напружену атмосферу подій, проаналізувати процес зростання патріотизму, активності містян, що особливо проявлялося в діях учнівської, педагогічної та батьківської громади. Учні середніх навчальних закладів доволі часто добровільно допомагали у військових шпиталях, а в позаурочний час учителювали. Так, учениці Маріїнської гімназії м. Миколаєва, а саме вісім гімназисток, працювали у шпиталі, що був відкритий Товариством Червоного Хреста. Серед волонтерок особливо виділялася Валентина Пушина, яка стала медсестрою, залишивши навчання в гімназії. Про неї поранені згадували так: «Одне її слово лікувало більше, ніж хірург»⁶⁴⁰. Троє гімназисток, а саме Л. Губкова, В. Кравець, О. Серентьева, в недільні дні вчителювали в школі грамотності, що знаходилася на 4-й Військовій вулиці. Завідуюча гімназії Прокопович підтримала своїх гімназисток у цій справі та своїм коштом придбала для школи 16 арифметик і 20 псалтирів. За рішенням педагогічної ради учениці достроково отримали атестати⁶⁴¹.

На прикладі Маріїнської гімназії можемо відстежити складну ситуацію в освіті цього періоду. Гімназія існувала з 1870 р. до осені 1917 р. За цей час її закінчили 1410 дівчат⁶⁴². Після жовтневих (листопадових) подій 1917 р. навчальний заклад закрили, педагогічний колектив розформували; пізніше дехто з педагогів був розстріляний. Так, після закриття гімназії вчитель російської мови В. А. Лунь організував навколо себе молодих педагогів і колишніх викладачів і відкрив народну школу, яка знаходилася за адресою: вулиця Глазенапівська, № 3. У школі спочатку навчали дорослих, а з 1920 р. розпочали навчати дітей. Шкільна програма була складена за зразком гімназичної, пізніше протягом 1919–1920 н. р. до програ-

⁶⁴⁰ Доля // Вперед. 1922. № 1. С. 1.

⁶⁴¹ Там само. С. 2.

⁶⁴² Будущее // Вперед. 1922. № 3. С. 1.

ми включили предмети українська мова, історія та географія України. На жаль, доля організатора народної школи була трагічною. За виявлену ініціативу В. А. Луня та трьох викладачів керівник ГубЧК наказав розстріляти, а решту – перевести до інших шкіл. Улітку 1920 року сформували новий педагогічний колектив школи № 5 у кількості 12 педагогів. Виконання шкільної програми та діяльність педагогічного колективу контролював Губком. Починаючи з 1932 р. навчання в школі здійснювали українською мовою. До приміщення колишньої Маріїнської гімназії школа № 5 перейшла лише в 1935 р.

Весною 1917 р. в освітянській галузі під впливом ідей демократизації суспільства активізували свою діяльність батьківські комітети навчальних закладів. У середніх навчальних закладах м. Миколаєва, яких на той час було одинадцять, розгорнувся рух стосовно створення батьківських комітетів у всіх освітніх установах. Лише чотири навчальних заклади міста мали такі комітети. Об'єднавши свої зусилля, вони планували започаткувати діяльність спілки батьківських комітетів міста. А делегований представник спілки мав узяти участь в роботі міського Громадського комітету та відстоювати інтереси батьків у процесі реформування освітянської галузі. На зборах членів батьківських комітетів від чотирьох закладів, а саме – двох чоловічих гімназій, реального училища та Маріїнської гімназії, до Комітету делегували Проппера⁶⁴³. Окрім того, батьківська громадськість міста вирішила долучитися до діяльності Товариства фізичного та духовного виховання з метою спільної з Товариством організації «Недільників» – розваг для учнів у вільний час, а саме – музичних ранків, любительських вистав тощо, щоб протистояти негативному впливу на школярів кіно, опереток і фарсів. На перспективу було заплановано відкрити науковий учнівський кінематограф. Батьківський комітет 1-ї чоловічої гімназії запропонував комітетам інших навчальних закладів організувати «Будинок юнацтва», де б учнівська молодь мала можливість розумно розважатися у вільний час⁶⁴⁴.

Заповзятість батьківських комітетів стосовно організації дозвілля молоді спонукала наукові товариства м. Миколаєва до проведення культурно-просвітницьких заходів із учнями в літній каніку-

⁶⁴³ Родительские комитеты // Николаевская газета. 1917. 24 марта.

⁶⁴⁴ Дом юношества // Николаевская газета. 1917. 28 февраля.

лярний час. Із метою розумного проведення учнями міста канікул Товариство любителів природи вирішило заснувати «Інститут природознавства», мета діяльності якого передбачала розвиток в учнів любові до природи, зацікавлення їх природознавством і доповнення отриманих ними знань у школі. Для цього інститут у літній час проводив заняття-спостереження за місцевою природою за такими напрямками: метеорологія з астрономією; географія з геологією і мінералогією; хімія з технологією та фотографією; ботаніка; зоологія; окремі галузі сільського господарства. Для управління інститутом обрали раду, до якої увійшли вісім членів товариства та по одному від різних просвітницьких організацій міста. Саме рада визначала науково-просвітницьку діяльність інституту та налагодила співпрацю з учительським інститутом, який надав для проведення деяких практичних занять наукову базу та інвентар закладу⁶⁴⁵.

Актуальним для батьківської громади було вирішення питання про надання допомоги незаможним учням через організацію роздачі їм безкоштовних сніданків. Благодійниками виступали місцеві підприємства, доволі часто завод «Наваль» та приватні особи, за що батьківські комітети дякували їм через місцеві газети. Разом із адміністраціями навчальних закладів м. Миколаєва батьківська громадськість клопотала перед міською управою про надання вранці, виключно для учнів міста, двох вагонів трамвая для перевезення їх до центру Миколаєва, щоб забезпечити своєчасне прибуття учнів на уроки.

Місцева влада навесні 1917 р. намагалася вирішувати нагальні освітянські проблеми м. Миколаєва. Відчуваючи гостру потребу у кваліфікованих працівниках на підприємствах міста, гласні Міської думи звернулися до голови М. П. Леонтовича з заявою про заснування двох нижчих технічних навчальних закладів, де мали навчати по 80 учнів у кожному. Серед перших підписантів заяви був гласний Думи, директор заводу «Наваль» Б. А. Юренев. Окрім того, Міська дума затвердила постанову про виділення 1 000 000 рублів та 220 десятин землі для відкриття політехнікуму в Миколаєві⁶⁴⁶. Лише тяжке фінансове становище міста не дозволяло реалізувати постанову Думи. Приватні особи також жертвували на

⁶⁴⁵ Культурно-просветительское начинание // Николаевская газета. 1917. 1 марта.

⁶⁴⁶ Запрос градоначальника // Николаевская газета. 1917. 27 января.

заснування ремісничих училищ. Покійний адмірал Попандопуло заповів місту свій будинок і 4 000 рублів для відкриття ремісничого училища для дітей нижчих чинів морського відомства. Члени міської училищної комісії, вивчивши питання, у доповідній записці градоначальнику А. Г. Покровському зазначили, що для відкриття училища необхідно 75 000 рублів, а в наявності є лише 5 000 рублів згідно з заповітом адмірала, решта місто не має можливості додати через відсутність вільних коштів⁶⁴⁷.

Національно свідомі педагоги краю активно займалися просвітницькою діяльністю серед населення. Миколаївський союз педагогів, що пізніше був перейменований у Товариство викладачів, спільно з відділом освіти постійно організовували вечірні курси для дорослих за програмою 4, 6 і 7 класів чоловічих і жіночих гімназій. До викладання на курсах залучали найкращих викладачів міста⁶⁴⁸.

Започаткована в революційний період практика проведення курсів для педагогічної громадськості стала постійною. Регулярно в літній час для вчителів міста та навколишніх сіл у Миколаєві організовували та проводили курси. Відділ освіти для викладання на курсах запрошував як відомих місцевих досвідчених викладачів, так і працівників Ради вищих навчальних закладів м. Одеси⁶⁴⁹. Доволі часто практикували проведення конференцій педагогів. Окрім питань, що стосувалися професійної діяльності вчителів, на таких зібраннях обговорювали важливі національні події та підготовку до відзначення пам'ятних дат в Україні. Так, 1 березня 1920 р. на конференції вчителів обговорили проведення спільно з товариством «Просвіта» заходів із вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Для цього обрали комісію, а відділ освіти міста виділив на відзначення 30 000 рублів⁶⁵⁰.

Серед популярних заходів культурно-просвітницького характеру в регіоні слід відзначити відкриття та роботу бібліотек-читалень. Перебуваючи в складній фінансовій ситуації та потерпаючи від відсутності палива, в зимовий час бібліотечні заклади постійно працювали та обслуговували читачів. За статистичними даними, станом на 1 жовтня 1919 р. в м. Миколаєві було п'ять

⁶⁴⁷ Ремесленная школа // Николаевская газета. 1917. 25 января.

⁶⁴⁸ Вечерние курсы для взрослых // Луч. 1920. 11 февраля.

⁶⁴⁹ Подготовка учителей // Луч. 1920. 14 февраля.

⁶⁵⁰ Конференция учителей // Луч. 1920. 27 февраля.

міських бібліотек, що знаходилися за адресами: 1-ша на вулиці Глазенапівській, 34; 2-га – Рибній, 15; 3-тя – Одеській, 93; 4-та – Пограничній, 108; 5-та – на хуторі Водопій. Усього бібліотеки обслуговували 166 500 читачів обох статей. На одну бібліотеку припадало 34 125 осіб. Бібліотечні фонди мали 16 167 книг і періодичних видань, тобто 10 видань приходилося на 32 читача. Найбільша кількість видань була у відділі белетристики та відділі газет і журналів. Серед читачів найбільший відсоток припадав на учнів різних навчальних закладів міста. Так, у бібліотеці-читальні № 2 серед відвідувачів 70 % становили учні переважно віком 7–14 років. Освітній рівень читачів бібліотек був наступним: 60 % відвідувачів мали початкову освіту, 20 % – закінчену середню освіту і невелика група відвідувачів мала вищу освіту. Стосовно статі читачів, то серед найчисленнішої групи читачів переважали чоловіки, а поміж відвідувачів із середньою освітою перевага була за жінками⁶⁵¹. Для того, щоб підтримувати постійний режим роботи бібліотек, адміністрації клопотали перед місцевими підприємствами про забезпечення їх 200 пудами коксу для опалення (звернення до адміністрації заводу «Наваль») і продаж дикту на заміну 38 великих листів скла, вартістю 900 рублів (звернення до адміністрації заводу «Руссуд»)⁶⁵².

Завдячуючи українській інтелігенції, весною 1917 року розпочався процес створення й поширення національних культурно-освітніх організацій, а саме – «Просвіт», діяльність яких була особливо популярною серед різних соціальних груп населення. Народні товариства «Просвіти» організовували театральні гуртки, хорова колективи, лекторії, бібліотеки, налагоджували видання літератури й україномовної преси, розповсюджували українські книги, газети, журнали та дбали про відкриття українських шкіл і гімназій. У регіонах до створення та діяльності товариств охоче долучалися відомі діячі української культури, а саме: письменники, поети, композитори, актори. Завдяки їх діяльності багато українців уперше дізналися про славу й героїчну минувшину свого народу, його багатотисячову боротьбу за національне і соціальне визволення; прилучалися до унікальних надбань вітчизняної і світової культу-

⁶⁵¹ Библиотечное дело // Николаевский день. 1919. 16 ноября.

⁶⁵² Ходатайство библиотек перед местными заводами // Луч. 1919. 23 октября.

ри. Створені при товариствах «Просвіта» творчі театральні та хорові колективи не раз виступали перед масовою аудиторією на мітингах і під час святкуваннях різних ювілеїв і пам'ятних дат. У квітні та вересні 1917 р. в Києві відбулися просвітянські з'їзди, які сприяли консолідації товариств. Уже на початку осені в Україні діяли близько тисячі товариств «Просвіта».

Серед важливих ювілейних дат, що Україна буде відзначати в 2018 р., історично важливою є 150-річчя товариства «Просвіта». Для сьогодення аналогічний ювілей – це, безсумнівно, визначна подія. Як зазначав Михайло Сергійович Грушевський, «є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати б, антикваричне значення; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворюють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, святощами для одних і страхом для других»⁶⁵³. Саме такого значення набуває вже сьогодні ювілей товариства «Просвіта». Слід зауважити, що саме «Просвіта» розробила ідейно-теоретичну основу та зробила значний внесок у формування національної ідеї та національної свідомості українців.

Доцільно зробити невеликий екскурс в історію створення цієї воістину народної організації. На території України, що належала на той час до Австро-Угорщини, міністерство освіти Австро-Угорської імперії дозволило у вересні 1868 року започаткувати товариство «Просвіта». Для отримання дозволу на відкриття Товариства до міністерства освіти в березні того ж року комітет підготував і подав Статут організації. До складу комітету увійшли відомі у регіоні просвітники й громадські діячі К. Сушкевич, М. Коссак, П. Свенціцький та ін. Підготовку установчих зборів проводив конституційний комітет, який очолив А. Вахнянин і до якого входили К. Сушкевич, Ю. Романчук, О. Огоновський, А. Борковський, М. Коссак, Є. Партицький, А. Січинський та ін. Загальні збори Товариства відбулися 8 грудня 1868 р. у Львові, участь у яких взяли 65 представників. Головою Товариства обрали Анатолія Вахнянина.

Згодом саме «Просвіти», які почали виникати в багатьох місцевостях України, стали специфічно українською національною

⁶⁵³ Грушевський М. Хто такі українці і чого хочуть. К., 1991. С. 1.

формою культурно-освітньої діяльності. Хоча на теренах Наддніпрянської України Товариства з'явилися на підставі проголошених маніфестом царя Миколи II від 17 квітня 1905 р. політичних свобод, влада увесь час переслідувала та обмежувала їх діяльність.

Товариства «Просвіти» на території Херсонської губернії почали організовувати саме в буремні часи буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Одеса стала першим містом у губернії, в якому було створене товариство «Просвіта» у 1905 р. Згодом унаслідок гонінь царського уряду його діяльність заборонили. Але вже в 1910 р. просвітяни краю спромоглися організувати «Одеський український клуб», який продовжив виконувати просвітницькі функції одеської «Просвіти». У 1911 р. музично-драматичну секцію клубу реорганізували в товариство «Українська хата в Одесі», яке свою діяльність продовжувало до революційного 1917 р.

У м. Миколаєві заснуванню товариства «Просвіта» завдячуємо Миколі Миколайовичу Аркасу. В його оселі 6 січня 1907 р. група ентузіастів підтримала ідею створення просвітницької організації в місті. Того ж дня схвалили підготовлений Ю. М. Маковським Статут «Просвіти». А вже 16 лютого 1907 р. миколаївську «Просвіту» було зареєстровано⁶⁵⁴.

Сьогодні ми добре розуміємо, що «це нелегка була праця, бо для цього потребувалося з'єднати більш-менш свідомих українців, число яких у цьому місті не досить велике і те до того часу жило вроздріб, не проявляючи ніяких спільних справ і зносин»⁶⁵⁵. Миколаївські газети 25 лютого 1907 р. гучно сповістили про урочисте відкриття товариства «Просвіта». Вранці цього дня в Старокупецькій Різдва Пресвятої Богородиці церкві відслужили панахиду по Тарасу Шевченку, після чого в приміщенні Технічного товариства під головуванням М. М. Аркаса відбулися збори «Просвіти». На них Микола Миколайович виголосив українською мовою блискучу промову, в якій виступив на захист права українців розвивати українську національну культуру та свою рідну мову. Відважно говорив про Т. Г. Шевченка як про борця за народну справу та взірця для наслідування і нещадно затаврував пригноблених

⁶⁵⁴ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11.

⁶⁵⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 169.

ідейного поводиря, провісника українського народу⁶⁵⁶. У своєму виступі М. М. Аркас наголосив: «Усі народи більш-менш мали спроможність здобувати собі освіту на своїй рідній мові, клопотались за розвиток своєї національної культури. Над нами ж українцями важким гнітом протягом більше століття лежала заборона рідного слова. За те, що ми з'являємо з себе самостійний народ, що ми маємо свою історію, що ми переживали свої окремі важкі історичні часи, ми не мали права на те, прилюдно балакати, а навіть мислити, а як траплялись такі люди, яким не сила була ховати в собі національні почуття, і вони виривались в них на поверх правдивим словом, то їх, як наприклад Шевченка і інших, скоро приборкували, і усе знову замовкало на довгий час»⁶⁵⁷.

Фундатора миколаївської «Просвіти» обрали головою Товариства та головою його Ради, на чолі яких він залишався до останнього дня свого життя. Членами «Просвіти» стали понад 100 осіб, серед яких – українці, росіяни, євреї, німці та інші⁶⁵⁸. Як видно із архівних документів, миколаївська «Просвіта» свою діяльність ніколи не обмежувала лише національними рамками.

Спираючись на досвід перших просвітницьких товариств Одеси, Києва, Кам'янця-Подільського, Катеринослава, Львова та інших міст, миколаївські просвітяни розпочали свою діяльність зі створення секцій: літературно-наукової (очолив М. М. Аркас) і театральну-музичної (Ю. М. Маковський). При Товаристві діяли книгарня та книгозбірня, якими опікувався П. О. Андріященко. Для ведення господарських справ створили відділ на чолі з П. В. Дюніним. Робота всіх підрозділів і Товариства в цілому планувалася на рік⁶⁵⁹.

Найбільша активність «Просвіти» припала на 1907–1908 рр., коли нею керував М. М. Аркас. Члени Товариства проводили, головним чином, літературно-музичні вечори, організовували вистави, читали лекції. М. Аркас регулярно виступав перед жителями міста та прочитав миколаївцям цикл лекцій з історії України.

⁶⁵⁶ Николаевская газета. 1907. 27 февраля.

⁶⁵⁷ Річне справоздання в діяльності Українського Товариства «Просвіта» у Миколаєві за 1907 рік. Миколаїв, 1908. С. 2.

⁶⁵⁸ Сарбей В. Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі»: [Вступне слово і коментар до книги] // Микола Аркас. Історія України-Русі. К.: Вища школа, 1990. С. 28.

⁶⁵⁹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1, 3.

Окрім того, «Просвіта» постійно запрошувала до себе лекторів із інших міст. Просвітяни театральнo-музичної секції Товариства підготували вистави опери «Катерина» М. М. Аркаса на слова Т. Г. Шевченка за участі хору миколаївської «Просвіти» у кількості 100 осіб. Уже в перший рік своєї діяльності науково-літературний відділ провів 12 лекцій, а театральнo-музичний – 22 вистави та літературно-музичні вечори.

Поряд з іншими заходами велику роботу здійснив відділ книгарні та книгозбірні. За активної діяльності та підтримки Аркаса в 1907 р. зібрали 100 книжок, переважно українських авторів. Регулярно, тричі на тиждень, відділ із 17 до 22 години видавав мешканцям міста книги. Окрім того, Товариство отримувало українські часописи та журнали, а саме: «Рідний край», «Слово», «Літературно-науковий вісник», «Світова зірниця», «Рада», «Громадський голос», «Свобода».

Господарський відділ зумів забезпечити умови для роботи у приміщенні «Просвіти», обладнати глядацьку залу, сцену, придбати піаніно, меблі, різний інвентар, реквізити для вистав і концертів, пошити костюми для хористів.

Одним із важливих напрямків діяльності миколаївської «Просвіти» стала благодійність, яка особливо проявилася в 1914–1918 рр. Спершу вона мала лише епізодичний характер. Матеріальна допомога надавалася членам Товариства та його симпатикам, а також виділялися кошти на окремі заходи. У 1907 році Товариство зі своїх коштів установило дві стипендії імені Т. Г. Шевченка – по 50 карбованців. У 1910–1911 н. р. на стипендії витратили 382 карбованці із загального бюджету Товариства в 5 000 карбованців. Стипендіатами Товариства стали учні різних навчальних закладів м. Миколаєва. Наступного навчального року «Просвіта» утримувала 12 стипендіатів, яким виділили понад 400 карбованців⁶⁶⁰.

Звістка про революційні події в столиці Російської імперії, в результаті яких відбулося повалення влади імператора, дісталася південної України весною 1917 р. В Херсоні про революцію сповістили 4 березня. Повідомлення послужило поштовхом до активізації національно-культурних і політичних процесів у регіоні. На

⁶⁶⁰ ДАМО. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 47–57.

теренах Херсонської губернії революційні настрої проявилися в формуванні та відродженні різнопланових громад, комітетів, організацій і рухів. Більшість із них сповідувала національні-визвольні, культурно-освітні ідеї та намагалася відстоювати політичні, культурні та соціально-економічні інтереси місцевого населення.

У цей час для проукраїнських сил Херсонської губернії особливо актуальними залишалися ідеї, які сповідували члени товариства «Просвіта» м. Миколаєва, які хоч дещо і пафосно звучали, але чітко визначали головне завдання – відродження України: «...за нас сила, за нас воля і правда святая... І забудеться срамотня давня година. І оживе добра слава, слава України»⁶⁶¹. Отже, для більшості свідомих українців нашого краю головним у діяльності стало «об'єднання сил у боротьбі за свою незалежність»⁶⁶².

Найбільш свідома частина громади українців м. Херсона, продовжуючи традиції попередніх просвітньо-культурних організацій херсонського краю, виступила із закликом: «Прийшов час, і народ український кличе до себе всіх своїх синів і дочок. Не соромтесь і не цурайтесь своєї національності. Заявляйте сміло, хто ви такі» – та провела зібрання українців, яке відбулося 19 березня 1917 р.⁶⁶³. Найголовнішим рішенням зборів стало заснування в губернському місті товариства «Українська хата» та визначення провідної ідеї діяльності організації. Обрана цього дня комісія, члени якої були добре відомі в губернії як поборники всього українського і до якої увійшли Андрій Грабенко, Микола Чернявський, Терентій Якушев і Нестор Малеча, мала розробити Статут Товариства. Учасники зборів звернулися до редакцій «Херсонских новостей» і «Известий Херсонского уездного земства» з проханням відкрити в газетах українські рубрики. І незабаром у цих періодичних виданнях з'явилися власні українські відділи, де почали друкувати новини українського національного життя південного регіону, політичні заклики, статті та вірші.

Політичне та національно-культурне життя в губернії, особливо у Херсоні, в березні 1917 р. набирало обертів. За тиждень новостворене Товариство провело установчі збори, на яких затвер-

⁶⁶¹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9.

⁶⁶² Там само. Арк. 25.

⁶⁶³ Родной край. – 1917. – 24 березня.

дили Статут «Української хати» та обрали Тимчасову раду із числа 17 осіб. Очолив новостворену організацію Микола Чернявський. Члени Товариства об'єдналися навколо національно-демократичних ідей і серед пріоритетних завдань у регіоні визнали заснування українських шкіл, бібліотек, книгарень, проведення просвітницьких курсів, читання публічних лекцій, організацію концертів і вечорів, тобто все те, що могло сприяти пробудженню національної свідомості українців Степового краю та їх об'єднанню.

Місцеві товариства та організації під впливом політичних подій, що набирали розмаху в державі, почали розгортати свою діяльність по всій території Херсонщини.

Саме в лютому 1917 р. миколаївському товариству «Просвіта», яке було засноване з ініціативи історика, фольклориста, композитора Миколи Миколайовича Аркаса, виповнився десятирічний ювілей⁶⁶⁴. Членів миколаївської «Просвіти» з річницею вітали друзі та прихильники з різних кінців України: Бердянська, Катеринослава, Києва, Очакова, Херсона та інших міст⁶⁶⁵. На загальному зібранні членів Товариства, яке відбулося 26 лютого, Рада прозвітувала про діяльність «Просвіти» за десять років та визначила нагальні завдання на 1917 р. На зборах члени Товариства визнали, що серед першочергових проблем, які потребували термінового вирішення, було питання про придбання чи оренду власного приміщення, відсутність якого обмежувала діяльність Товариства. Архівні документи засвідчують, що згодом у жовтні 1917 р. для потреб «Просвіти» орендували приміщення на три роки за адресою: вул. Московська, 4 – на перетині з вул. Нікольською.

Миколаївські просвітяни добре розуміли всю складність політичної ситуації у регіоні. Враховуючи попередній досвід своєї діяльності, вони знали, що для того, щоб об'єднати українські сили в Миколаєві, «необхідно вести активну пропаганду серед різних груп населення міста – робітників, солдат, матросів, осіб вільних професій та з'ясувати основні проблеми української справи. Саме така діяльність членів Товариства дозволить підготувати ґрунт для великого Загального зібрання українців»⁶⁶⁶. Протягом

⁶⁶⁴ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11.

⁶⁶⁵ Там само. Спр. 30. Арк. 6–12.

⁶⁶⁶ Там само. Арк. 141.

свого існування миколаївська «Просвіта» об'єднувала, окрім українців, представників різних етнічних спільнот, які на півдні України сповідували українські ідеї⁶⁶⁷. Тому члени Товариства першими підтримали заснування в Херсоні «Української хати» і надалі плідно співпрацювали з українськими організаціями Степового краю.

Аналіз матеріалів засідань Ради миколаївського товариства «Просвіта» дозволяє стверджувати, що головним у своїй діяльності Рада вважала культурно-освітню справу. Основними її напрямками були: організація та проведення концертів-митингів, курсів українознавства, заснування народного університету, співпраця з місцевою пресою та розміщення на сторінках газет матеріалів українською мовою, активізація діяльності бібліотеки та хору Товариства.

Рада миколаївської «Просвіти» постійно відстежувала й аналізувала перебіг політичних подій у державі та регіоні. Її представники брали активну участь у роботі різних з'їздів і зборів, яких було проведено чимало. Складна політична ситуація цього періоду змушувала членів Товариства займати чітко виражену позицію відповідно до події. Так, наприклад, Загальне зібрання членів миколаївської «Просвіти» 10 червня 1917 р. ухвалило:

- підтримати Центральну Раду, схвалити її резолюцію від 3 червня 1917 р. та вважати Центральну Раду дійсною представницею і заступницею інтересів українського народу;
- рекомендувати Центральній Раді дбати про зростання національної свідомості серед українців;
- висловити Тимчасовому урядові протест із приводу нехтування прав та інтересів українського народу;
- вимагати скасування заборони проведення Українського військового з'їзду⁶⁶⁸.

На загальних зборах 6 серпня члени Товариства прийняли резолюцію стосовно сумних подій у Києві, що сталися 26 липня 1917 р., в якій вимагали від Центральної Ради:

- негайно вислати з України учасників, які розстріляли козаків-богданівців;
- включити представників Центральної Ради до слідчої комісії у справі розстрілу козаків-богданівців;

⁶⁶⁷ Річне справоздання в діяльності Українського Товариства «Просвіта» у Миколаєві за 1907 рік. С. 29.

⁶⁶⁸ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 66, 68.

- терміново усунути з посади начальника Київської військової округи;
- українізувати на території України всі військові частини, особливо в Києві та інших великих містах;
- забезпечити коштом держави сім'ї загиблих;
- вимагати від Тимчасового уряду затвердити без змін Статут Генерального Секретаріату Центральної Ради.

Отже, як свідчать історичні документи, члени миколаївської «Просвіти» вважали своїм Тимчасовим урядом на Україні лише Центральну Раду, а виконавчому органу – Генеральному Секретаріатові – доручали керування Степовим краєм⁶⁶⁹.

Відстоюючи національно-культурницькі ідеї, миколаївське товариство «Просвіта» виступило ініціатором скликання з'їзду представників Українських культурно-просвітних товариств Миколаївської округи, що відбувся 8–11 вересня 1917 р. і на якому започаткували Спілку та прийняли Статут новоствореної організації.

За ініціативою свідомих українців м. Миколаєва 24 березня 1917 р. під головуванням Б. В. Брояківського відбулися організаційні установчі збори українців, на яких вирішили ініціювати створення Українського Організаційного Комітету в Миколаєві. Через два дні відбулося зібрання Комітету в приміщенні, яке надало миколаївське товариство «Просвіта». На засіданні Комітету присутніми були: Б. В. Брояківський, М. К. Довгань, П. В. Дюмін, М. С. Заполенко, О. О. Зима, М. А. Іщенко, П. Т. Кульчицький, І. І. Ніговський, М. А. Чернель і Г. О. Щербань. Серед питань порядку денного, що винесли на обговорення перші п'ять, були організаційні, а саме: обрали голову Комітету, Товариша голови, писаря, помічника писаря, скарбничого. За результатами виборів Комітет очолив Б. В. Брояківський. Одноставним рішенням затвердили назву Комітету – «Український Організаційний Комітет у Миколаєві». Голова Комітету спільно з членами «Просвіти» склали текст відозви до українського громадянства, який затвердили та вирішили видати від імені Комітету накладом у 10 тисяч примірників⁶⁷⁰. Серед завдань Комітету нагальним визнали проведення агітаційної роботи серед населення з метою згуртування українців краю. Діяти вирі-

⁶⁶⁹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 88.

⁶⁷⁰ Там само. Арк. 91.

шили серед громад солдат, робітників і селян нарізно. Для організації та проведення бесід місто та суміжну територію поділили на частини та закріпили за членами Комітету. Під час зустрічей і бесід із кожною категорією місцевого населення роз'яснювали основні завдання національного відродження, проблеми української справи та готували ґрунт для великого загального зібрання українських організацій і гуртків. На Загальноукраїнський з'їзд до Києва (6–8 квітня 1917 р.) Комітет делегував голову Б. В. Брояківського. Окрім того, члени Комітету обговорили й фінансові питання та встановили вступний членський внесок у розмірі 50 копійок. На перші витрати миколаївське товариство «Просвіта» позичило Комітету 150 карбованців. 31 березня 1917 р. відбулося друге засідання Комітету, на якому визначили основні напрями діяльності.

На середину травня в межах Херсонської губернії, за даними «Української хати в Херсоні», діяло майже тридцять українських організацій. Всім організаціям краю запропонували об'єднатися та провести у червні з'їзд із метою заснування Херсонської губернської організації. Ця організація мала відстоювати українські національні позиції в своєму регіоні в зв'язку з тим, що Херсонщина не увійшла до губерній, які підпорядкувалися Центральній Раді.

У цей час більшість українських організацій краю серед першочергових заходів свою увагу приділяли виданню українських книжок, листівок і брошур. Особливо популярною в регіоні була брошура Миколи Федоровича Чернявського «Україна, автономія і федерація», яка, до речі, за кілька місяців витримала три видання і мала схвальні відгуки діячів Центральної Ради. Окрім політологічної розвідки М. Ф. Чернявського, популярними були й інші видання, а саме: «Хто ми і чого нам треба?» Г. М. Хоткевича, «Як жив Український народ» М. С. Грушевського, повний «Кобзар» Т. Г. Шевченка, «Якої нам треба школи» Б. Д. Грінченка, «Український буквар», листівки «Українські революційні пісні», а також книги А. Кащенко, С. Русової, І. Франка, І. Огієнка, Я. Чепіги, О. Кобилянської, С. Черкасенка та ін. Також чималим був вибір соціал-демократичної та соціал-революційної літератури.

Серед найбільш вагомих заходів 1917 р. на теренах Херсонської губернії слід назвати квітневу загальноміську національну маніфестацію в м. Херсоні, видання першої україномовної газети,

створення української військової громади, започаткування земських курсів із українознавства для вчителів тощо.

Члени миколаївської Просвіти активно підтримували губернські заходи, що сприяли формуванню національної свідомості українського населення, і в багатьох випадках виступали ініціаторами їх проведення. Велику підтримку та розголос мала перша в історії нашого Степового краю українська національна маніфестація, що відбулася у квітні в Херсоні. І це справді стало гучним початком *відродження українства* на теренах губернії. Українська національна маніфестація 16 квітня 1917 р. стала не тільки загальноміською подією, але й подією губернського значення. Вона продемонструвала популярність ідей національного і демократичного відродження серед населення краю, розуміння необхідності об'єднання зусиль у регіоні стосовно відстоювання національних прав українців, лояльність влади та командування армії в «українському питанні».

Серед важливих заходів просвітницького характеру слід згадати українознавчі курси для вчителів і курси з вивчення української мови для службовців. Перші українознавчі курси для вчителів губернії розпочали свою роботу 1 липня 1917 р. в м. Херсоні. Зголосилися стати курсантами майже 150 учителів. Педагоги прослухали лекції з нових для них предметів: «Методика вивчення української мови», «Історія розвитку української мови», «Історія української літератури» та «Історія України». Останній курс приїхав читати відомий науковець, знаний спеціаліст із історії українського козацтва Дмитро Іванович Яворницький. Учителі також прослухали лекції на актуальні політичні теми. Товариство посприяло вчителям у підборі необхідних посібників для їх подальшої професійної діяльності. Організацію та проведення українознавчих курсів, що були популярними серед населення краю, просвітяни практикували також і в наступні роки.

Члени миколаївської «Просвіти» постійно підтримували педагогічну спільноту краю в її намаганнях проводити українізацію. Про такі дружні стосунки дізнаємося з архівних матеріалів. Так, просвітяни Миколаєва підтримали звернення слухачів-українців Миколаївського учительського інституту до Херсонського повітового земства про виділення 10 800 карбованців на проведення

українізації в інституті. Бо саме серед студентів інституту майже 70 відсотків українців були постійними й активними членами «Просвіти»⁶⁷¹. Товариство намагалося фінансово підтримувати процес українізації місцевих спілок. Для цього «Просвіта» виділила 1 808 карбованців Українській педагогічній спілці в Миколаєві⁶⁷².

Із весни 1917 р. миколаївські просвітяни наполегливо сприяли українізації місцевої преси шляхом збільшення публікацій на сторінках крайових газет «Луч», «Николаевский день», «Южная Россия», «Южное слово», «Трудовая газета» та інші. Так, редактор «Трудовой газеты» згодився щодня відводити до ста рядків, а у недільних числах – до двохсот для публікації в українському відділі матеріалів українською мовою. Підготовкою таких матеріалів для газет займалася обрана редакційна комісія⁶⁷³. Схвально члени миколаївського Товариства сприйняли видання першої в губернії україномовної газети «Вісник товариства «Українська хата в Херсоні», яку започаткували в квітні 1917 р. Українську газету в Миколаєві розпочали видавати згодом – у січні 1918 р. Доречно зауважити, що всі публікації в місцевій пресі миколаївська «Просвіта» постійно подавала лише українською мовою, хоч більшість видань на той час були російськомовними.

Взагалі, протягом 1917 р. головною подією українського життя в нашому регіоні стало визнання Губернським з'їздом представників Рад, земств, місцевих органів самоврядування, земель Херсонщини у складі УНР. Серед значної кількості українських організацій, що розпочали свою діяльність на теренах краю в цей час, саме історично послідовна діяльність «Просвіти» сприяла роз'ясненню важливості прийняття такого рішення та підвищенню рівня національної свідомості населення губернії.

У подальші революційні роки діяльність товариства «Просвіта» була не менш значущою та важливою, хоч діяти довелося в складних політичних і соціально-економічних умовах. Починаючи з середини 1921 р. діяльність товариств на місцях почали зазнавати утисків. Партійні осередки бачили у них конкурентів, добре розуміючи, що самі не мають такого впливу на населення краю. У 1921 р.

⁶⁷¹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 117.

⁶⁷² Там само. Арк. 142.

⁶⁷³ Там само. Арк. 144–145.

на грудневому засіданні колегиї Агітпрому губкому в доповіді Дьяковської зазначалося, що сільська молодь «...питається просвітами, в большинстве своем имеющими петлюровскую окраску»⁶⁷⁴.

Саме «Просвіти», особливо в сільській місцевості, згуртовували культурні сили села, переважно агрономічний персонал і вчительство, для розбудови держави. Партиїні циркулярні документи того часу вимагали оволодіти «Просвітами» та посилити, особливо серед сільського населення, політико-просвітницьку роботу комуністичної партії на місцях. Проведення наприкінці 1921 р. місячника зміцнення партійної роботи на селі часто зводилося до влаштування перевірок товариств і намагання встановити контроль за їх діяльністю. На початок 1922 р. на Миколаївщині діяли понад триста «Просвіт», і, за визнанням партійних органів, саме вони були переважаючою формою культроботи на селі, яку не було нічим замінити. В цей час суспільству нав'язали дискусію з приводу ворожості «Просвіт», стверджуючи, що «Просвиты убивают коммунистическую политико-просветительную работу на селе. Просвиты служат проводниками петлюровского влияния в селе. В лучшем случае Просвиты ведут безобидную и бесцельную культурную работу. В худшем – становятся проводниками шовинистического влияния. Просвиты часто становятся с партийной и союзной организацией во враждебные отношения, начинают борьбу и – выходят победителем»⁶⁷⁵. Радянська влада не могла не зважати на такий вплив товариств на політичну ситуацію в державі. Згодом діяльність товариств визнали буржуазною і «Просвіти» заборонили.

У лютому 2017 р. виповнилося 110 років від дня заснування миколаївського товариства «Просвіта», на початку діяльності якого стояв наш земляк Микола Аркас. Лауреат премії Миколи Аркаса, Шевченківський лауреат, миколаївський поет Дмитро Кремінь на урочистостях із приводу 160-річчя з дня народження Аркаса відзначив три великі аркасівські справи: «Він, по-перше, видатний український діяч, що організував миколаївську «Просвіту». По-друге – автор і композитор опери «Катерина» на слова Шев-

⁶⁷⁴ Губком. «Просвиты» и К. С. М. У // Красный Николаев. 1922. 7 января.

⁶⁷⁵ Вокруг вопроса о просвитах // Красный Николаев. 1922. 21 января.

ченка і, врешті, – історик, з під пера якого вийшла «Історія України-Русі» українською мовою»⁶⁷⁶.

Національно-культурні процеси періоду 1917–1921 рр. на теренах України проходили в складних політичних і соціально-економічних умовах. Миколаївщина не була виключенням. Продовження сьогодні об'єктивних досліджень цього періоду історії української держави на прикладі регіону дозволяє позбутися політичних догм, які завдають нашому суспільству непоправної шкоди й обходяться надто дорого, про що ми просто не маємо права забувати.

4.4 Боротьба за державність України у першій половині ХХ ст. та участь і роль у ній українських товариств «Просвіта» Миколаївщини

Попри поразку в Полтавській битві 1709 р., надія на побудову держави Україна не полишала передову українську еліту. У 1710 р. першою українською політичною еміграцією у Бендерах приймається перша в світі демократична Конституція. Незважаючи на кріпацько-рабське поневолення простого народу, на всі заборони з боку новоствореної Російської імперії щодо української освіти, науки, культури та інші прояви суспільного життя, в Україні явилися нові сили, спрямовані на відродження української державницької ідеї. Ця боротьба за державність розпочалася з культурно-просвітницької діяльності. Указаний період сучасниками означений як українське національне відродження (кінця XVIII – початку XIX ст.). Поступово один за одним з'являються художні твори, написані мовою народу, назва якого офіційно була заборонена, які стали не просто літературними творами, а виявом громадського і патріотичного духу. За «Енеїдою» та «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського, «Историей Малой России» Д. Бантиш-Каменського, «Малороссийских песен» М. Максимовича, балад «Рибалка» і «Твардовський» П. Гулака-Артемовського, виданих у Петербурзі й Москві, у Миколаєві в 1832 р. була вперше видрукувана українською народною мовою повість «Микола Коваль»

⁶⁷⁶ Івашко О. Грек Микола Аркас започаткував у Миколаєві «Просвіту» // Урядовий кур'єр. 2013. 21 лютого.

М. Венгера⁶⁷⁷. Усе це заразом стало поштовхом у продовженні розпочатої справи для інших письменників, фольклористів, драматургів, а ще композиторів, художників, а згодом і політичних діячів.

На ґрунті народної творчості й відродженої української поезії, драматургії й літератури, під впливом виступів кобзарів, українських театральних колективів та революційних подій 1905–1907 рр. за Російської імперії у Миколаєві стала відчутною гостра потреба й можливість створення українського культурно-просвітницького об'єднання за прикладом західноукраїнської «Просвіти» (створена у 1868 р. і підтримувана українськими патріотичними діячами з підросійської України).

16 лютого 1907 р. (за ст. ст. – *Авт.*) на засіданні Миколаївського Присутствія було заслухано пропозицію та затверджено і зареєстровано статут Українського товариства «Просвіта», а 25 лютого відбулися організаційні збори товариства⁶⁷⁸. Просвітяни своїми зусиллями проводили літературно-музичні, літературно-наукові, членські сімейні вечори з танцями, на яких виступали місцеві аматори: поети, музики, співаки, декламатори; організували ярмарки, народні гуляння. М. Аркас читав лекції за розділами його «Історії України-Русі», ставив створену ним оперу «Катерина». У книгарні та першій на Миколаївщині українській книгозбірні була зібрана література українських авторів, передплачувалися українські газети та часописи, включно з дитячими, які виходили в Галичині, США⁶⁷⁹. «Просвіта» наполегливо боролася за право українського народу на рідну школу, найперші з них були організовані М. Аркасом у селах Богданівка та Христофорівка, але їх невдовзі закрили за доносом російського попа. Рада «Просвіти» встановила декілька Шевченківських, а згодом й Аркасівських стипендій для учнів механіко-технічного, залізничного та реального училищ, чоловічої гімназії, акушерсько-фельдшерської школи⁶⁸⁰.

Та невдовзі російська імперська влада оговталася після кризових 1905–1907 рр. З 1910 р. «Просвіти» в Російській імперії були

⁶⁷⁷ Венгер М. Микола Коваль / вступна стаття І. Марцінковського. Миколаїв: Вид-во Шамрай П. М., 2014. 112 с.

⁶⁷⁸ Статут Українського товариства Просвіта у Миколаєві. Николаев: Русская паровая типолиитография, 1907. 9 с.

⁶⁷⁹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4.

⁶⁸⁰ Там само. Спр. 2. Арк. 89, 91; Спр. 10. Арк. 71; Спр. 12. Арк. 3; Спр. 14. Арк. 3, 119; Спр. 17. Арк. 4, 9, 16–20.

заборонені згідно із законом «Про инородцев и сепаратизм» (їх закрили у Києві, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпро) та в інших містах імперії). Незважаючи на фінансову скруту, особливо по смерті М. Аркаса, і утиски від влади, миколаївське просвітянське Товариство продовжувало функціонувати. У роки Першої світової війни, заборонена як українське товариство, миколаївська «Просвіта» діяла як благодійна, жертвуючи значні кошти військовим госпіталям і організаціям допомоги пораненим воїнам.

Після Лютневої революції в 1917 р. зусиллями української інтелігенції відбулося поширення національно-культурних організацій «Просвіти», особливо в повітах Херсонської губернії, куди входила сучасна Миколаївщина. До «Просвіти» Миколаєва звернулися члени самодіяльного драматичного гуртка с. Ново-Володимирівка з проханням прийняти їх до Товариства і допомогти придбати літературу для проведення вечорів⁶⁸¹. На Миколаївщині нові осередки виникли у селах Сухий Єланець (налічував 50 осіб, голова І. Семін), Снігурівка, Лиса Гора, Новогригорівка, Висунськ, Баштанка, Березнегувате, Євгенівка, Софіївка, Мар'ївка та ін. З пропозицією об'єднати зусилля заради спільної справи до ради «Просвіти» Миколаєва звернулися представники Висунської, Широківської, Березнегуватської, Новобузької та ін. «Просвіт». 8–11 березня 1917 р. на з'їзді «Просвіт» Миколаївської округи, де були представники від 20 товариств, створили «Спілку українських культурно-просвітницьких товариств Миколаївської округи» і прийняли її Статут, до її Ради обрали по одному представнику від кожного Товариства і три від «Просвіти» Миколаєва. Головою Спілки обрали Б. Брояківського (одночасно голова «Просвіти» Миколаєва)⁶⁸².

Просвітяни зверталися до Херсонського повітового земства з пропозицією українізації Миколаївського учительського інституту. Навколо «Просвіт» згуртовувалися люди з бажанням будувати незалежну Україну. У цей період діяльність просвітянських товариств не обмежувалася культурологічною роботою. Під впливом загальнодержавних подій, діяльності членів політичних партій, які нерідко були й просвітянами, робота «Просвіти» набувала політичного характеру. У червні 1917 р. відбулися Надзвичайні

⁶⁸¹ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 65.

⁶⁸² Там само. Арк. 68.

загальні збори просвітян Миколаєва, де серед інших обговорювалося й питання ставлення російського Тимчасового уряду в Петербурзі до українського питання, обрано делегатів на з'їзд «Просвіти» у Києві та ін.⁶⁸³. 10 червня 1917 р. на загальних зборах обговорювалися питання стану українського національного руху в зв'язку зі ставленням російського Тимчасового уряду до Української Центральної Ради (ЦР). Ухвалили приєднатися до резолюції Української ЦР і всіма заходами підтримати її. У резолюції зборів від 6 серпня 1917 р. було записано: «Своїм Тимчасовим урядом на Україні вважаємо тільки Центральну Раду»⁶⁸⁴. З 1917 р. просвітяни активно працюють серед сільського населення, впорядковують народні читальні, організовують пісенні гуртки, беруть участь у заходах політичного спрямування, сприяють українізації навчальних закладів міста.

Після більшовицького перевороту 7(20) листопада 1917 р. Українська ЦР III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку (УНР). У Миколаєві гласний Міської думи та одночасно голова «Просвіти» Б. В. Брояківський 14 листопада зачитав його урочисто на паперті церкви за участі священників під національними прапорами. Серед миколаївських просвітян тих років активністю вирізнялися М. Лагута, Т. Юрченко, М. Пітушенко, Ю. Кравченко, І. Іванів, Ф. Камінський, Б. Камінський, Кропивницький, Гудзь, Кутовий, Сідорко, Т. Романівський, Фарбітник, Докієнко, Малімон, Стьошко, Н. Малеча, Гавриленко та ін.

Просвітяни Миколаївщини беруть безпосередню участь в Українській національно-демократичній революції і боротьбі за незалежність України періоду 1917–1921 рр. Ідейним українським просвітянином був М. М. Аркас (1888–1938) – син першого очільника Миколаївської «Просвіти» М. М. Аркаса. У 1917 р. Аркас-син перейшов до українського війська, полковник кавалерії Очаківського полку, командувач 2-ї Волинської дивізії, служив у Центральному штабі Армії УНР. 1919 р. він перейшов до лав Галицького Січового Стрілецтва, боронив Західноукраїнську Республіку, воював на боці Карпатської Січі проти угорських нападників. М. М. Аркас-третій (1898–1983) – український історик і філолог, доброволь-

⁶⁸³ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 179.

⁶⁸⁴ Там само. Спр. 30. Арк. 66, 88.

цем вступив до Армії УНР, воював у Н. Григор'єва проти більшовиків. У боях під Мунталем (Херсонщина) був контужений, осліп на ліве око. Зі зброєю в руках він обороняв Карпатську Республіку від угорської воячини, вступив до лав Організації Українських Націоналістів (ОУН), з 1921 р. в еміграції.

У розбудову держави Україна долучилися миколаївці, брати-просвітяни Кузнецови. Б. С. Кузнецов – музикант, садівник-любитель, другий голова правління Миколаївської «Просвіти». Л. С. Кузнецов (1887–1943) – археолог, історик, який продовжив боротьбу за українську державність, вступивши пізніше до антифашистського підпілля як член Миколаївського проводу ОУН. Він був арештований німецькими окупантами й загинув у німецькому концентраційному таборі Бухенвальд. Уродженець м. Миколаєва Ю. Г. Бойко-Блохин (1908–2002) – син одного з перших просвітян Миколаївщини. Він став відомим українським літературознавцем, культурологом, педагогом, політичним діячем, теоретиком національно-визвольної боротьби і заступником Президента України в екзилі, член Проводу й голова Сенату ОУН. У Миколаєві працював педагогом просвітянин В. О. Біднов (1874–1935) – український вчений, церковний історик, педагог, професор, член Української ЦР 2-го складу. На Миколаївщині (Щербані, Білоусівка, Троїцьке, Михайлівка) працював просвітянин Осадчий Т. І. (1866–1945) – український економіст і земський статистик, теоретик кооперативного руху, педагог, письменник, член Української ЦР 3-го скликання. За українську державу в Армії УНР воював, як і його старший брат, та був тяжко контужений просвітянин, миколаївець Федір Полішкар – батько суднобудівника і письменника О. Ф. Полішкарова. Дідів брат О. Ф. Полішкарова – Савун Л. П. – служив в Армії УНР, був полковником за гетьмана П. Скоропадського. Родом із с. Кам'яно-Костувате (тепер Братського району) М. К. Садовський (справжнє – Тобілевич, 1856–1933) – український актор, режисер, один із засновників українського національного професійного театру, був головним розпорядником урочистостей на Софіївському майдані у Києві при прийнятті Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Він служив в Армії УНР, член штабу Ю. Тютюнника. Як підполковник він брав участь в організації та в самому 2-му Зимовому поході Армії УНР (1921), у бойових діях командував сотнею.

На тлі загального українського національного піднесення, чималу роль у якому зіграли «Просвіти», у визвольних змаганнях за державу Україна брали участь мешканці Миколаївщини. Родом із с. Возсіятського (тепер Єланецького району) М. К. Стечишин (1890–1977) – український військовий діяч, полковник Армії УНР, активіст українізації російських військових частин Південно-Західного фронту, начальник штабу Північної групи війська УНР. Із с. Катеринки Ольвіопольського повіту Йосип Климентюк – доброволець до українського війська, очолюваного А. О. Гулим-Гуленком під час 1-го Зимового походу, пізніше член українського антибільшовицького підпілля. Уродженець с. Секретарка (тепер Кривоозерського району) Я. А. Коцовий (Кошовий, псевдо Орлик; 1890–1922) – отаман повстанського руху. Як командир Кривоозерської дивізії, він у квітні 1920 р. звільнив від червоних Криве Озеро, у січні-лютому 1920-го діяв на півночі Ольвіопольського повіту, навесні 1921-го увійшов до Ольвіополя, де стояв штаб червоної 12-ї дивізії, і звільнив із в'язниці до півтори сотні осіб. Із с. Катеринка Ольвіопольського повіту Олександр Чумак – доброволець українського війська, очолюваного А. О. Гулим-Гуленком під час 1-го Зимового походу. Родом із Миколаєва Д. С. Запорожець (1899–1921) – бухгалтер скарбниці 4-ї Київської дивізії Армії УНР, герой 2-го Зимового походу. У бою з більшовиками на околицях с. Велика Врадіївка загинув К. Є. Бондарук (1898–1922) – учасник бою під станцією Крути (16/29 січня 1918), хорунжий Армії УНР, учасник 1-го Зимового походу, головнокомандувач повстанськими загонами на Півдні України. З м. Новий Буг – С. Ф. Черкасенко (1876–1940), український письменник, який після 1917 р. вітав створення Української держави, підтримав ЦР. На пропозицію Міністерства освіти УНР він виїхав до Австрії з метою підготовки підручників для українських шкіл. Змушений був залишитися в еміграції. Свого часу в с. Баратівка жив С. М. Гербель (1856–1936) – земський громадський і державний діяч, голова Херсонської губернської земської управи (з 1900), потім губернатор у Харкові. З 29 травня 1918 р. він був представником голови ради міністрів Української держави в Одесі, з 3 липня 1918 р. – міністр продовольства України, брав участь у розробці проекту аграрної реформи. З середини листопада 1918 р. очолював український уряд, займаючи й пост міністра із земельних

справ. З приходом до влади Директорії УНР був заарештований, звільнений у лютому 1919 р., потім виїхав до Одеси та емігрував до Німеччини. У розбудові УНР взяли участь просвітяни, які пов'язані з нашим краєм, наприклад, на Миколаївщині працював Д. В. Антонович (1877–1945) – український вчений-енциклопедист, член Української ЦР, міністр морських справ. І таких прикладів, де мешканці Миколаївщини, кожен за своїми здібностями і можливостями, ставали розбудовниками української державності, чимало.

Організована М. Аркасом «Просвіта» діяла досить активно, сприяла пробудженню українців краю. Викликавши неприхильне ставлення місцевої влади (як царської, так і більшовицької), вона переслідувалася в часи реакції, проте продовжувала діяти. У 1920-х чимало просвітян Миколаївщини взяли участь у підпільних організаціях (наприклад, у Голті Ольвіопольського повіту – тепер у складі Первомайська) та повстанських загонах проти здійснюваного більшовицькою владою беззаконня і терору по відношенню до українських селян. За комуністів «Просвіта» Миколаївщини спершу брала участь у відкритті клубів, дитсадків, музеїв, організувала народні хори, влаштовувала виставки картин, літератури, проводила вечори, брала участь у вшануванні пам'яті Т. Шевченка. Члени «Просвіти» намагаються протидіяти російській негласній шовіністичній політиці під час проведення перепису населення у м. Миколаєві в 1920 р. (не хотіли реєструвати українців за національністю, а записували як росіян)⁶⁸⁵.

Враховуючи авторитет «Просвіти», особливо серед селян, ЦК КП(б)У, місцеві більшовицькі комітети намагалися використати просвітян у своїй ідеологічній пропаганді. У 1920 р. влада виробила новий статут «Просвіти», який нав'язував комуністичний характер її діяльності (у Миколаєві його ухвалено загальними зборами «Просвіти» 1920 р.)⁶⁸⁶. З 1920 р. майже в усіх українських губерніях органи ВЧК проводили обшуки у приміщеннях «Просвіт». У фондах Державного архіву Миколаївської області зберігається протокол проведеного 5 вересня 1920 р. у книгарні Товариства обшуку («Акт ревізії бібліотеки українського товариства «Просвіта» у м. Миколаєві за 1920 р.»), складений уповноваженим ЧК Сини-

⁶⁸⁵ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 4.

⁶⁸⁶ Там само. Арк. 3, 68.

цею, який свідчить, що за наслідками обшуку були вилучені книжки «контрреволюційного характеру»: «Умови поєднання України з Москвою» М. Грушевського, «Про українських козаків» А. Кащенко, твори М. Драгоманова, видані у Швейцарії (місце видання стало підставою для вилучення) та ін. художня література, «арештовувалися» навіть Шевченків «Кобзар», молитовники, друковані українською мовою.

На сторінках газети «Красный Николаев» у 1922 р. розгорнулася дискусія довкола «враждебной “культурной” банды», «зараженной петлюровским духом»⁶⁸⁷. Проте досвід просвітян намагалися використати та «укрепить КСМУ на селе», оскільки остання тут була нечисленна й слабо підготовлена, з «великими труднощами» створювалися альтернативні «Просвітам» Селянські будинки, а в Миколаєві – «Просвещение». «Просвиты нечем заменить (виділено в тексті газ. – Авт.). Сельбудынки как преобладающая форма в 1922 г. на Николаевщине – интеллигентская утопия. У нас есть просвиты (321 просвита по подсчету т. Ломакина). Хочешь не хочешь, а мириться надо»⁶⁸⁸. Проте повністю перебудувати діяльність «Просвіт» виявилось неможливим, і більшовики на початку 1924 р. пішли на закриття просвітянських осередків. Члени «Просвіти» зазнавали утисків і переслідувалися, а потім за сфабрикованими звинуваченнями арештовувалися, багато з них було розстріляно. Жертвами комуністичних репресій стали: викладачі М. Лагута, Х. Гудзь-Засульський, М. Лященко, актори П. Приходько, Я. Романовський, Г. Юрченко, столяр та інвалід-пенсіонер Ф. Іляшенко та багато ін., декілька разів арештовувався і засуджувався один з перших просвітян Ф. Камінський.

Підсумовуючи, можна з упевненістю сказати, що із самого початку Українське товариство «Просвіта» у Миколаєві, попри усі труднощі, несло мешканцям краю українське слово, українські народні традиції, кращі зразки української національної культури сучасності і цим самим будило в них національну гідність, що спонукало їх стати на тернистий шлях відродження державності України.

⁶⁸⁷ Губком. «Просвіти» и К.С.М.У. // Красный Николаев. 1922. 7 января; Селивановский А. Вокруг вопроса о просвитах // Красный Николаев. 1922. 21 января; Вокруг да около // Красный Николаев. 1922. 27 января; Корнеев И. Еще о просвитах // Красный Николаев. 1922. 9 февраля; Селивановский Ал. Тяп, да ляп, вышел кораль (В порядке обсуждения) // Красный Николаев. 1922. 12 февраля.

⁶⁸⁸ Сахновский. Целесообразно-ли // Красный Николаев. 1922. 25 января.

ПРО АВТОРІВ

ВОВЧУК Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ВОЛОС Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович – доктор історичних наук, кандидат медичних наук, професор кафедри теорії й методики природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

КОТЛЯР Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ЛЕВЧЕНКО Лариса Леонідівна – доктор історичних наук, доцент, директор Державного архіву Миколаївської області.

МАРЦІНКОВСЬКИЙ Ігор Богданович – кандидат медичних наук, доцент Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, голова правління ГО «Українське товариство “Просвіта” Миколаївщини».

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ТРИГУБ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, голова правління Миколаївської обласної організації НСКУ.

ХАЄЦЬКИЙ Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент.

ЩУКІН Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент.

Наукове видання

Серія «Миколаївщина. 100-річчя подій
Української революції 1917–1921 років»

**МИКОЛАЇВЩИНА:
нарис и історії революції
1917–1921 рр.**

Формат 70×100¹/16. Ум. друк. арк. 22,7. Тираж 1000 пр. Зам. № 534-444.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Ліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25.09.2003 р.